થવા છતાં સ્મૃતિ અથવા સંસ્કાર ઉત્પન્ન ન થાય એવું ભગવાનની માયા વિના સંભવતું જ નથી, તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ જ છે એમ આ પ્રસંગોથી પણ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકરણના ૬–૭–૮–૯–૧૦ અધ્યાયોમાં વર્ણવેલ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્ર ભગવાનનાં જ ચરિત્ર છે, એમ આ બે શ્લોકોથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

જેનું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ નથી તેવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાણી શકાય તેવા છે એવી બુદ્ધિ એ **પ્રમાણ**, એમ કેટલાક માને છે.[1] આ પેટા–પ્રકરણમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને અમે જાણીએ છીએ એવી બુદ્ધિ ભક્તોની થવાથી આ પ્રમાણપ્રકરણ છે, એમ તેઓના મત પ્રમાણે થાય છે. (આ મત શ્રીમદાચાર્યચરણને ઇષ્ટ નથી.)

આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલાં શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો ભગવાનનાં જ ચરિત્રો છે. એ વિષયનાં પ્રમાણ આ પ્રકરણમાં મળી આવે છે, છતાં આ પ્રકરણમાં (ભગવાન વિષેનું) અજ્ઞાન અથવા અન્યથાજ્ઞાન (આ ભગવાન નહિ પણ બીજું કોઈ બાલક છે એવું જ્ઞાન) પણ જોવામાં આવે છે; પરંતુ તે અજ્ઞાન તથા અન્યથાજ્ઞાન (ભગવાનમાં) ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ભગવાને કરેલ હોવાથી તે પણ પ્રમાણ છે.[2]

અધ્યાયસંખ્યાનું તાત્પર્ય

આ પ્રકરણમાં સાત અધ્યાયો છે. પહેલા (આરંભથી પાંચમા) અધ્યાયમાં ભગવાનના **ઐશ્વર્યનું** નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ મથુરાથી બીજે સ્થલે ગોકુલ પધાર્યા તો ત્યાં પણ મોટો ઉત્સવ થયો એ તેમનું ઐશ્વર્ય દર્શાવે છે. વળી આ અધ્યાય કેમ ઐશ્વર્ય જણાવે છે તેની વિશેષ વિગત શ્રીસુબોધિનીજીમાં આ અધ્યાયના ૧૯મા શ્લોકના આભાસમાં પણ જણાવેલી છે.[3]

આ પ્રકરણના બીજા અધ્યાયમાં ભગવાને પૂતનાનો વધ કર્યો તેથી ભગવાનનું **વીર્ય** જણાય છે. તેથી એ વીર્યાધ્યાય છે. ભગવાનનું વીર્ય આ પ્રસંગથી કેવી રીતે જણાવેલું છે તે આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૧ તથા ૧૨નાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલ છે.[4]

આ પ્રકરણના ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાને શકટાસુર, તથા તૃણાવર્તનો નાશ કર્યો તથા યશોદાએ તેમને લાડ લડાવતાં પોતાના મુખારવિન્દમાં આખું વિશ્વ દેખાડયું અને વળી યશોદાને મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. એ પ્રસંગો ભગવાનનો **યશ** દર્શાવે છે. આ પ્રસંગોથી ભગવાનનો યશ કેવી રીતે થાય છે તે શ્રીસુબોધિનીજીમાં આ અધ્યાયના આરંભની પાંચમી કારિકાના પૂર્વાર્ધમાં જણાવેલું છે.[5] આ અધ્યાયમાં શકટાસુરનો ભગવાને વધ કર્યો તે તામસ હતો, તૃણાવર્ત રાજસ હતો, અને ભગવાનને પુત્ર તરીકે લાડ લડાવ્યાં તે કાર્ય અને ભગવાને યશોદાને મોહ કર્યો (પોતાના મુખારવિંદમાં આ જગત્ દેખાડી વિસ્મય ઉત્પન્ન કર્યો) તે કાર્ય સાત્ત્વિક હતાં. શકટ (ગાડું) ઘણું વજનદાર હોવાથી તામસ હતું. તૃણાવર્ત ચલ (ચપલતાથી જ્યાં ત્યાં ફરનાર) હોવાથી રાજસ હતો. લાડ લડાવવાં અને વિસ્મય થવો, એથી યશોદાને જ્ઞાન થએલ હોવાથી એ સાત્ત્વિક હતાં. આ ચારે લીલા ભગવાનનો યશ કરાવે છે. બધા માણસોને આનંદ ઉત્પન્ન કરે અને પોતે જેમાં હોય તેની ઉત્તમતા જણાવે એવો ગુણ યશ છે; અથવા સારાં રૂપથી

૧. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩–૧૦–૪૯. ૨. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩–૧૦–૪૩. ૩. જૂઓ પૃષ્ઠ ૩૧.
૪. જૂઓ પૃષ્ઠ ૬૩–૬૪. ૫. જૂઓ પૃષ્ઠ ૯૪.

વર્ણન કરવા યોગ્ય ગુણો અને ક્રિયાનું પુષ્કળપણું (અગાધતા) એ યશ છે. આ ચારે પ્રસંગો એવો ભગવાનનો યશ જણાવનારા હોવાથી આ અધ્યાય યશ જણાવનાર છે.

આ પ્રકરણના ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાનની શ્રીનું નિરૂપણ કરેલું છે. ગર્ગાચાર્યે ભગવાનનો નામકરણ સંસ્કાર કર્યો તે, અને ભગવાન ભાંખડીઆ ચાલવા લાગ્યા તે લીલાએ ભગવાનની શ્રીનું નિરૂપણ કરે છે. સર્વ પુરુષોનાં સર્વ દુઃખ આ લીલાઓથી મટી જાય છે, તેથી આ લીલાઓથી ભગવાનની શ્રીનું નિરૂપણ થાય છે. નામકરણ લીલાથી સર્વ પુરુષોનાં સર્વ દુઃખ મટે છે, એ ગર્ગાચાર્ય આ પ્રસંગમાં કહે છે. ભગવાનનાં નામથી સર્વના સર્વ પુરુષાર્થ કેવી રીતે ફલે છે, એ આ અધ્યાયના ૧૯મા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં જણાવેલું છે.[1]

આ પ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેલું છે. યશોદા શ્રીકૃષ્ણને દામણાંથી બાંધવા માંડે છે અને તે નહિ બંધાતાં ઘરનાં બધાં દામણાં લઈ એકબીજા સાથે સાંધે છે. છતાં શ્રીકૃષ્ણ દામણાંથી બંધાતા નથી. પરંતુ પછી માતા ઉપર કૃપા કરી પોતાની મેળે બંધાય છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનના સ્વરૂપના તથા દયાળુપણાના જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેલું છે. જ્ઞાનનું નિરૂપણ કેવી રીતે કરેલ છે તે આ અધ્યાયનાં શ્રીસુબોધિનીજીની આરંભની બીજી કારિકામાં જણાવેલું છે.[2]

આ પ્રકરણના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યમલાર્જુન વૃક્ષોની મુક્તિ કહી ભગવાનના ગુણ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કેવી રીતે થાય છે તે આ અધ્યાયનાં શ્રીસુબોધિનીજીના આરંભની બીજી કારિકામાં જણાવેલું છે.[3]

આ પ્રકરણના સાતમા અધ્યાયમાં ધર્મી ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલું છે. છ ગુણવાળા હરિનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં જણાવેલ સાત અર્થોથી કેવી રીતે થાય છે તે આ અધ્યાયપરનાં શ્રીસુબોધિનીજીની આરંભની ૩-૪ કારિકાઓમાં જણાવેલું છે.[4]

જે જે પ્રકરણમાં સાત અધ્યાયો છે તે બધામાં આવો જ ક્રમ છે, એટલે પહેલા છ અધ્યાયોમાં ભગવાનના છ ધર્મોનું અનુક્રમે નિરૂપણ કરેલું છે અને સાતમા અધ્યાયમાં ધર્મી ભગવાનનું નિરૂપણ કરેલું છે, એમ જાણવું.[5]

અધ્યાયોનું તાત્પર્ય

ભગવાને સાત પ્રકારે લીલા કરી તે સાત અધ્યાયોમાં વર્ણવી. સાત પ્રકારે લીલા કરવાનું પ્રયોજન હવે જણાવવામાં આવે છે. (૧) શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવે નંદજીના ગોકુલમાં નંદજીને ઘેર પધરાવ્યા. નેસડામાં વસનાર અજ્ઞાની અને આચારવિચાર વિનાના હોય છે, છતાં શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં પધારતાં તેઓએ મોટો ઉત્સવ કર્યો. એ ઉત્સવનું આ પ્રકરણના પહેલા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી નેસડામાં દેશના દોષો હશે એવો ભ્રમ થાય તેનું આ ઉત્સવના વર્ણનથી નિવારણ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રાકટ્યનો નેસડામાં વસતા ગોપો પાસે ઉત્સવ કરાવી એમ જણાવ્યું કે ત્યાં વસતા લોકોમાં પોતાના ત્યાં પધારવાથી દેશના દોષો રહ્યા ન હતા.

(૨) બીજા અધ્યાયમાં સર્વ બાલકોનો ઘાત કરનારી પૂતનાનો વધ ભગવાને

૧. જૂઓ પૃષ્ઠ ૧૫૨-૧૫૩. ૨. જૂઓ પૃષ્ઠ ૨૨૩. ૩. જૂઓ પૃષ્ઠ ૨૬૧.
૪. જૂઓ પૃષ્ઠ ૩૦૬. ૫. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩-૧૦-૪૫ થી ૪૮.

કર્યો. તેથી એમ સમજાય છે કે ભગવન્માર્ગમાં ઘણાં વિઘ્નો આવી પડે છે, અને તે બધાંનો નાશ શ્રીકૃષ્ણથી જ થાય છે.

(૩) ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે શકટાસુર અને તૃણાવર્તનો નાશ કર્યો અને યશોદાને પોતાના મુખકમલમાં આખું જગત્ દેખાડયું. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વ અર્થો આપ કરાવનાર છે, એમ એ અધ્યાયથી સમજાય છે.

(૪) ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે તથા ભગવાનના બાલસ્વરૂપની લીલાઓ વર્ણવેલી છે. આ લીલા ભગવાનમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિનું દાન કરનારા છે, એવું આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે.

(૫) પાંચમા અધ્યાયમાં યશોદા ભગવાનને દામણાંથી બાંધવા માંડે છે, છતાં તે બંધાતા નથી, પરંતુ કૃપા કરી પોતાની મેળે બંધાય છે. તેથી ભગવાન ભક્તિથી વશ થાય છે[1] એવું આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે.

(૬) છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કુબેરના ધનના મદથી અંધ થએલ પુત્રો નલકૂબર અને મણિગ્રીવને નારદ પાસે શાપ અપાવી ભગવાન તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણ સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારા છે અને સર્વના બધા દોષોને કાઢી નાખનારા છે, એવું આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય જણાય છે.

(૭) સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વને પરમાનંદનું દાન કરે છે, એમ દર્શાવેલ છે, (જૂઓ ભા. સ્કં. ૧૦. અ. ૧૧. શ્લો. ૭ થી ૯, ૨૬ અને ૪૮). તેથી તે પરમાનંદનું દાન કરનારા છે એવું આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે.

આ ભગવાનની લીલાઓથી સર્વ ભક્તોને પ્રપંચનું સર્વ રીતે વિસ્મરણ થયું અને તેઓની આસક્તિ શ્રીકૃષ્ણમાં થઈ એ સ્પષ્ટ જ છે.[2]

પ્રમાતાના વિચારથી પ્રમાણપ્રકરણ.

આ પ્રકરણમાં ભક્તોનાં ભગવાન સંબંધી અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન પણ જોવામાં આવે છે, છતાં આ અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન તેઓની ભગવાનમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ભગવાને કરેલાં હોવાથી તે પણ પ્રમાણ છે. આ પ્રકરણમાં અમુક ભક્તો બીજા ભક્તોનાં ભગવાન સંબંધી અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન જૂએ પરંતુ તે અજ્ઞાન તથા અન્યથાજ્ઞાન ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રમાણ હોવાથી, આ તામસપ્રમાણપ્રકરણ કહેવાય છે તે યોગ્ય જ છે. પ્રમાતા(જેને જ્ઞાન થાય છે તે)નો વિચાર કરવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રમાણપ્રકરણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

આ પ્રકરણના સાત અધ્યાયો છે, તે પૈકી એક ત્રીજા (સ્કંધના આરંભથી સાતમા) અધ્યાયમાં બે પ્રમાતા છે. બીજા બધા અધ્યાયોમાં એક એક પ્રમાતા છે. તેથી બધા મળી આઠ પ્રમાતા થાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવત ૨-૮-૨૫ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહેલું છે કે જે જ્ઞાન ખોટું ઠરેલું ન હોય, અથવા જે જ્ઞાન ખોટું થવા યોગ્ય હોય તેનાથી જૂદા પ્રકારનું એટલે ખોટું ઠરી શકે નહિ તેવું હોય, તે **પ્રમાણ** કહેવાય છે. એવું જ્ઞાન જેને થાય તે

૧. જૂઓ ૧૦-૯-૧૯ પૃ૪ ૨૫૬. ૨. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩-૧૦-૫૨ થી ૫૫.

તેનો **પ્રમાતા** કહેવાય છે. ઇંદ્રિયો વિગેરે જે એવું જ્ઞાન કરાવવાનાં સાધન હોય તે **પ્રમાકરણ** કહેવાય છે અને જે વિષયનું (પદાર્થનું) જ્ઞાન થતું હોય તે **પ્રમાવિષય** કહેવાય છે. એ શ્લોકમાં 'પ્રમાણ' શબ્દ યોજેલો છે, તેથી આ (પ્રમાણ, પ્રમાતા, પ્રમાકરણ, અને પ્રમાવિષય) સર્વ કહેલાં છે. તેથી અહિં (તત્ત્વદીપનિબંધ ૩-૧૦-૪૯ના ઉત્તરાર્ધમાં) 'પ્રમાણ' શબ્દ છે તે 'જ્ઞાન'ના અર્થમાં યોજાએલો છે. આ (તામસપ્રમાણ) પ્રકરણમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ આઠ પ્રમાતાને જ્ઞાન થાય છે.

(૧) પહેલા અધ્યાયમાં વસુદેવને જ્ઞાન થાય છે. નંદજીનું ભગવાન સંબંધી અજ્ઞાન તથા અન્યથાજ્ઞાન તે નંદજીનાં વાક્યો(૧૦-૫-૨૯થી૩૦)થી જણાય છે. 'વસુદેવ રાત્રે નંદજીને ત્યાં જઈ ભગવાનને પધરાવી આવ્યા હતા તે નંદજી જાણતાં નથી,' તેમજ 'ભગવાન વસુદેવના પુત્ર હોવા છતાં તેમને નંદજી પોતાના પુત્ર માને છે' એમ તેમનાં આ વાક્યોથી વસુદેવ ભગવાન સંબંધી તેમનું અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન જાણે છે.

(૨) બીજા અધ્યાયમાં નંદજીને એવું અજ્ઞાન તથા અન્યથાજ્ઞાન થાય છે. નંદજી શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન ન જાણતાં પોતાના પુત્ર જ માને છે. (૧૦. ૬. ૪૩)

(૩) ત્રીજા અધ્યાયમાં ગાડાને શ્રીકૃષ્ણ ઊંધું નાખી ભાંગી નાખે છે તે જ્ઞાન બાલકોને થાય છે.

(૪) તૃણાવર્તને ભગવાન મારે છે, એ જ્ઞાન સ્ત્રીઓને થાય છે. ગાડું ઊંધું પડી ભાંગી જવાનું કારણ બીજાઓ જાણતા નહિ હોવાથી, તેઓ તે બાબતનું પ્રમાણ શોધે છે (૧૦. ૭. ૧૦); અને તૃણાવર્તનો નાશ થયાનું કારણ જાણતા નહિ હોવાથી, તેનું પ્રમાણ પણ વિચારે છે (૧૦. ૭. ૩૩).

(૫) ચોથા અધ્યાયમાં ગર્ગ પ્રમાતા છે, અને નંદજી 'શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે' એમ જાણતા નથી, પરંતુ તેમને પોતાના પુત્ર જ માને છે એમ તે જાણે છે.

(૬) પાંચમા અધ્યાયમાં યશોદા પ્રમાતા છે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન જાણતાં નથી, પરંતુ પોતાના પુત્ર જ માને છે.

(૭) છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યમલાર્જુનો નલકૂબર અને મણિગ્રીવ થયા પછી પણ શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન ન જાણતાં, ખાંડણીએ બાંધેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રજા લઈ જાય છે અને તેમને નંદના પુત્ર જ જાણે છે (૧૦. ૧૦. ૪૩).

(૮) સાતમા અધ્યાયમાં ઉપનંદ પ્રમાતા છે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન નહિ જાણતાં લૌકિક બાલક જ જાણે છે (૧૦.૧૧.૧૫).

એ રીતે આઠ પ્રમાતા છે. તેઓનો વિચાર કરતાં પણ આ પ્રમાણપ્રકરણ છે.[૧]

ઉપર તત્ત્વદીપનિબંધ ૩.૧૦.૪૩ તથા ૪૯ થી ૫૧નો અર્થ યોજનામાં જણાવ્યો તે પ્રમાણે આપ્યો છે. આ અર્થ પ્રમાણે પ્રમાણની જે વ્યાખ્યા થઈ તે આ પ્રકરણના પહેલા અધ્યાયમાં ઉપર બરાબર ઘટાવી છે, પરંતુ ત્યાર પછીના અધ્યાયોમાં અમુક ભક્ત બીજા ભક્તોનાં ભગવાન સંબંધી અજ્ઞાન તથા અન્યથાજ્ઞાન જૂએ છે એમ ઘટાવેલ નથી, તેમજ એ ઘટતું પણ નથી. તેથી ઉપર જણાવેલ અર્થ શ્રીમહાચાર્યચરણે વિચારેલ હોય તેમ જણાતું નથી. આ શ્લોકોનો બીજી રીતે નીચે પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે.

૧. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩-૧૦-૪૩ તથા ૪૯ થી ૫૧ યોજના સહિત.

આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલાં ચરિત્ર ભગવાનનાં જ ચરિત્ર છે એવું પ્રમાણ (એમ માનવાનું કારણ) આ પ્રકરણમાં તપાસવામાં આવે છે, તેથી આ પ્રકરણ પ્રમાણપ્રકરણ કહેવાય છે.

ત્યારે આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્ર ભગવાનનાં ચરિત્ર છે એમ જેના જાણવામાં આવે, તે ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ છે એમ જાણે જ; છતાં પણ એ પ્રમાણે જેને જ્ઞાન થએલ તેનામાં ત્યાર પછી પણ ભગવાન સંબંધી અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન (આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નહિ પરંતુ લૌકિક બાલક જ છે એવું જ્ઞાન) જોવામાં આવે છે. ત્યારે આ તેઓમાં જોવામાં આવતાં અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન ખોટાં (દંભથી દર્શાવવામાં આવતાં) હશે એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે એવું જ્ઞાન તેમને થયા પછી પણ, ભગવાન તેઓની પોતામાં ભક્તિ થાય તે માટે તેઓને પોતાના (ભગવાનના) સંબંધી અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન કરાવે છે. તેથી તેઓને ભગવાન સંબંધી જે અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન થાય છે તે પણ પ્રમાણ (સત્ય) જ છે.[1]

આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલાં ચરિત્ર ભગવાનનાં જ ચરિત્ર છે, એવું આ પ્રકરણમાં જોવામાં (જાણવામાં) આવે છે, તેથી આ **પ્રમાણપ્રકરણ** કહેવાય છે. ત્યારે આ પ્રકરણમાં એવું કોણ જૂએ છે? કોના જાણવામાં એવું આવે છે? કયે સ્થલે એવું જોવામાં આવે છે? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી એવું જોનાર અથવા જાણનાર (પ્રમાતા) આઠ છે એમ કહેલ છે. દરેક અધ્યાયમાં એક પ્રમાતા હોય તો સાત પ્રમાતા થાય, પરંતુ આ પ્રકરણના ત્રીજા અધ્યાયમાં બે પ્રમાતા છે, તેથી બધા મળી આઠ પ્રમાતા થાય છે.

(૧) પહેલા અધ્યાયમાં વસુદેવ પ્રમાતા છે. નંદજી સાથેના તેમના સંવાદમાં તે જાણી લે છે કે તે શ્રીકૃષ્ણને ગોકુલ[2] પધરાવી કન્યાને ત્યાંથી લઈ ગયા એ નંદજી જાણતા નથી, તેમજ શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવના પુત્ર છે અને નંદજીના પુત્ર નથી, એમ પણ તે જાણતા નથી. આ પ્રમાણે નંદજીનું અજ્ઞાન છે તે ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે. વસુદેવ શ્લોક ૨૩માં ગર્ભિત રીતે ભગવાનનું સ્વરૂપ નંદજીને પણ જણાવે છે,[3] છતાં નંદજી તે જાણતા નથી. સંવાદના અંતે વસુદેવ નંદજીને તરત જ ભગવાનનું રક્ષણ કરવા શ્રીગોકુલ મોકલી દે છે. વસુદેવ નંદજીને માયાએ કરેલ વૃત્તાંત જણાવે છે, એ પણ ભગવાનનું ચરિત્ર છે.[4]

(૨) બીજા અધ્યાયમાં નંદજી પ્રમાતા છે. પૂતનાના દેહનો દાહ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની સુગંધથી સર્વ વ્રજવાસીઓને પ્રપંચનું વિસ્મરણ થયું, ત્યાર પછી નંદજીએ ભગવાનનું માથું સૂંઘ્યું. એ સમયે નંદજીને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો. પૂતનાના દેહની ગંધથી તેમને પ્રપંચનું વિસ્મરણ થયું હતું, અને ભગવાનનું માથું સૂંઘવાથી તેમને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ. લૌકિક બાલકનું માથું સૂંઘવાથી લૌકિક લાભ જ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ પરમાનંદ પ્રાપ્ત ન થાય. તેથી આ લૌકિક બાલકનું ચરિત્ર નથી, પરંતુ ભગવાનનું ચરિત્ર છે એમ નંદજીના જાણવામાં આવ્યું.

(૩) ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાને ગાડાને પોતાના ચરણારવિંદથી ઊંધું ફેંકી દઈ તોડી નાખ્યું તે બાલકોએ જાતે જોયું (૧૦–૭–૯). આ ચરિત્ર ભગવાનનું ચરિત્ર જ છે એ ઉપર શ્રીમદ્‌ભાગવત ૨–૭–૨૭ થી જણાવેલું છે. આ અધ્યાયમાં બીજા પ્રમાતા

---

૧. તત્ત્વદીપનિબંધ ૩–૧૦–૪૩. ૨. જૂઓ શ્લોક ૧૯નો આભાસ પૃષ્ઠ ૩૧. ૩. જૂઓ પૃષ્ઠ ૩૬.
૪. જૂઓ પૃષ્ઠ ૩૨ નોટ ૩.

સ્ત્રીઓ છે. ભગવાને તૃણાવર્તનો નાશ કર્યો તે સમયે સ્ત્રીઓ (ગોપીઓ)એ આ ભગવાનનું ચરિત્ર છે એમ જાણ્યું. આ અધ્યાયના ૨૯ તથા ૩૦મા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીજી ઉપરથી[1] સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ પણ ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે.

(૪) ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે અથવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ છે એમ ગર્ગાચાર્ય જાણે છે. ગર્ગાચાર્ય આ અધ્યાયમાં પ્રમાતા છે. ગર્ગાચાર્ય આ જાણે છે, એમ શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૦–૮–૧૩ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(૫) પાંચમા અધ્યાયમાં યશોદા પ્રમાતા છે. તે ભગવાનને ખાંડણીઆ સાથે બાંધવા દામણાં ઘણાં સાંધે છે, છતાં ભગવાન બંધાતા નથી. તેથી આ ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે[2] એમ તે સ્પષ્ટ જાણે છે. આ ભગવાનનું જ ચરિત્ર હોઈ શકે એ ઉપર શ્રીમદ્‌ભાગવત ૨–૭–૨૯માં જણાવ્યું છે. ચોથા અધ્યાયમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે, એમ યશોદાએ ૧૦–૮–૪૦માં જાણેલ હતું.

(૬) છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યમલાર્જુન પ્રમાતા છે. તેમની અંદર પ્રવેશ કરી શ્રીકૃષ્ણે તેમને જડમૂલથી ઉખેડી નાખ્યાં એ ભગવાનનું જ ચરિત્ર છે એ તે જાણે છે અને તેથી પોતાનું અસલ રૂપ પ્રાપ્ત કરી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ૧૯ થી ૩૮ સુધીના શ્લોકોથી સ્તુતિ કરે છે.

(૭) સાતમા અધ્યાયમાં ઉપનંદ પ્રમાતા છે. આ અધ્યાયના ૧૧ થી ૧૬ સુધીના શ્લોકોથી તે મંત્રણામાં જણાવે છે કે શ્રીકૃષ્ણને અનિષ્ટ કરવા ઘણા રાક્ષસો આવ્યા, પરંતુ તેમનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ ન થયું, પરંતુ તે રાક્ષસોનો જ નાશ થયો. તેથી જ્ઞાન અને વયમાં અધિક આ ગોપ પણ આ સર્વ ભગવાનનાં જ ચરિત્ર છે એમ જાણે છે. યમલાર્જુનભંગ પ્રસંગે કોઈ બાલકનું કાંઈ અહિત ન થયું તેનું કારણ એ ભગવાને જ તેમનું રક્ષણ કરેલું (૧૦-૧૧-૧૫) એમ તે કહે છે.

આ પ્રકરણમાં શ્રીકૃષ્ણનાં જે ચરિત્રો વર્ણવેલાં છે તે ભગવાનનાં જ ચરિત્રો છે, એવાં પ્રમાણો (એમ સિદ્ધ કરનારા પ્રસંગો) આ પ્રકરણમાં હોવાથી આ પ્રકરણ પ્રમાણ પ્રકરણ કહેવાય છે, તેથી આ ૫ થી ૧૧ અધ્યાય સુધીનું **તામસપ્રમાણપ્રકરણ** છે.

શ્રીમદ્‌ભાગવતનો શાસ્ત્રાર્થ તામસપ્રમેય પ્રકરણના ઉપોદ્‌ઘાતમાં કહેલો છે. આ દશમા સ્કંધનો અર્થ, તથા તેના આ પ્રકરણનો અર્થ અને આ પ્રકરણના અધ્યાયોનો અર્થ તત્ત્વદીપનિબંધના આધારે ઉપર લખેલ છે. વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં જ જણાવેલા છે, તેથી તે વિષે અહિં કહેવાપણું નથી.

અનુવાદ સંબંધી

આ અનુવાદ સામાન્ય ગૂજરાતી ભાષા જાણનાર વૈષ્ણવો પણ સમજી શકે તેવા હેતુથી બને તેટલી સાદી સરલ ભાષામાં કરેલો છે. નિગમકલ્પતરુના ફલરૂપ શ્રીમદ્‌ભાગવતના અમૃતદ્રવવાળા, મોક્ષથી પણ અધિક રસનું પાન કરવામાં વૈષ્ણવોને કાંઈક અંશે પણ આ અનુવાદ ઉપયોગી થશે તો મારો પ્રયાસ સફલ થયો માનીશ.

રાજકોટ સદર
વિજયાદશમી સં. ૧૯૯૭

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

[1] જૂઓ પૃષ્ઠ ૧૨૭, ૧૨૮. [2] જૂઓ આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૭–૧૮ શ્રીસુબોધિની સાથે.

॥ श्रीगोकुलेशो विजयते ॥

શ્રી સુબોધિનીજી

તામસપ્રમાણપ્રકરણ

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ અ. ૫ થી ૧૧ તથા પ્રક્ષિપ્ત અ. ૩.

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પાંચમો.

एवं चतुर्भिरध्यायैर्जन्म विष्णोर्निरूपितम् ।
हेतूद्यमोत्तरांगैश्च राजसादिगुणैर्युतम् ॥ का. १ ॥
सप्तसप्ततिभिः कृत्यं हरेरत्र निरूप्यते ।

કારિકાર્થઃ—એ પ્રમાણે ચાર અધ્યાયોથી હેતુ, ઉદ્યમ અને ઉત્તરાંગ સહિત રાજસ વિગેરે ગુણોવાળા વિષ્ણુના જન્મનું નિરૂપણ કર્યું. અહિં (હવે) સિત્તોતેર(અધ્યાયો)થી હરિના કૃત્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧–૧½.

અથવા

એ પ્રમાણે ચાર અધ્યાયોથી હેતુ, ઉદ્યમ અને ઉત્તરાંગ સહિત વિષ્ણુના જન્મનું નિરૂપણ કર્યું. અહિં (હવે) રાજસ વિગેરે ગુણોવાળા હરિના કૃત્યનું સિત્તોતેર(અધ્યાયો)થી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.૧–૧½.

પ્રથમ જન્મ પ્રકરણ પહેલા ચાર અધ્યાયોથી પૂરૂં થયું. હવે બીજા પ્રકરણનો પ્રારંભ અહિંથી (પાંચમા અધ્યાયથી) કરવાનો છે. તેથી પ્રકરણની સંગતિ જણાવવા પહેલા પ્રકરણનો અર્થ આરંભમાં કહી જાય છે. ભગવાનનાં કૃત્યોનું હવે નિરૂપણ કરવાનું છે, અને કૃત્યોનું નિરૂપણ કરવા માટે પ્રથમ આરંભમાં જન્મનું નિરૂપણ કર્યું. હવે પછી કૃત્યોનું નિરૂપણ થઈ શકે તેવા હેતુથી પ્રથમ જન્મનું નિરૂપણ કર્યું. એ પ્રમાણે પહેલા પ્રકરણની આ પ્રકરણ સાથે સંગતિ થાય છે.

ભગવાનના જન્મનું વિશેષ કરીને ત્રીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે, છતાં પહેલા ચારે અધ્યાયમાં હેતુ, ઉદ્યમ અને ઉત્તરાંગ સહિત જન્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં જન્મનો હેતુ કહેલો છે. ભક્તોને દુઃખ થવાથી ભગવાનને જન્મ લેવો પડેલો છે; તેથી ભક્તોનું દુઃખ એ જન્મનો હેતુ (કારણ) પહેલા અધ્યાયમાં કહેલો છે. બીજા અધ્યાયમાં માયાને આજ્ઞા કરવારૂપ જન્મ લેવા માટેનો ભગવાનનો ઉદ્યમ કહેલો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં જન્મનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે પહેલાં હેતુ અને ઉદ્યમ કહેલા હોવાથી તે જન્મના પૂર્વ અંગ છે. ચોથા અધ્યાયમાં માયાના કાર્યરૂપ કાપટ્ય કહેલું છે, તે જન્મ પછી કહેલું હોવાની જન્મનું ઉત્તરાંગ છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ જન્મપ્રકરણમાં જન્મના હેતુ, ઉદ્યમ અને ઉત્તરાંગ (કાપટ્ય) સહિત ભગવાનના જન્મનું નિરૂપણ કરેલું છે. (प्र+का)

અથવા ઉત્તરાંગ એટલે જન્મ પછી ભગવાને બીજું (પ્રાકૃત રૂપ) સ્વીકાર્યું તે. આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલું છે અને ભગવાનના રાજસ વિગેરે ગુણોવાળા એટલે રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક, એ ત્રણ ગુણોવાળા જન્મનું ચોથા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. વ્યામોહ (કોઈને મોહ કરવો તે) રજોગુણનું

प्र–શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત પ્રકાશ. का–ભ. નિર્ભયરામભટ્ટકૃત કારિકાર્થ.

કાર્ય છે અને આ અધ્યાયમાં રજોગુણને પ્રધાન ગુણ ગણીને વ્યામોહ (યશોદાજીને વ્યામોહ થયો તે) કહેલ હોવાથી આ ચોથા અધ્યાયનો અર્થ વ્યામોહ છે. એ રીતે આ ચાર અધ્યાયોથી સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ વિષ્ણુનો **જન્મ** એટલે એક સ્થલમાં પ્રાકટ્ય કહેલું છે.પ્રાકટ્ય થયાવિના લીલા સંભવે નહિ.તેથી લીલાના હેતુરૂપ પ્રાકટ્ય પ્રથમ કહ્યું છે, એમ આ પહેલા પ્રકરણની આગળના પ્રકરણ સાથે સંગતિ થાય છે. **(લે)**

અથવા **રાજસ** એટલે રાજસભક્તો; **રાજસ વિગેરે** એટલે તામસ, રાજસ અને સાત્વિક ભક્તો, અને ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના છ ગુણો. તેઓ સાથે ભગવાનના જે જે સ્વરૂપનું આગળ (૫ થી ૩૨, ૩૩ થી ૬૦, ૬૧ થી ૮૧ અને ૮૨ થી ૮૭ અધ્યાયોમાં) નિરૂપણ કરવાનું છે તે તે સ્વરૂપનો પહેલેથી એક એક અધ્યાયમાં જૂદો જૂદો જન્મ કહેલો છે; તેથી ચારે અધ્યાયોમાં ભગવાનના જન્મનું નિરૂપણ કરેલું છે.**(પ્ર)**

"એ પ્રમાણે ભગવાનના જન્મનું નિરૂપણ કરેલું હોય તો પુરુષોત્તમનો જન્મ થયાનું ક્યાંય કહેલું નથી" એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે શ્રીપુરુષોત્તમ તો અજન (જન્મરહિત) છે, એમ ૧૦-૩-૫, ૧૦-૫-૧૨ વિગેરે સ્થલે કહેલું છે. તેમજ પુરુષોત્તમનો જન્મ થઈ જ ન શકે એવી પણ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે 'જન્મ લીધાવિના બહુ રીતે જન્મે છે' એ શ્રુતિ કહે છે, તે પ્રમાણે વ્યૂહદ્વારા જ પુરુષોત્તમ જન્મનો અંગીકાર કરે છે. તેથી જ અહિં 'વિષ્ણુ'ના જન્મનું નિરૂપણ કર્યું એમ શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે. **(પ્ર)**

એ પ્રમાણે પ્રકરણની સંગતિ જણાવવા પહેલા પ્રકરણનો અર્થ કહી, હવે જે પ્રકરણનો આરંભ કરવાનો છે તેનો અર્થ કહે છે. હવે સિત્તોતેર અધ્યાયોથી **હરિના કૃત્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.** 'રાજસ વિગેરે ગુણોવાળા' વિશેષણ 'જન્મ' સાથે ન લેતાં, હરિના 'કૃત્ય' સાથે લેવું. તેથી હવે **હરિના રાજસ વિગેરે, એટલે તામસ, રાજસ અને સાત્વિક** ગુણવાળાં કૃત્યનું નિરૂપણ અહિંથી સિત્તોતેર અધ્યાયોથી (૨૮+૨૮+૨૧) કરવામાં આવે છે. આ અધ્યાયોમાં તામસ, રાજસ અને સાત્વિક ભક્તોનો નિરોધ કરવા ભગવાને બાલલીલા વિગેરે જે જે કૃત્યો કર્યાં તે કહેવામાં આવે છે. જે ભક્તોનો ભગવાન નિરોધ કરવાના છે તે ભક્તો તામસ, સાત્વિક અને રાજસ હોવાથી, તેમના નિરોધ માટે ભગવાને કરેલાં કૃત્યોને પણ તામસ વિગેરે ગુણવાળાં કહેલાં છે. ત્રણ ગુણોમાં રજોગુણ (તેઓનાં કાર્ય-ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં ઉત્પત્તિ પ્રથમ હોવાથી) પ્રથમ ગણાતો હોવાથી, નિરોધ કરવાના ભક્તોના ક્રમની અપેક્ષા મૂકી દઈ, ગુણના ક્રમ પ્રમાણે **રાજસ વિગેરે ગુણોવાળાં** કૃત્યો કહેલાં છે. **(યો+કા)** (કા.૧½)

भगवान् स्वेन धर्मैश्च सप्तधैकादशेन्द्रियैः ॥ का. २ ॥

कृत्यं चकार यस्माद्धि ततस्तावद्भिरुच्यते ।

(ભગવાન) પોતે અને પોતાના (છ) ધર્મો (એ પ્રમાણે) સાત પ્રકારે (ભક્તોની) અગીઆર ઇંદ્રિયોથી ભગવાને કૃત્યો કર્યાં, તેથી તેટલા (૧૧×૭=૭૭) અધ્યાયોથી (ભગવાનનાં કૃત્ય) કહેવામાં આવે છે. કા.૨½.

તામસ, રાજસ અને સાત્વિક, એ ત્રણે પ્રકરણોના ૭૭ અધ્યાયો છે, કારણ કે (ભક્તોની) ૧૧ ઇંદ્રિયો પૈકી પ્રત્યેક ઇંદ્રિયથી (અનુભવાતા ભગવત્સ્વરૂપે) **ભગવાને પોતે-ધર્મીએ,** અને પોતાના **છ ધર્મો** પૈકી દરેક ધર્મથી એ પ્રમાણે **સાત પ્રકારે કૃત્ય** (લીલા) **કર્યાં**, તેથી ૧૧×૭= ૭૭ અધ્યાયોથી આ ત્રણે પ્રકરણ કહેલાં છે. **(કા)**

ભક્તોની ચક્ષુ વિગેરે ઇંદ્રિયો સાથે ભગવાન જે જે લીલા કરે છે તે બધી આ તામસ, રાજસ અને સાત્વિકપ્રકરણમાં કહેલી છે. આ લીલાઓ ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણોથી તેમજ પોતાના ધર્મિસ્વરૂપથી કરે છે તેથી ભક્તોની અગીઆર ઇંદ્રિયો સાથે કરેલી અગીઆર પ્રકારની દરેક લીલા પાછી સાત પ્રકારની થાય છે, એટલે આ પ્રકરણોના ૧૧×૭=૭૭ અધ્યાયો થાય છે. તેથી આ ત્રણ પ્રકરણોમાં સિત્તોતેર અધ્યાયો છે. **(યો)**

યો-ભ.લાલૂભટ્ટજીપ્રણીત **યોજના.** **લે**-ગોસ્વામિ શ્રીવલ્લભજીકૃત **લેખ.**

છેલ્લા ગુણપ્રકરણમાં તો માત્ર ભગવાને પોતાના ધર્મોથી જ લીલા કરેલી છે, તેથી તેના ૭ જ અધ્યાયો છે. (પ્ર)

त्रिविधानि च कर्माणि त्रिविधानां हिताय हि ॥ का. ३ ॥

तत्त्वातिक्रमणे रोधस्तामसे राजसे भवेत् ।

कालातिक्रमणे शिष्टे कालस्तत्रैकविंशतिः ॥ का. ४ ॥

"द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश" इति श्रुतेः ॥

ત્રણ પ્રકારના (ભક્તોના) હિત માટે (ભગવાને) ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો* કરેલાં છે. તામસ અને રાજસ(ભક્તો)નો નિરોધ તત્ત્વનું અતિક્રમણ કરવાથી થાય, અને બાકીના(સાત્ત્વિક ભક્તો)નો નિરોધ કાલનું અતિક્રમણ કરવાથી થાય; તેમાં "બાર મહિનાઓ, પાંચ ઋતુઓ, આ ત્રણ લોકો અને એકવીશમો એ આદિત્ય" શ્રુતિ પ્રમાણે કાલ એકવીશ પ્રકારનો છે. કા. ૪.

તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક, એ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોના હિત માટે એટલે એ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોનો નિરોધ કરવા માટે ભગવાને ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કરેલાં છે. આ ત્રણ પ્રકરણોમાં સરખા અધ્યાયો નથી (૭૭ને ત્રણથી શેષવિના ભાગી શકાતું જ નથી.), પરંતુ ઓછા વધારે છે, તેનું કારણ એ છે કે તામસ ભક્તોનો નિરોધ તત્ત્વોનું અતિક્રમણ કરવાથી થાય છે; તેમજ રાજસ ભક્તોનો નિરોધ પણ તત્ત્વોનું અતિક્રમણ કરવાથી થાય છે. તત્ત્વો ૨૮ છે, તેથી આ તામસ અને રાજસ પ્રકરણમાં અઠ્ઠાવીશ અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયો છે. બાકીના સાત્ત્વિક ભક્તોનો નિરોધ કાલનું અતિક્રમણ કરવાથી થાય છે અને "બાર મહિનાઓ..." વિગેરે શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કાલ ૨૧ પ્રકારનો હોવાથી, સાત્ત્વિકપ્રકરણના એકવીશ અધ્યાયો છે.

લોકમાં છ ઋતુઓ ગણાય છે, પરંતુ હેમંત અને શિશિર ઋતુઓને એક ગણવાથી પાંચ ઋતુઓ થાય છે. આ હેમંત અને શિશિર એવા બે રૂપવાળી એક જ ઋતુ છે, એમ ૧૦–૧૭–૮ પરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલું છે. તેથી બાર મહિનાઓ, પાંચ ઋતુઓ, ત્રણ લોક [સૂર્યલોક, અંતરિક્ષ (સૂર્યલોક અને ભૂમિ વચ્ચેનો લોક) અને ભૂમિ એ ત્રણ લોક. જુઓ ૧૦–૧૭–૫ થી ૧૭ પરનાં શ્રીસુબોધિની] અને આદિત્ય એ એકવીશ પ્રકારનો કાલ છે, તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણના ૨૧ અધ્યાયો છે.(का)

लौकिकेषु तु धर्मेषु यत्रैव हरिवेशनम् ।

निवर्तते तदेवात्र वह्नेर्दारुमयं यथा ॥ का. ५ ॥

જેમ કાષ્ઠવાળા પદાર્થમાં જેમાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય છે તે જ નિવૃત્ત થાય છે તેમ અહિં લૌકિક ધર્મોમાં જેની અંદર હરિનો પ્રવેશ થાય છે તે જ નિવૃત્ત થાય છે. કા.૫.

લૌકિક ધર્મોમાંથી એટલે ૨૮ તત્ત્વોમાંથી જે તત્ત્વમાં હરિનો પ્રવેશ થાય છે, એટલે જે તત્ત્વને હરિની સંગતિ થાય છે તે તત્ત્વ સ્વરૂપથી નિવૃત્ત થાય છે, (તેમાંથી લૌકિક ધર્મ જતો રહે છે) અને તે ભગવદ્રૂપ થાય છે. તામસ અને રાજસ પ્રકરણના સંબંધમાં લૌકિક ધર્મ એટલે તત્ત્વ, અને સાત્ત્વિકપ્રકરણમાં લૌકિક ધર્મ એટલે કાલના અવયવો. આ કાલના ૨૧ પૈકી જે અવયવમાં ભગવાનનો પ્રવેશ થાય છે તે સ્વરૂપથી નિવૃત્ત થાય છે અને ભગવદ્રૂપ થાય છે, એટલે અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આ સંબંધમાં કાષ્ઠ અને અગ્નિનું દૃષ્ટાંત આપે છે. જે કાષ્ઠના પાત્રમાં અગ્નિ રાખવામાં આવે તે જ કાષ્ઠનું પાત્ર સ્વરૂપથી નિવૃત્ત થાય છે (કાષ્ઠ મટી જાય છે) અને અગ્નિરૂપ થાય છે, તેમ જે લૌકિક તત્ત્વ અથવા કાલના અવયવને ભગવાનનો સંબંધ થાય છે તે લૌકિક તત્ત્વ મટી ભગવદ્રૂપ થાય છે.+ (લે+का)

* અહિં ભગવાનનાં કર્મોને ત્રણ પ્રકારનાં કહેલાં છે. તેથી પહેલી કારિકામાં 'રાજસ વિગેરે ગુણોવાળું' એ ભગવાનના કૃત્યનું વિશેષણ યોજના અને કારિકાર્થમાં લીધેલું છે એ યોગ્ય જણાય છે, તેને જન્મનું વિશેષણ લેવું એ કિલષ્ટ જણાય છે.

+ જુઓ દશમસ્કંધ શ્રીસુબોધિની પ્રારંભકારિકા ૧૫½ થી ૧૭½.

स्वभावस्यान्यथाभावो न वै शक्यः कथंचन ।
अतस्त्रिविधजीवेषु त्रिविधा भगवत्कृतिः ॥ का. ६ ॥

સ્વભાવનો અન્યથા ભાવ કરવો (સ્વભાવ ફેરવવો) એ કોઈ રીતે શક્ય નથી, તેથી ત્રણ પ્રકારના જીવો પ્રતિ ભગવાને ત્રણ પ્રકારનાં કૃત્ય કર્યાં. કા.૬.

જીવનો સ્વભાવ ફેરવી, તેમના સાત્ત્વિક, રાજસ અથવા તામસ સ્વભાવ ફેરવી, તેમનો નિરોધ કરવાની ભગવાનમાં શક્તિ હોવા છતાં **ભગવાને** તેમના સ્વભાવને અનુસરી તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક એવાં **ત્રણ પ્રકારનાં કૃત્ય કર્યાં**, તેનું કારણ અહિં દર્શાવેલું છે. (प्र)

જીવ પોતાની ગમે તેવી કૃતિથી, ગમે તે પ્રકારનાં સાધન કરે તોપણ પોતાનો સ્વભાવ ફેરવી શકતો જ નથી. (का)

ભગવાન જીવનો સ્વભાવ ફેરવી શકે, પણ તેમનો સ્વભાવ ફેરવવા કરતાં તેમના સ્વભાવને અનુસરે તો તે પરમદયાળુ ગણાય અને તો જ ભક્તિમાર્ગની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય. જો ભગવાન તેમનો સ્વભાવ ફેરવી નાખે તો તેમનાં કૃત્ય અનેક પ્રકારે ક્લિષ્ટ (દુઃખમય) થાય, અને તેમણે કરેલી એ લીલા રસાલ (રસવાળી) ન થાય (टि), તેથી ભગવાન તેમના સ્વભાવને નહિ ફેરવતાં તેમના સ્વભાવને અનુસરી **ત્રણ પ્રકારનાં કૃત્ય કરે છે.**

लौकिकं तामसे मुख्यं कामान्ता च कृतिः स्फुटा ।
कामोद्भूते तथा प्रीतिस्तेनादौ तन्निरूप्यते ॥ का. ७ ॥

તામસમાં લૌકિક મુખ્ય હોય છે; તેમનાં કૃત્ય 'કામ' જેનું ફલ હોય તેવાં સ્પષ્ટ હોય છે. તેમજ કામથી ઉદ્‌ભૂત(આવિર્ભૂત)માં તેમની પ્રીતિ હોય છે, તેથી આરંભમાં તે(તામસપ્રકરણ)નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા.૭.

ભક્તિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એવો છે કે **શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ એ જ ફલ છે,** બીજું કોઈ ફલ નથી. બીજા પદાર્થો ફલરૂપ છે, તેઓને શ્રીપુરુષોત્તમનો સંબંધ હોવાથી જ ફલ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન કોઈ જીવનો સ્વભાવ ફેરવે નહિ તો સાત્ત્વિક જીવોને તો જ્ઞાનમાર્ગ વિગેરે વેદમાં કહેલા માર્ગમાં જ રુચિ હોવાથી તેઓને શ્રીપુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું સ્મરણ ન રહે; તેવી જ રીતે રાજસ જીવોનાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત હોવાથી તેઓ લૌકિક અથવા અલૌકિક (શ્રાદ્ધ વિગેરે) કર્મોમાં રચ્યા પચ્યા રહે અને તેથી શ્રીપુરુષોત્તમના સ્વરૂપને વિસરી જાય; પરંતુ તામસ જીવો તો મૂઢ હોવાથી જેમાં તેમનો આગ્રહ થાય તેમાંથી તે કોઈ રીતે જતો નથી, એવું લોકમાં જોવામાં આવે છે. તેથી તામસ વ્રજવાસીઓનો ભગવાનના સ્વરૂપમાં એવો સ્નેહ થયો કે સ્વરૂપથી ભિન્ન કોઈપણ ધર્મ તેમને રુચ્યો નહિ, સ્વરૂપથી ભિન્ન ભગવાને કહેલ ધર્મ(વન તજી વ્રજમાં જઈ પતિ વિગેરેની સેવા કરવાની ભગવાને કરેલી આજ્ઞા)નો પણ તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ; તેમજ ત્યાર પછી ભગવાને (ઉદ્ધવ મારફત) આપેલ જ્ઞાન પણ તેમને રુચ્યું નહિ. તેથી ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ તેમની આસક્તિ હતી, અને નિરોધ તેમનો જ સારી રીતે થયો હતો. તેથી તેઓમાં તામસોના જેવો આ ગુણ (જેમાં આગ્રહ થયો તે મૂકવું નહિ તે ગુણ) હોવાથી અને **પુષ્ટિમાર્ગની રીત મર્યાદામાર્ગથી જૂદા જ પ્રકારની છે, એમ** દર્શાવવા આ પ્રકરણને **તામસપ્રકરણ** કહેલું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ આ નિર્ગુણ (ભક્તોનું) જ પ્રકરણ છે. વળી શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૧-૨૧-૩૧ તથા ૬-૧૭-૨૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે-

ભગવાનના ભક્તો જ્ઞાન વૈરાગ્ય વિગેરે સાધનોની અપેક્ષા રાખતા નથી અને તે સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા મોક્ષને પણ નરક સમાન ગણે છે, તેથી પણ ભક્તિમાર્ગથી જ્ઞાનમાર્ગ હલકો છે અને ભગવાનમાં જ અનન્ય વિશુદ્ધ ભાવવાળા ભક્તો સર્વથી અધિક છે એમ શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ છે.

टि-શ્રીગુસાંઇજીકૃત **ટિપ્પણી.**

"**તામસમાં લૌકિક મુખ્ય હોય છે.**" વચનથી શ્રીમદાચાર્યચરણે આ જ (અર્થ) કહેલો છે. ભગવાન વ્યાપક (સર્વ સ્થલોમાં રહેલા) છે અને (સર્વના) આત્મા છે, તેથી સર્વના હૃદયમાં રહેલા છે; એમ શ્રવણ કરેલ હોવા છતાં, બહાર લોકમાં જે ભગવાનનું રૂપ પ્રકટ હતું તે જ આ ભક્તોને મુખ્ય હતું, પરંતુ અંતરાત્મા વિગેરે ભગવાનનું અપ્રકટ રૂપ તેઓને મુખ્ય ન હતું એવો અર્થ છે.

વળી **કામ જ જેનું ફલ છે**, તેવી તેઓની કૃતિ હતી. **મર્યાદામાર્ગથી આ (પુષ્ટિ) માર્ગ જૂદા પ્રકારનો છે અને તેથી (મર્યાદામાર્ગમાં હલકી ગણાય છે તે) સ્ત્રીઓ આ માર્ગમાં મુખ્ય છે, એમ** જણાવવા તથા **મર્યાદામાર્ગમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્ન કરનાર તરીકે મનાએલો કામ જ આ માર્ગમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર** છે, એમ જણાવવા તેઓની આવી (કામ જ જેનું ફલ છે તેવી) કૃતિ સ્પષ્ટ જણાવેલી છે. ભગવાનની પ્રાપ્તિ જેને થાય તેવા ભક્તોની આવી કૃતિ સંભવતી નથી, એવો ખ્યાલ ન કરવો; કારણ કે આવી જ તેમની કૃતિનું આગળ (ફલપ્રકરણમાં) સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

વળી મર્યાદામાર્ગમાં વેદમાં કહેલ છે, તે પ્રમાણે ભક્તિ કરવાથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે; પરંતુ અહિ **પુષ્ટિમાર્ગમાં કામને લીધે દૈન્ય થતાં પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, તેમનામાં સ્નેહ થાય છે**, અને તે સ્નેહ પણ કામશાસ્ત્રને અનુસરતો તેવો જ (કામથી થએલો), પરંતુ વેદમાં કહેલા પ્રકારનો નહિ, એમ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૨૯–૬ વિગેરેથી જણાય છે. વળી **આ ભક્તોને ભગવાને પોતે અધીન થઈ, તેઓનું અધીનપણું સ્વીકારી, સાધનો કરવા છતાં બ્રહ્મા વિગેરેને પણ જે પ્રાપ્ત ન થાય તેવા ભજનાનંદનું તેમને દાન કર્યું, તેથી તેઓ સર્વથી ઉત્તમ છે.**

વળી આગળ શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૩૦–૨૩માં હાથીનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાન પોતે કામને લીધે ભક્તો સમીપ પધારે છે. તેથી આવી રીતે **કામથી ઉદ્ભૂત એટલે આવિર્ભૂત** થએલા પ્રભુમાં તે ભક્તોનો સ્નેહ હતો, આવું આ માર્ગ સિવાય બીજે સંભવતું નથી, **તેથી આરંભમાં** આ પ્રકરણનું **નિરૂપણ કરવામાં આવેલું** છે તે યોગ્ય જ છે. (**टि**)

લોકમાં ભગવાનનું જે રૂપ બહાર પ્રકટ થએલ હોય તે જ તામસભક્તોને મુખ્ય છે, અંતરાત્મા વિગેરે ભગવાનનાં રૂપ તેઓને મુખ્ય નથી. વળી તેઓની કર્મ વિગેરેમાં આસક્તિ હોતી નથી અને બહાર પ્રકટ થએલ ભગવાનના રૂપમાં જ તેઓનો દૃઢ આગ્રહ હોય છે, તેથી તેઓને **તામસ કહેલા** છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ **નિર્ગુણ જ છે. (का)**

बाललीला मध्यलीला प्रौढलीला तथैव च ।
कामलीलेति लोके वै चतस्रः सुखदाः स्मृताः ॥ का. ८ ॥

બાલલીલા, મધ્યલીલા, તેમજ પ્રૌઢલીલા અને કામલીલા, એ ચાર પ્રકારની લીલાઓ લોકમાં સુખ આપનારી ગણાએલી છે. કા.૮.

તામસપ્રકરણનાં અવાંતર (પેટા) પ્રકરણો ચાર છે. પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલના ભેદથી તામસપ્રકરણનાં ચાર અવાંતર પ્રકરણો છે એમ જણાવવા, એ અવાંતર પ્રકરણોના અર્થ અહિં કહેલ છે. તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં ભગવાનની **બાલલીલા** કહેલી છે, તામસપ્રમેયપ્રકરણમાં **મધ્ય** એટલે પૌગંડવયમાં કરેલી **લીલા** કહેલી છે, તામસસાધનપ્રકરણમાં **પ્રૌઢલીલા** કહેલી છે અને તામસફલપ્રકરણમાં **કામલીલા** કહેલી છે. **એ ચાર પ્રકારની લીલાઓ લોકમાં સુખ આપનારી ગણાએલી છે.**

આ અવાંતરપ્રકરણોમાં જ્યાં બલદેવનું ચરિત કહેલું છે, તે પણ બલદેવમાં તે સમયે ભગવાનનો આવેશ હોવાથી ભગવાનનું જ ચરિત છે એમ જાણવું. (**का**)

एकं भगवतः कार्यं बह्वर्थानां च साधकम् ।
प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा तदासक्तिश्च वर्ण्यते ॥का. ९॥

ભગવાનનું એક કાર્ય ઘણા અર્થોને સાધનારૂં (હોય છે). પ્રપંચની પૂરેપૂરી વિસ્મૃતિ અને તેમનામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિ વર્ણવવામાં આવે છે. કા.૯.

'ભગવાન લૌકિકરૂપ ધારણ કરે અને એ ચાર પ્રકારની લીલા કરે તો જીવોને ભગવાન લૌકિક પુરુષ છે એવું જ્ઞાન થાય અને તેથી ભગવાનમાં તેઓનો નિરોધ થાય નહિ' એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે **ભગવાનનું દરેક કાર્ય ઘણા અર્થોને સાધનારૂં' હોય** છે. જેમ ભગવાને પૂતનાના પ્રાણરૂપ પયનું પાન, એ એક કાર્ય કર્યું; તેથી (૧) ભગવાનનું વીર્ય લોકમાં પ્રકટ થયું, (૨) પૂતનાની મુક્તિ થઈ, (૩) લોકમાં અને વેદમાં ભગવાનનું પ્રમેયબલ પ્રકટ થયું (જણાયું), (૪) પૂતનાએ જે બાલકોનું પહેલાં ભક્ષણ કરેલું તે બધા (પૂતનાના પયદ્વારા ભગવાનમાં આવવાથી) કૃતાર્થ થયા, (૫) જે બીજા બાલકોનું પૂતનાએ ભક્ષણ કરેલું ન હતું, પરંતુ ભગવાને તેના પ્રાણનું પાન કર્યું ન હોત તો જેઓનું તે ભવિષ્યમાં ભક્ષણ કરત તે સર્વની રક્ષા થઈ, (૬) વળી આ ભગવાનનાં કાર્યથી ભવિષ્યમાં વ્રજવાસીઓને શ્રીમદ્‌-ભાગવત ૧૦-૨૩-૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થયું અને પછી તેમનામાં સ્નેહ થયો, (૭) તેઓને તે સમયે (પૂતનાના અસુનું પાન કર્યું તે સમયે) વિસ્મય થએલ અને (૮) બીજાઓને (આધુનિક જીવોને પણ) ભગવાનની એ લીલાના શ્રવણનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિગેરે અનેક કાર્ય સિદ્ધ થયાં. તેવી જ ભગવાનની દરેક લીલા છે. ભગવાનની દરેક લીલાથી એવા અનેક અર્થ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનની આવી લીલાથી ભક્તોને પ્રપંચની પૂરેપૂરી વિસ્મૃતિ થાય છે અને ભગવાનમાં તેઓની આસક્તિ થાય છે. તેથી આવી ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવાથી ભક્તોની **પ્રપંચની વિસ્મૃતિ અને ભગવાનમાં આસક્તિ વર્ણવાય** છે અને તેથી ભક્તોનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. **ભગવાનમાં આસક્તિ મુખ્ય છે, અને પ્રપંચનું વિસ્મરણ એ તેનું અંગ છે, કારણ કે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થયાવિના ભગવાનમાં આસક્તિ થવી સંભવતી નથી. (ટિ)** પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થયા પછી ભગવાનમાં આસક્તિ થાય તે નિરોધ; અને ભગવાનની આ લીલા નિરોધ કરનારી છે. **(का)**

येनैव त्रिविधा भक्ता न स्मरन्ति जगत्क्वचित् ।
कृष्णे च सक्तात्मानस्तत्कार्यं भगवत्कृतम् ॥ का. १० ॥

જે કાર્યથી જ ત્રણ પ્રકારના ભક્તો જગતનું કોઈ સમયે સ્મરણ કરે નહિ અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત ચિત્તવાળા રહે તે કાર્ય ભગવાને કરેલું છે. કા.૧૦.

'આ પ્રકરણોમાં તો બલદેવે કરેલાં કાર્યો પણ વર્ણવેલાં છે, તેથી તેમાં માત્ર ભગવાનની જ લીલાનું વર્ણન નથી' એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે જે કાર્યથી **ભક્ત જગતનું કોઈ સમયે સ્મરણ કરે નહિ અને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત રહે તે કાર્ય ભગવાનનું જ ચરિત છે.** બલદેવે કરેલું કાર્ય વર્ણવેલું હોય તો તે સમયે બલદેવમાં ભગવાનનો આવેશ હોવાથી જ તેમણે તે કાર્ય કરેલું, અને તેથી **તે કાર્ય ભગવાને જ કરેલું** છે એમ જાણવું. કેવલ (આવેશરહિત) બલદેવે જે કાર્ય કર્યું હોય તેનાથી નિરોધ થાય નહિ. તેથી જ બલદેવ, અર્જુન અને ભીમના વ્યાજથી જેઓને ભગવાને હણેલા તેઓ ભગવાનના ધામમાં ગયા, એમ બ્રહ્માએ (૨-૭-૩૫માં) કહેલું છે. **(ટિ)**

પાછલી કારિકામાં ભગવાને પોતે કરેલી લીલા કહેલી છે અને આ કારિકામાં ભગવાને બલભદ્રમાં આવેશ કરી જે લીલા કરી તે કહેલી છે. પહેલાની કારિકામાં ભગવાને પોતે જે લીલા કરી તે કહેલી છે અને આ કારિકામાં કેવા પ્રકારની લીલા ભગવાનની ગણવી, ભગવાનની લીલા કેમ ઓળખવી એ જણાવેલ છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષ નથી. **(ટિ.)**

बाललीला सप्तविधा प्रथमं सा निरूप्यते ।
बालभावरता ये हि तेषां रोधस्ततो भवेत् ॥ का. ११ ॥

બાલલીલા સાત પ્રકારની છે, તેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે; કારણ કે જેઓ બાલભાવથી આનંદ પામનારા છે, તેમનો નિરોધ તેનાથી થાય છે. કા.૧૧.

તામસપ્રમાણપ્રકરણમાં **બાલલીલા** કહેલી છે. તે **સાત પ્રકારની** છે, (તેથી આ પ્રકરણના સાત અધ્યાયો છે. (**का**) જેઓ બાલભાવથી આનંદ પામનારા હોય છે તેમનો નિરોધ બાલલીલાથી થતો હોવાથી, આ લીલા પ્રથમ કહેવામાં આવે છે.

उत्सवाविष्टचित्ता ये येऽप्याश्चर्याभिवेशिनः । अलौकिकरता ये च ये चोपद्रवणोत्सुकाः॥का. १२॥
स्त्रीस्वभावरता ये वै ये च तत्त्वे च लौकिके । सर्वोद्योगपरा ये च तेषां रोधो निरूप्यते ॥का.१३॥

(૧) જેઓનાં ચિત્ત ઉત્સવમાં રહેલાં છે, (૨) જેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ પણ છે, (૩) જેઓ અલૌકિક(ભાવ)માં પ્રીતિવાળા છે, અને (૪) જેઓ ઉપદ્રવ માટે ઉત્સુક(આકાંક્ષાવાળા) છે, (૫) જેઓ સ્ત્રીભાવમાં પ્રીતિવાળા છે. (૬) જેઓ લૌકિક તત્ત્વમાં (અથવા લૌકિકમાં અને તત્ત્વમાં) પ્રીતિવાળા છે, અને (જેઓ) (૭) સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગવાળા છે, તેઓના નિરોધનું (આ પ્રકરણમાં) નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧૨-૧૩.

આ બે કારિકામાં આ પ્રકરણના અધ્યાયોમાં જે અધિકારીઓનો નિરોધ કરવામાં આવેલો છે, તેમનું ક્રમથી નિરૂપણ કરેલું છે. અહિં જેમનો નિરોધ કરેલો છે તે અધિકારીઓના સમૂહને જણાવેલ છે, પરંતુ આટલા જ અધિકારીઓનો નિરોધ કરેલો છે એમ નથી; કારણ કે જેઓની ભગવાનમાં આસક્તિ છે તેમને ભગવાનની સર્વ લીલાઓ તે તે લીલાને ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી જ આનંદદાયક થાય છે.

(૧) આ પ્રકરણના પ્રથમ એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં નંદમહોત્સવનું વર્ણન છે, તેથી **જેઓનાં ચિત્ત ઉત્સવમાં રહેલાં** છે તેઓનો તેમાં નિરોધ કરેલ છે એ સ્પષ્ટ છે. જેમનો નિરોધ આ પ્રકરણના સાત અધ્યાયોમાં કરેલો છે તેમનું અહિં નિરૂપણ કરેલું છે, પરંતુ અધ્યાયવાર અનુક્રમે નિરૂપણ કરેલું નથી.

(૨) તેથી જેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ છે તેઓનો નિરોધ આ પ્રકરણના બીજા અધ્યાયમાં નહિ, પરંતુ ત્રીજા એટલે સાતમા અધ્યાયમાં કરેલ છે. આ સાતમા અધ્યાયના ૮, ૩૧, ૩૩ અને ૩૭મા શ્લોકોમાં અદ્‌ભુતતા દર્શાવેલી છે, તેથી **જેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ** છે તેમનો નિરોધ આ અધ્યાયમાં કરેલ છે.

(૩) **જેઓ અલૌકિક ભાવમાં પ્રીતિવાળા** છે તેઓનો નિરોધ આઠમા અધ્યાયમાં કરેલ છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' 'વાસુદેવ' એ શાસ્ત્રમાં શ્રીપુરુષોત્તમનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે, તે નામ અહિં ગર્ગાચાર્ય પાડે છે તે **અલૌકિક** છે. વળી ગર્ગ આ નામોથી (શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એમ) સ્પષ્ટ કહે છે, છતાં નંદને તેવો બોધ થતો નથી, એ પણ **અલૌકિક** છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' 'વાસુદેવ' એ નામો **અલૌકિક** છે, એમ જાણી તે નામોપર જેઓની પ્રીતિ છે તેઓ હવે પછી 'આ બાલકનાં જ તે નામો છે' એમ જાણી તેમનામાં નિરોધ પ્રાપ્ત કરશે, એ પણ **અલૌકિક** છે. ભગવાન રીંગણલીલા કરે છે (બે હાથ અને બે પગ ભૂતલ પર ટેકાવી ચાલે છે) તે પણ અલૌકિક રીતે દૈત્યોનો નાશ કરી, ભક્તોને તેમનાં ઇચ્છેલાં ફલ આપનારી હોવાથી **અલૌકિક** છે. લોકમાં હલકાઈ પ્રાપ્ત કરાવનાર ચૌર્ય (ચોરી) પણ ભક્તોનો નિરોધ કરાવનાર હોઈ ભગવાનની મોટાઈ જણાવે છે તેથી, અને તે પ્રકારે પણ ભક્તોનું ઇચ્છેલું કાર્ય કરે છે તેથી **અલૌકિક** છે. વળી ભગવાન માટીનું ભક્ષણ કરે છે તે, પછી પોતાના મુખારવિંદમાં વિશ્વનું દર્શન કરાવે છે તે, યશોદા શરણે જાય છે તે અને તેમના ઉપર ભગવાન મોટો અનુગ્રહ કરે છે તે સર્વ **અલૌકિક** છે. તેથી આ અધ્યાયમાં કહેલી એ લીલાઓના શ્રવણથી જેઓ **અલૌકિક ભાવમાં પ્રીતિવાળા છે તેઓનો નિરોધ થશે.**

(૪) નવમા અધ્યાયમાં ભગવાન દહીંનું પાત્ર ભાંગી નાખે છે તે વિગેરે લોકદૃષ્ટિમાં ઉપદ્રવ કરનારી લીલા છે; અને આગળ (ભગવાનને લાકડી લઈ યશોદા મારવા દોડે છે અને બાંધે છે, એ લીલા) ભક્તોને ઉપદ્રવ કરનારી છે; તેથી આ અધ્યાયની લીલા **ઉપદ્રવ માટે જેઓ ઉત્સુક હોય** તેમનો નિરોધ કરનારી છે.

(૫) દશમા અધ્યાયમાં નલકૂબર અને મણિગ્રીવની કથા છે, તેઓ **સ્ત્રીઓમાં** રમણ કરનારા (વ્યભિચારી) અને **સ્વભાવમાં** એટલે રાજસ અને તામસભાવમાં (મદિરાપાન વિગેરેમાં) **પ્રીતિવાળા હતા**, તેઓનો ભગવાને ઉદ્ધાર કર્યો. તેથી આ અધ્યાયની કથાથી **તેવાઓનો** પણ **નિરોધ થશે.**

(૬) જેઓ **તત્ત્વમાં** અથવા **લૌકિક તત્ત્વમાં પ્રીતિવાળા છે તેઓનો નિરોધ** છઠ્ઠા અધ્યાયની કથાથી **થશે.** આ અધ્યાયમાં હરિને શરણ જવાથી ભયની નિવૃત્તિ થાય છે, (શ્લો. ૧) એ તત્ત્વ પ્રારંભમાં કહેલું છે. મુક્તિના અધિકારવિનાની રાક્ષસી પૂતનાને પણ ભગવાન મુક્તિનું દાન કરે છે (શ્લો.૩૫) એ પ્રમેયબલનું **તત્ત્વ** કહેલું છે. ગોપિકાઓ ભગવાનની રક્ષા કરે છે (શ્લો. ૧૯ થી ૨૯), તેથી તેઓ અલૌકિક છે અને તેઓનો ભગવાનમાં સ્નેહ પણ અલૌકિક છે એ **તત્ત્વ** જણાવેલું છે. વળી તેઓ ભગવાનની લોકરીતિ પ્રમાણે રક્ષા કરે છે તેથી **લૌકિક તત્ત્વમાં પ્રીતિવાળાઓનો નિરોધ** પણ આ અધ્યાયની લીલાથી **થશે.**

(૭) અગીઆરમા અધ્યાયમાં વૃંદાવનમાં ગોપો વાસ કરે છે ત્યાંસુધી (શ્લો. ૨૧ થી ૩૫) તેઓનો મોટો ઉદ્યમ કહેલો છે. વળી શ્લો. ૭ થી ૯ સુધીમાં ભગવાને લીલાનો ઉદ્યમ કર્યો તે કહેલો છે. તેથી આ અધ્યાયની કથાથી **જેઓ સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગવાળા છે તેઓનો નિરોધ થશે.**

અથવા આ પ્રકરણના સાત અધ્યાયોમાં જે અધિકારીઓનો નિરોધ કરેલો છે, તે અધિકારીઓનું આ બે કારિકાઓમાં **અનુક્રમે** નિરૂપણ કરેલું છે એમ જાણવું.

(૧) આ પ્રકરણના પહેલા એટલે પાંચમા અધ્યાયની કથાથી **જેઓનાં ચિત્ત ઉત્સવમાં રહેલાં છે** તેઓનો નિરોધ થાય છે.

(૨) છઠ્ઠા અધ્યાયની કથાથી **જેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ છે** તેઓનો નિરોધ થાય છે, કારણ કે આ અધ્યાયમાં પૂતનાનો ભગવાન પાસે આવવાનો પ્રકાર, તેનું ભગવાન પાસે આવવું, તેણે ભગવાનને ઉપાડી લીધા તે, ભગવાને પૂતનાને મારી તેનો પ્રકાર, પૂતનાના (પયનો) દોષ ભગવાનને અસર કરી શક્યો નહિ તે, પૂતનાની મુક્તિ, તેનું સહજ રૂપ, તેનો દાહ, તેના બળતા શબની ગંધ વિગેરે સર્વ આશ્ચર્યરૂપ છે, અને તેથી જેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ હોય તેઓનો તેથી નિરોધ થાય છે.

(૩) સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના ઔત્થાનિક (ઘર બહાર નીકળવાના) ઉત્સવ માટે પણ યશોદાજી લૌકિક પ્રવાહધર્મમાં આસક્ત થતાં ભગવાનને વિસરી ગયાં, ત્યારે તેમને ભગવાનનું બીજી રીતે સ્મરણ નહિ થતાં ભગવાને શકટને ભાંગી નાખી માતાનો નિરોધ કર્યો તે લીલા **અલૌકિક છે.** તેમજ તે શકટ ઉંધું પડી ભાંગી ગયું તે પણ **અલૌકિક છે.** વળી ભગવાનના પ્રવાલ જેવા કોમલ ચરણના માત્ર સ્પર્શથી જ તે ભાંગી ગયું એ પણ **અલૌકિક** છે. વળી તૃણાવર્ત આવતો હતો ત્યારે ભગવાને અકસ્માત્ પોતાનું વજન વધાર્યું, તૃણાવર્તને ગળેથી છૂટી શકે નહિ તેમ પકડ્યો, તેને માર્યો અને પોતે કુશલ પાછા આવ્યા, એ સર્વ લીલા **અલૌકિક** છે. ભગવાને બગાસું ખાધું અને તેમના મુખમાં માતાએ આખું વિશ્વ જોયું (શ્લો. ૩૫ થી ૩૭) એ લીલા પણ **અલૌકિક** છે. આ ત્રણે લીલાઓ (શકટભંગ, તૃણાવર્તવધ અને જૃંભણ) આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી પણ છે, તેથી **જેઓ અલૌકિક ભાવમાં પ્રીતિવાળા છે તેઓનો** અને **જેઓ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ છે તેઓનો પણ નિરોધ** આ અધ્યાયની કથાથી થાય છે, એમ દર્શાવવા કારિકામાં '**अपि**' 'પણ' શબ્દ યોજેલો છે. આ લીલાઓ આશ્ચર્યકારક પણ છે, છતાં આ લીલાઓમાં અલૌકિકપણું મુખ્ય છે, તેથી તે જૂદી કહેલી છે.

(૪) આઠમા અધ્યાયમાં ચોરી વિગેરે લીલા લોકની દૃષ્ટિથી ઉપદ્રવ કરનારી છે, તેથી આ અધ્યાયની લીલા **જેઓ ઉપદ્રવ માટે ઉત્સુક છે તેઓનો નિરોધ કરનારી છે.** ભગવાનનાં નામ અને રૂપ અલૌકિક હોવાથી, તે નામ અને રૂપમાં જેઓની આસક્તિ છે તેમનો પણ આ અધ્યાયની કથાથી નિરોધ થાય છે, એમ દર્શાવવા કારિકામાં '**च**' 'અને' શબ્દ યોજેલો છે.

(૫) નવમા અધ્યાયમાં સ્ત્રીસ્વભાવ જણાવેલો છે. અગ્નિ પર ઉકાળવા મૂકેલું દૂધ ઉભરાઈ જતું હતું ત્યારે તે ઉતારવું જરૂરી જાણી, દાસી નહિ હોવાથી યશોદાએ પોતે ઉતાર્યું, અને ભગવાને દધિનું પાત્ર ફોડયું તેથી તેમને શિક્ષા કરવા લાકડી લઈ પાછળ દોડયાં અને બાંધવા મંડયાં. એ પ્રમાણે પુત્રને શિક્ષા કરવાનો સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે. તેથી આ અધ્યાયની કથાથી **સ્ત્રીસ્વભાવમાં જેઓની પ્રીતિ છે તેઓનો નિરોધ થાય છે.**

(૬) દશમા અધ્યાયમાં નારદનાં વચનોથી (શ્લો.૮ થી ૧૮) લોકનું તત્ત્વ કહેલું છે; અને નલકૂબર અને મણિગ્રીવ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, તેમાં પરમાર્થ તત્ત્વ કહેલું છે. તેથી આ અધ્યાયની કથાથી જેઓ **લૌકિક તત્ત્વમાં** અથવા **પરમાર્થ તત્ત્વમાં પ્રીતિવાળા છે તેઓનો નિરોધ થાય છે.**

(૭) અગીઆરમા અધ્યાયમાં ગોપો મંત્રણા કરે છે. પહેલાં રહેતા હતા તે સ્થાન(શ્રીગોકુલ)નો ત્યાગ કરી, નવા સ્થાન વૃંદાવનમાં રહેવા જાય છે અને ત્યાં જવાનો ઉદ્યમ કરે છે. એ પ્રમાણે **ઉદ્યમનું** આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલ હોવાથી, તે કથાથી **જેઓ ઉદ્યોગવાળા છે તેઓનો નિરોધ થાય છે.**

આ સાતે અધ્યાયોમાં કહેલી લીલાઓમાં સાત પ્રકારના જે અધિકારીઓ કહેલા છે તે જેમ સંભવે તેમ લીલાના જીવો અથવા બીજા જીવો છે એમ જાણવું. (**टि**)

जन्मोत्सवो हरेरत्र पञ्चमे विनिरूप्यते ।
आवश्यकं परित्यज्य कृतं तदिति चोच्यते * ॥ का. १४ ॥

અહિં પાંચમા (અધ્યાય)માં હરિના જન્મોત્સવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે; અને તે આવશ્યક (જરૂરી) (કામ) તજીને તે (ઉત્સવરૂપ કાર્ય) કર્યું, એમ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧૪.

અહિં એટલે પ્રમાણપ્રકરણના પહેલા અધ્યાયમાં, એટલે પહેલેથી ગણતાં **પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાનના જન્મોત્સવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.** આ પાંચમા અધ્યાયનો અર્થ કહ્યો. આ ઉત્સવનું કાર્ય બીજું જરૂરી કાર્ય મૂકી દઈ કરવામાં આવ્યું છે; ઉત્સવ પૂરો થયા પછી તરત જ કંસનો વાર્ષિક કર આપવા નંદજી જાય છે, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે કંસને કર આપવા જવાનું **જરૂરી કામ પડતું મૂકીને ઉત્સવ કરેલો છે.** (**टि+का**)

अन्यथाज्ञानशंका च तेनैव विनिवार्यते ।
उत्सवस्त्वन्यथा न स्याद् द्रव्यानयनमेव च ॥ का. १५ ॥

(નંદના) અન્યથાજ્ઞાન(શ્રીકૃષ્ણ મારા પુત્ર નથી, પણ વસુદેવના પુત્ર છે એવા જ્ઞાન)ની શંકાનું પણ તેનાથી જ નિવારણ થાય છે. તેમ ન હોત તો ઉત્સવ ન થાત, અને (નંદજી) દ્રવ્ય પણ ન જ લાવત. કા. ૧૫.

"જો નંદજીને કોઈ પણ અંશે 'વસુદેવ (રાત્રિએ) મારે ઘેર આવ્યા હતા' એવું જ્ઞાન હોત, તો આકાશવાણી સંબંધી વૃત્તાંત (કંસને મારનાર ક્યાંક જન્મેલ છે, એમ આકાશવાણીએ કહેલું તે વૃત્તાંત) તેમના જાણવામાં આવતાં, 'આ શ્રીકૃષ્ણ મારા પુત્ર છે કે વસુદેવના' એવો તેમને સંદેહ રહેત, અને આવો સંદેહ તેમને હતો ત્યારે જ તેમણે આ જન્મ ઉત્સવ કર્યો" એવી કોઈને શંકા રહે, તે શંકાનો નિરાસ પણ ઉપર કહેલ કારણથી જ થઈ જાય છે, કારણ કે જો નંદજીને 'આ મારા પુત્ર છે કે વસુદેવના' એવો સંદેહ હોત અને કોઈ પણ અંશે તે એમ જાણતા હોત કે આ બાલક વસુદેવના પુત્ર છે, તો તે ઉત્સવ કર્યા પછી તરત જ મથુરા જાત નહિ (કારણ કે વસુદેવના પુત્રને છુપાવનાર તરીકે કંસ તેમને હેરાન કરે). છતાં કોઈપણ રીતે મથુરા જવાનું સંભવે તોપણ 'શ્રીકૃષ્ણ મારા પુત્ર છે' એવા નિશ્ચયવિના તે ઉત્સવ કરે એ સંભવતું જ નથી. વળી આગળ (અધ્યાય ૬ શ્લો. ૪૩માં) નંદજીને

* કારિકાર્થમાં चोच्यते ને બદલે सूच्यते પાઠ લીધેલો છે.

'ઉદારમનવાળા' કહેલા છે, તે વિશેષણ એમ સૂચવે છે કે તેમણે ભગવાનના ઉપયોગ માટે ઘણાં કિંમતી દ્રવ્યો (મથુરાથી) આણેલાં હતાં. જો શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પુત્ર છે, એ વિષયમાં તેમને શંકા હોય તો આવાં કિંમતી દ્રવ્યો તેમને માટે તે લાવત પણ નહિ. (તેથી નંદજી શ્રીકૃષ્ણને પોતાના જ પુત્ર માનતા હતા.) (**ટિ**)

आसक्तिबोधनार्थाय तस्यान्ते भयवर्णनम् ॥ का. १५½ ॥

આસક્તિનું જ્ઞાન (ભાન) કરાવવા માટે તેને અંતે ભયનું વર્ણન કરેલું છે. કા. ૧૫½.

શ્રીકૃષ્ણ નંદજીના પુત્ર છે, એવું નંદજીને જ્ઞાન હોવાથી તેમનામાં તેમની આસક્તિ (અતિશય પ્રેમ) રહે. એ આસક્તિનું નંદજીને ભાન કરાવવા અંતે એટલે આ પાંચમા અધ્યાયના અંતે 'ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે' એમ વસુદેવે નંદજીને કહી, ગોકુલમાં જે ભય હતો તેનું વર્ણન કરેલું છે. જો નંદજીનું એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન હોય કે 'શ્રીકૃષ્ણ મારા પુત્ર છે,' તો જ તે ત્યાં ભય હોવાનું જાણતાં તરત જ મથુરાથી શ્રીગોકુલ જાય, તેથી ત્યાંના ભયનું વસુદેવે તેમની પાસે વર્ણન કરેલું છે. (**प्र**)

કારિકાર્થ સમાપ્ત.

પહેલાં 'યશોદાના શયનમાં પુત્રને મૂકી, તેની પુત્રીને લઈ (વસુદેવ) ઘેર ગયા' (અધ્યાય ૩ શ્લો. ૫૧), અને '(નંદની પત્ની યશોદાએ) માત્ર જન્મ થયો એમ જાણ્યું; (પણ જન્મેલ બાલક પુત્ર છે કે પુત્રી તે જાણ્યું નહિ)' (અધ્યાય ૩ શ્લો.૫૩) એમ કહેલ છે. ત્યાર પછી[૧] માયા ત્યાંથી જતાં, યશોદા જાગ્યાં અને (પોતાને) પુત્ર(નો જન્મ થયો છે એમ જાણ્યું. ત્યાર પછી સર્વને જે થયું (સર્વના જે વિચાર થયા અને સર્વેએ જે કર્યું) તે (નીચેના શ્લોકથી કહે છે):–

श्रीशुक उवाच। શ્રીશુક કહે છેઃ–

नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ॥
आहूय विप्रान् वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ १ ॥

આત્મજ (પુત્ર) ઉત્પન્ન થતાં જેને આનંદ થયો છે તેવા મોટા (ઉદાર) મનવાળા નંદે તો સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ, અલંકાર ધારણ કરી, વેદ જાણનાર બ્રિપ્રોને બોલાવી........૧.

પુત્ર પિતાનો (છે)[૨], તેથી નંદે જાતકર્મ (પુત્રના જન્મસમયે કરવાની વિધિ)

---

૧. ત્રીજા અધ્યાયમાં સર્વને સારી રીતે ઉંઘ આવી ગઈ, અને યશોદાને 'જન્મ થયો' એવું જ જ્ઞાન થયું, પણ પુત્ર જન્મ્યો કે પુત્રી એવું જ્ઞાન ન થયું, એમ કહેલું છે. ત્યાર પછી માયા ત્યાંથી જતાં યશોદા જાગ્યાં અને પોતાને પુત્રનો જન્મ થયો છે એમ જાણ્યું એમ કહેલું છે. તેથી સારી રીતે આવેલી ઉંઘ તથા જન્મેલા બાલકની જાતિનું અજ્ઞાન માયાનાં કાર્ય હતાં. (**ले**)

૨. નંદજીને ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી તે પોતે પોતાના પિતાના વાસ્તવિક પુત્ર થાય છે, કારણ કે 'પુમ્' નામના નરકમાં ત્રાણ (રક્ષણ, બચાવ) કરે તે પુત્ર. નંદજીને પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી તે પોતાના પિતાને 'પુમ્' નામના નરકમાંથી બચાવનાર થયા, તેથી તેમના પુત્ર થયા. (**प्र**). આ વ્યાખ્યાન બંધબેસતું જણાતું નથી.

અહિં ભગવાન નૃસિંહ, હંસ વિગેરે પેઠે પ્રકટ થયા નથી, પરંતુ 'આત્મજ' તરીકે ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી પોતાના પિતાના પુત્ર થયા. નંદમાં પિતાપણું અને પોતામાં પુત્રપણું સ્વીકારી પ્રકટ થયા છે. તેથી ભગવાને પુત્રપણું અંગીકાર કરેલ હોવાથી, **નંદજીએ જાતકર્મ સંસ્કાર કરાવ્યો.** (**ले, यो**)

કરાવ્યું (શ્લોક ૨) એવો સંબંધ છે. 'तु' 'તો' શબ્દ[૧] પહેલાંની (પહેલાં થએલી) કથાને તથા શંકાને દૂર કરે છે. આ 'આત્મજ (પુત્ર) ઉત્પન્ન થતાં[૨]' શબ્દોથી કહેલ છે. જેની જેવી પ્રતીતિ (ભાન, જ્ઞાન) છે, તેવું જ શુક વર્ણન કરે છે[૩]; કારણ કે ભગવાને તેમની બુદ્ધિને તેવી જ[૪] કરેલી છે, તેમ ન હોય તો (જેની જેવી પ્રતીતિ હોય તેવું શુક વર્ણન ન કરે તો) તે (શુકે કરેલ વર્ણન) ભગવાનનું ચરિત ન થાય (હોઈ શકે નહીં), તેથી નંદની એવી બુદ્ધિ હતી કે 'આ મારાથી જ જન્મેલો પુત્ર છે.'[૫] 'પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં' શબ્દોથી આ (અર્થ) કહેલ છે. વાસુદેવ અહીં જ[૬] આવિર્ભાવ પામેલા[૭]

૧. વસુદેવને ત્યાં પુત્ર પ્રકટ થતાં તેમણે જાતકર્મ વિગેરે ન કરતાં માત્ર સ્તુતિ જ કરેલી. વળી ભગવાનમાં લૌકિક બાલક પેઠે ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, અને 'આ બાલક અલૌકિક છે' એવું જ્ઞાન થતાં, અને વસુદેવ આવ્યા હતા એવી સંભાવના થાય, તો 'આ બાલક મારું છે' એ વિષયમાં પણ શંકા થાય, અને તેથી નંદજી તેમનાં જાતકર્મ વિગેરે કરે નહિ. આ બધી કથા તથા શંકાનું નિવારણ 'तु' 'તો' શબ્દ કરે છે. વસુદેવને પૂર્વજન્મના વૃત્તાંતનું સ્મરણ કરાવવા ત્યાં અલૌકિકરૂપથી ભગવાન પ્રકટયા હતા, અહિં તો 'આત્મજ' તરીકે પ્રાકૃત બાલકરૂપથી જ પ્રકટયા છે; તેથી નંદે વસુદેવ પ્રમાણે સ્તુતિ વિગેરે કરેલું નથી. (લે)

૨. ઉત્પન્ન થતાં એટલે લૌકિક બાલક પેઠે નાલ વિગેરે સહિત પ્રકટ થતાં. તેથી 'આ બાલક અલૌકિક છે' એવી નંદજીને શંકા થઈ ન હતી. (લે)

૩. "શુક સર્વજ્ઞ હોવાથી, ભગવાન જન્મરહિત છે એમ જાણે છે, છતાં 'ઉત્પન્ન થતાં' પદ તેમણે કેમ યોજ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે ભગવાન જન્મરહિત છે એમ જાણે છે, છતાં નંદજીની બુદ્ધિ પ્રમાણે આ વર્ણન તેમણે કરેલું છે; અને નંદજીની એવી બુદ્ધિ ભગવાને કરી, તેથી તે ભગવાનનું ચરિત હોવાથી તેનું શુક વર્ણન કરે છે. (પ્ર)

૪. ભગવાને પુત્રભાવથી સ્મરણ કરવા નંદજીની 'આ મારો પુત્ર છે' એવી બુદ્ધિ કરી. તેથી તેવી તેમની બુદ્ધિ ભગવાને કરેલી હોવાથી તે ભગવાનની લીલા હોવાથી શુક તેનું વર્ણન કરે છે. (યો)

૫. 'આ મારો પુત્ર છે' એવી નંદજીની બુદ્ધિ ખોટી હોય તો લીલા પણ બધી ખોટી થાય, એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'મારાથી જ જન્મેલો આ પુત્ર છે' એવી નંદજીની બુદ્ધિ હતી. 'આ મારો પુત્ર છે' એવી નંદજીની બુદ્ધિ માયિક (ખોટી) ન હતી, કારણ કે ભગવાન તેમને ત્યાં પુત્રભાવથી પ્રકટ થયા હતા. તેથી ભગવાને પુત્રભાવથી કરેલી લીલા પણ માયિક ન હતી, પરંતુ 'આ મારો આત્મજ છે' એવી નંદજીની બુદ્ધિ માયિક હતી, કારણ કે આત્મજ એટલે દેહથી ઉત્પન્ન થએલ, અને 'મારો આત્મજ' એટલે 'મારા દેહથી ઉત્પન્ન થએલ પુત્ર,' એ બુદ્ધિ માયિક હતી; કારણ કે ભગવાનની કોઈના વીર્યથી ઉત્પત્તિ થઈ નથી અને તેથી કોઈના દેહથી તેમની ઉત્પત્તિ થાય એ અસંભવિત જ છે. તેથી એ નંદજીની બુદ્ધિ ભ્રાંત જ હતી, એમ અહિં શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે. (યો)

૬. ભગવાન જન્મરહિત છે, એમ જાણવા છતાં શુકદેવે 'આત્મજ ઉત્પન્ન થતાં' એમ અહિં કેમ કહ્યું? એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે વાસુદેવનું અહિં જ પ્રાકટ્ય થયું હતું. વસુદેવના હૃદયમાં પ્રથમ વાસુદેવનો આવિર્ભાવ થયો એમ નિબંધમાં પહેલા અધ્યાયનો અર્થ કહેલ છે, છતાં બહાર વાસુદેવનું પ્રાકટ્ય અહિં જ થએલ છે. (પ્ર)

૭. મથુરામાં કાર્યથી વાસુદેવનો આવિર્ભાવ થએલ હોવા છતાં, સ્વરૂપથી ધાવણ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમનો આવિર્ભાવ અહિં જ થએલ છે. જેમ વસુદેવથી દેવકીમાં ત્રણ વ્યૂહવાળા ભગવાન પ્રકટ થએલ તેમ નંદજીથી યશોદામાં જન્મ સુધી રહી વાસુદેવ પ્રકટ થયા એવો અર્થ છે. પુરુષોત્તમ તો

(પ્રકટ થએલા) એવો સિદ્ધાંત છે. તેમ ન હોય (વાસુદેવ અહિં નંદને ઘેર આવિર્ભાવ પામેલ ન હોય) તો માત્ર[1] માયા માટે ઉત્પન્ન થએલ ધાવણનું ભગવાન પાન કરે નહિ,

આવરણરહિત સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોના હૃદયમાં જ રહે છે, તેથી અહિં માયાના આવરણથી જ રહેલા. તેથી (તેમનાથી) ધાવણ ઉત્પન્ન થએલ નહિ. જન્મની ક્ષણે વાસુદેવના આવરણ સહિત પ્રકટ થયા એટલે પોતાનાં દર્શન થાય એવી યોગ્યતા કરી. તેથી સામાન્ય રીતે 'જન્મ થયો છે' એવું જ્ઞાન (યશોદાને) થયું. આ જન્મ પુત્રનો છે કે પુત્રીનો એવું વિશેષ જ્ઞાન તે પછીની ક્ષણે થાય ત્યારે માયા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી સર્વ વ્રજવાસીઓને મોહ થયો એટલે વ્રજમાં કોઈને ભગવાનનાં દર્શન થયાં નહિ. વસુદેવ અને દેવકીને તો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ સમયે જ (દર્શનની) યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેથી નંદજીના ઘેર ઉત્પત્તિ થઈ તે જ ક્ષણે તેમને તેમનાં (ભગવાનનાં) દર્શન થયાં એવો ભાવ છે. આવો વિવેક કરવાનું કારણ એ છે કે, એમ ન હોય તો જન્મ પહેલાં પણ યશોદામાં વાસુદેવની આવરણ સહિત સ્થિતિ હોવાથી, દેવકીજી પેઠે યશોદામાં પણ અલૌકિક પ્રભા થઈ હોત; અને જન્મ સમયે પણ માયાનું આવરણ હોત તો મથુરામાં પણ દર્શન ન થાત. વસુદેવ અને નંદ બંનેને ત્યાં વાસુદેવનો આવિર્ભાવ થવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહિ હોવાથી તેમનો આવિર્ભાવ નંદજીના ઘેર જ થયો છે, એમ જણાવવા 'જ' શબ્દ શ્રીસુબોધિનીમાં યોજેલો છે. આ અર્થ કહેલ નથી, પણ આગળ પાછળનો વિચાર કરવાથી નીકળે છે, તેથી આને 'સિદ્ધાંત' કહેલ છે. (**લે**)

૧. ભગવાન પોતાની અંદર રહેલા બાલકોના પોષણ માટે **ધાવણનું** પાન કરતા હતા, એમ આગળ કહેવામાં આવશે. આમ હોવાથી જો **માત્ર** માયા માટે ઉત્પન્ન થએલ તે ધાવણ હોત તો તેનાથી બાલકોને મોહ જ થાત, પરંતુ લીલાનો રસ પ્રાપ્ત થાત નહિ; તેથી માયાના દોષને દૂર કરનાર વાસુદેવનો પણ ધાવણને સંબંધ હતો, (વાસુદેવ માટે પણ ઉત્પન્ન થએલું) એમ કહેવું જોઈએ; જો ધાવણને માત્ર વાસુદેવનો જ સંબંધ હોત તો તે બાલકોનો તેનાથી મોક્ષ જ થાત, પણ તેમને લીલાનો રસ પ્રાપ્ત થાત નહિ, તેથી તેને વાસુદેવ અને માયા બંનેનો સંબંધ હતો, એમ જણાવવા શ્રીસુબોધિનીમાં **'केवल' 'માત્ર'** પદ યોજેલું છે. (**લે**)

પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ વ્યૂહોનું વસુદેવના ઘેર પ્રાકટ્ય થયું એમ જણાવેલું છે. ચોથા વાસુદેવવ્યૂહનું નંદજીના ઘેર પ્રાકટ્ય થયું છે, જેમ વસુદેવને ઘેર પ્રદ્યુમ્નવ્યૂહનું પુત્રભાવથી પ્રાકટ્ય થએલ હોવાથી તેમને ગર્ભનો સંબંધ હોવાથી ભગવાન વસ્તુતઃ દેવકીના પુત્ર થયા, તેમ વાસુદેવવ્યૂહમાં પુત્રભાવ હોવાથી અને યશોદાના ગર્ભના સંબંધથી નંદજીના ઘેર પ્રાકટ્ય થએલ હોવાથી, પુરુષોત્તમ યશોદાના વાસ્તવિક જ પુત્ર હતા. **પુરુષોત્તમ તો** નંદને ઘેર અથવા વસુદેવના ઘેર **અલૌકિક રીતે પ્રકટ થયા હતા, પરંતુ ગર્ભનો સંબંધ અંગીકાર કરી પ્રકટ થયા ન હતા** એમ જાણવું. વળી જો નંદજીના ઘેર (ભગવાનનો) જૂદો પ્રાદુર્ભાવ સ્વીકારવામાં ન આવે તો (ભગવાન નંદના પુત્ર ન હતા એમ સિદ્ધ થાય, અને એમ હોય તો) નંદજીએ જાતકર્મ કરવા માટે બોલાવેલા બ્રાહ્મણો ખોટા પુત્રના સંબંધમાં વૈદિક મંત્રો અને કર્મનો વિનિયોગ કરે નહિ. આ બ્રાહ્મણો આ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વેદ જાણનારા હોવાથી પરમ ધાર્મિક હતા અને તેથી તેઓ ભ્રાંતિથી કલ્પેલા પુત્ર માટે વેદમાર્ગનો પ્રચાર કરે એ સંભવતું નથી. વળી અહિં શ્રીસુબોધિનીજીમાં કહેલી શ્રુતિ પ્રમાણે તેઓમાં સર્વ દેવતાઓ હોવાથી તેઓ સર્વ વૃત્તાંત જાણનાર હતા અને દેવો સત્યપ્રધાન (સત્ય જેઓનો પ્રધાન ગુણ છે તેવા) હોવાથી ખોટા પુત્ર હરિનું જાતકર્મ કરત નહિ. આવા બ્રાહ્મણો પણ ભ્રાંત (ખોટા પુત્રને સાચો માની બેઠેલા) હતા એમ કહી શકાય નહિ. તેથી **પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ નંદના પુત્ર હતા,** એવું જ્ઞાન પ્રમા (સાચું) જ છે, એમ આર્યો માને છે. (**યો**)

અને ('પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં' એમ) વાસ્તવિક બનેલા વૃત્તાંત[1] પ્રમાણે શુક કહેત નહિ.

અંતઃકરણની પ્રતીતિ પ્રમાણે[2] પણ[3] 'આ (મારો) પુત્ર છે' એવો નંદજીનો નિશ્ચય (દૃઢ વિશ્વાસ) હતો, એમ દર્શાવવા **'જેને આનંદ થયો છે તેવા'** વિશેષણ યોજેલું છે. '(મારે ત્યાં) પુત્રનો જન્મ (થયો છે), એવું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ (માણસને) આનંદ થાય; છતાં જ્ઞાન તો (કદાચ) ખોટું પણ હોય (પુત્ર થયો ન હોય છતાં મારે ત્યાં પુત્ર થયો છે એવું ખોટું જ્ઞાન પણ હોય) તેથી નંદજીને (આવા) જ્ઞાનથી આનંદ થયો નથી, (પણ વાસ્તવિક પુત્રના જન્મથી જ આનંદ થયો છે, એમ જણાવવા) (આનંદનું) કારણ (પુત્રનો) જન્મ જ કહેલ છે.

ભગવાને બીજું (પ્રાકૃત) રૂપ ધારણ કરેલ હોવા છતાં તેમનો પ્રભાવ તેમનાથી દૂર કરી શકાય નહિ તેવો જ રહે છે. તેથી પ્રાકૃત[4] નંદજી પણ મોટા (ઉદાર) મનવાળા થયા. પ્રાકૃત પુરુષોનું મન અલ્પ જ હોય છે અને તે અલ્પ જ કાર્ય કરે છે, પણ નંદજી મોટું એટલે મોટું કાર્ય કરનારૂં મન છે જેમનું તેવા, એટલે હું મોટો ઉત્સવ કરીશ એવા (વિચારવાળા) થયા. તે (મોટો ઉત્સવ) પણ વિધિ પ્રમાણે કરવો જોઈએ તેથી તેમણે (વિધિ પ્રમાણે મોટો ઉત્સવ કરવા) બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, એમ **'(વિપ્રોને) બોલાવી'** શબ્દોથી કહેલ છે. જેઓ વિશેષે કરીને પૂરે છે (**प्रान्ति**) તે વિપ્ર. એમ તેઓ પૂરનારા છે એમ કહેલું છે; એમ ન હોય [તેઓ પૂરનારા (આપનારા) ન હોય] તો તેઓ દ્રવ્યનો નાશ કરનાર થવાથી નિંદાય. **'વેદ જાણનાર'** વિશેષણથી ઉત્સવમાં તેઓને બોલાવવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે 'જેટલી દેવતાઓ છે તે સર્વ વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણમાં રહે છે' એવી શ્રુતિ છે, અને સર્વ દેવતાઓની સંનિધિ (હાજરી) હોય તો મોટો ઉત્સવ થાય. **'સ્નાન કરી'** વિગેરે શબ્દોથી વેદમાં કહેલ કર્મો (નંદજીએ કર્યાં એમ) કહેલ છે. સ્નાન નૈમિત્તક (અમુક પ્રસંગે કરવાનું) કર્મ છે. (નંદજીને) સૂતકની (સૂતક હશે એવી) સંભાવના રહે, તેથી **'પવિત્ર'**[5] શબ્દ યોજેલ છે. **'અલંકાર ધારણ**

૧. ત્રીજા અધ્યાયમાં ત્રણ વ્યૂહવાળા જ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કહેલું છે અને અહિં સર્વ અંશવાળા સ્વરૂપ માટે 'ઉત્પન્ન થતાં' એવું પદ સર્વ અંશના પ્રાકટ્યનો બોધ કરનારૂં યોજેલું છે તે **યોજત નહિ. (લે)**

૨. 'મારે ત્યાં પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે' એવું જ્ઞાન જ (તે સાચું હોય કે ભ્રમવાળું તોપણ) આનંદ ઉત્પન્ન કરનારૂં છે, છતાં મહાપુરુષોનું **અંતઃકરણ અસત્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરતું નથી*** એવા આશયથી આ કહેલ છે. **(टि)**

* सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ સંદેહવાળા વિષયમાં સત્પુરુષો માટે અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણ છે. એ શાંકુતલ વાક્ય પણ આ જ અર્થ કહે છે.

૩. પહેલાં ભગવાનમાં રહેલા 'ઉત્પન્નપણાં'ના ધર્મથી 'આ મારો પુત્ર છે' એવો નિશ્ચય કહ્યો. હવે નંદમાં થએલ 'આનંદ' ધર્મથી એ જ નિશ્ચય કહે છે, 'તેથી **अपि**' **'પણ'** શબ્દ યોજેલો છે. **(લે)**

૪. **પ્રાકૃત** એટલે ગામડીઓ.(**प्र**) **પ્રાકૃત** એટલે ગામડામાં રહેનાર, નગરમાં નહિ રહેનાર. **(લે)**

૫. સૂતક સંભવે છે, છતાં નાલછેદ થયા પહેલાં **પવિત્ર** ગણાય છે, એવો જાતકમાં બોધ કરેલ છે તેથી **'પવિત્ર'** છે. **(प्र)**

કરી' શબ્દથી તેમણે બીજી પણ શુદ્ધિ[1] (પ્રાપ્ત) કરેલી[2] છે એમ કહેલ છે. અલંકાર શુભ સૂચવનાર છે. ઉત્તમ અલંકાર (ધારણ કરેલ હોય) તો ઉત્સવ જગપ્રસિદ્ધ થાય. (૧)

वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै ॥
कारयामास विधिवत् पितृदेवार्चनं तथा ॥ २ ॥

(તેઓની પાસે) કલ્યાણની (કલ્યાણ થાય તેવી) વિધિ વંચાવી, વિધિ પ્રમાણે પુત્રનું જાતકર્મ કરાવ્યું અને પિતૃઓનું અને દેવોનું તેવી રીતે અર્ચન (પૂજન) કરાવ્યું. ૨.

સર્વ કર્મોમાં પ્રથમ કલ્યાણ થાય તેવી વિધિ (તેવા મંત્રો) વંચાવવાનું (કર્મ કરાવવું યોગ્ય છે.) '**જાતકર્મ**'એ કર્મનું (સંસ્કારનું) નામ છે. ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, એ કર્મ બીજાઓ (બ્રાહ્મણો) મારફત કરાવે છે, (તે વિધિ પ્રમાણે કરાવ્યું); (પોતાના) પુરોહિતની શાખાને અનુસરીને (તેની) વિધિ પ્રમાણે કરાવ્યું. **પુત્રનું (જાતકર્મ કરાવ્યું)** એટલે પુત્રનો[3] (જન્મ થતાં) જે વિધિ (કરવાની હોય તે કરાવી). ભગવાને પોતામાં પુત્રપણું પ્રકટ કર્યું, તેથી (તે) વૈદિક કર્મો સાર્થક[4] થયાં. ગર્ભના અને બીજના દોષના અભાવનું કીર્તન પણ તેવું જ[5] (સાર્થક) (હતું); અથવા (આ) આત્માનો (દેહનો) સંસ્કાર (કરવામાં આવ્યો), એ નિમિત્તને લીધે[6] (પુત્ર જન્મના કારણને લીધે) કરવામાં આવ્યો એવો પક્ષ છે. આ ભગવાનનું જ ચરિત[7] છે એવો સિદ્ધાંત છે. **પિતૃઓનું અને દેવોનું**

૧. **શુદ્ધિ** બે પ્રકારની છે, બહારની અને અંદરની; આના ભેદથી ભગવાન સંબંધી આનંદના અનુભવમાં તારતમ્ય (ભેદ) થાય છે એવી મર્યાદા છે. અહિં અલંકાર ધારણ કરવાથી ઉત્સવના રસનો અનુભવ થાય છે, તેથી તે શુદ્ધિ (બહારની) છે. (**टि**)

૨. પ્રાપ્ત કરેલી એટલે સર્વને જણાવેલી એવો અર્થ છે. (**ले**)

૩. **પુત્રનો** એટલે પોતાના પુત્રનો, દત્તક પુત્રનો અથવા ખરીદ કરેલા પુત્રનો નહિ. (**ले**) ધર્મશાસ્ત્રમાં ચૌદ પ્રકારના પુત્રો કહેલા છે.

૪. **વૈદિક કર્મો સાર્થક થયાં**–પુત્રજન્મ સમયે કરવાની વિધિના મંત્રોનો ભગવાન સાથે સંબંધ ન જ હોય, તો 'સર્વે વેદો જેના પદનો વિચાર કરે છે' એ શ્રુતિ નિરર્થક થાય. (**प्र**)

૫. માત્ર ભગવાન જ નિર્દોષ (દોષરહિત) છે, તેથી **ગર્ભના** તથા **બીજના દોષો નથી,** એમ ભગવાન જેવા પુત્ર વિષે કહેવામાં આવે તે જ **સાર્થક** (ખરા અર્થવાળું) છે. (**ले**)

૬. ભગવાનમાં દોષ છે જ નહિ. છતાં આ આત્મસંસ્કાર શા માટે કરવો ? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આ આત્મસંસ્કાર **નૈમિત્તિક** એટલે પુત્ર જન્મના નિમિત્તે કરવાનો જ છે. પુત્રમાં દોષ છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યાવિના પુત્રના જન્મ સમયે તે કરવો જ જોઇએ એવો ભાવ છે. (**ले**)

૭. જો આત્મસંસ્કાર પુત્રમાં દોષ ન હોય તોપણ કરવાના હોય, તોપણ જે પુત્રમાં દોષ ન હોય તેના જન્મ સમયે તે કરવાથી તે કરવાનું પ્રયોજન (દોષ હોય તે દૂર કરવાનું) સિદ્ધ થતું નથી; તેથી ભગવાનના જન્મ સમયે શા માટે કરવા જોઈએ ? એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આ પણ **ભગવાનનું ચરિત જ** છે. દોષ દૂર કરવારૂપ ભગવાનની સેવા જ છે, કારણ કે ભગવાન તેનું અનુમોદન કરે છે. જેમ પુષ્પ સમર્પણ વિગેરે ઉપચારો કરવામાં આવે છે તેમ આ પણ કરવામાં આવ્યો એવો અર્થ છે. પૂતનાના પ્રસંગમાં ટિપ્પણીમાં આ સમજાવવામાં આવશે. (**लै**)

અર્ચન એટલે નાંદિ શ્રાદ્ધ. **'तथा' (તેવી રીતે)** એટલે વિધિપૂર્વક. (નંદજી) પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહેલા છે, એમ દર્શાવવા (પિતૃઓ અને દેવોનું અર્ચન એમ) યુગલ(જોડી)થી સંસ્કારનું નિરૂપણ કરેલું છે. (૨)

પહેલા શ્લોકમાં (નંદજીને) 'મોટા (ઉદાર) મનવાળા' કહેલા છે. એ વિશેષણનું કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

धेनूनां नियुते प्रादाद् विप्रेभ्यः समलंकृते ॥
तिलाद्रीन् सप्तरत्नौघान् शातकौंभांबरावृतान् ॥ ३ ॥

સારી રીતે શણગારેલી બે લાખ ગાયો, (તથા) જેમની અંદર રત્નોના સમૂહો છે અને જે સુવર્ણ તથા વસ્ત્રોથી ઢાંકેલા છે, તેવા સાત તલના પર્વતો (નંદજીએ) વિપ્રોને આપ્યા. ૩.

'નિયુત' એટલે લાખ. (**'नियुते'** એટલે બે લાખ) એ દરેક લાખ (ગાય) પણ **સારી રીતે શણગારેલી** (તેમણે વિપ્રોને આપી). ભગવાનની સન્નિધિ (સમીપપણું) હોવાથી દ્રવ્ય અથવા ક્રિયા(શણગારવાની)નો તૂટો થયો નહિ.[1] **'વિપ્રોને'** (આપી એમ કહેલ છે) એટલે (બ્રાહ્મણોના) સમૂહને દાન કરેલું. (દાન કરવાનો) માત્ર સંકલ્પ કર્યો એવી શંકા દૂર કરવા **'આપ્યા'** કહેલું છે. (વિપ્રો) વિશેષરીતે પૂરનારા હોવાથી આનો[2] પણ તૂટો ન આવ્યો. **'તલના પર્વતો'** અને **'રત્નોના સમૂહો'** એમ જૂદું લેવું, (એટલે તલના પર્વતો અને રત્નના સમૂહો વિપ્રોને આપ્યા એવો અર્થ થાય); અથવા રત્નોના સમૂહો જેમાં છે તેવા (તલના પર્વતો આપ્યા એમ લેવું). **શાતકૌંભ** એટલે સુવર્ણથી અને વસ્ત્રોથી ઢંકાએલા (તલના પર્વતો આપ્યા); અન્નોમાં તલ મુખ્ય છે.

'गावो हिरण्यं वासांसि तिला रत्नानि च' ગાયો, સુવર્ણ, વસ્ત્રો, તલ અને રત્નો, એમ પાંચનું દાન (કર્યું). આ સર્વમાં (દરેકમાં) સર્વ દેવતાઓ હતા. (૩)

(નંદજીએ) બહુ દાન કર્યું, એવી શંકા દૂર કરવા માટે તેમની પાસે તેથી પણ બહુ દ્રવ્ય હતું એમ કહેતાં, (અને) શુદ્ધિ માટે પણ તેમણે આટલું દાન તો કરવું જોઈતું હતું એમ કહેતાં, શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનાર બીજા* કાલ વિગેરેનું નિરૂપણ કરતાં, (તેમના) દ્રવ્યનું નિરૂપણ નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ–

कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ॥
शुध्यन्ति दानैः संतुष्टया द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ॥४॥

---

૧. શણગારવાની ક્રિયાનો તૂટો થયો નહિ, એટલે એક ગાયને શણગારી એટલે તે ક્રિયા બધી ગાયોમાં વ્યાપી ગઈ, (બધી ગાયો શણગારાઈ ગઈ, એવો અર્થ છે. એમ ન હોય તો એ બધી બે લાખ ગાયોને શણગારવામાં ઘણો સમય જતો રહે) એવો ભાવ છે. (લે)

૨. આનો એટલે દાનનો.(પ્ર) આનો એટલે ગોધન(ગાયોરૂપી ધન)નો. (લે)

* અહિં મૂલ સુબોધિનિમાં **'समान'** 'સરખા', 'તેના જેવા' શબ્દ છે. આનો અર્થ 'સરખી રીતે નંદજીનું માહાત્મ્ય દેખાડનાર અને શુદ્ધ કરનાર' એવો પ્રકાશમાં કરેલ છે. બધા સામાન્ય શુદ્ધિ કરનાર જ વર્ણવેલા હોવાથી, અહિં તેનો અર્થ માત્ર 'શુદ્ધ કરનાર' લીધેલો છે, 'તેના સરખા' એટલે 'તેની પેઠે શુદ્ધિ કરનાર, એવો અર્થ લીધો છે.

કાલ, સ્નાન, શૌચ, સંસ્કારો, તપ (અને) યજ્ઞથી (પ્રાણીઓ) શુદ્ધ થાય છે.
દાન અને સંતોષથી દ્રવ્યો શુદ્ધ થાય છે. આત્મા આત્મવિદ્યાથી શુદ્ધ થાય છે. ૪.

કાલ વિગેરેથી સર્વ પ્રાણીઓ શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કરનારા નવ (પદાર્થો) છે.
તેઓમાં કાલ મુખ્ય છે. કારણ કે સર્વ (જગત્) કાલમાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે.
ઉત્પન્ન થએલ પુત્ર સો વર્ષ જીવે. (સો વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે), તેના (સો વર્ષના)
૩૬૦૦ ભાગમાંનો એક ભાગ દશ દિવસ થાય. સંપૂર્ણ કાલમાં (આયુષ્યના ૧૦૦ વર્ષમાં)
તેટલો કાલ (પહેલા દશ દિવસ) તો અશુદ્ધ[૧] છે. દ્રવ્યો પણ એ જ પ્રમાણે[૨] ($\frac{૧}{૩૬૦૦}$
ભાગ) અશુદ્ધ જાણવાં. જન્મ થતાં આરંભમાં કાલથી જ (દશ દિવસ જતાં જ) શુદ્ધિ
થાય છે, સ્નાન વિગેરેથી શુદ્ધિ થતી નથી.

(૧) **કાલ** વંશની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૨) **સ્નાન** આખા દેહની શુદ્ધિ કરનારૂં છે.
(૩) **શૌચ** (શરીરના) એક ભાગની શુદ્ધિ કરનારૂં છે. લૌકિક વ્યવહાર માટે આ ત્રણ
પ્રકારની શુદ્ધિ છે. અદૃષ્ટ વિગેરેની ઉત્પત્તિ માટે (બીજા) ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ કહે છેઃ–
(૪) **જાતકર્મ** વિગેરે **સંસ્કારોથી** શરીર વૈદિક કર્મો માટે સંસ્કૃત (શુદ્ધ, પવિત્ર)
થાય છે. આ (સંસ્કારો) ભૂતોને જ[૩] (શરીરમાં રહેલ પાંચ મહાભૂતોને જ) પવિત્ર કરે છે.
પણ (૫) **તપ** અંતઃકરણને શુદ્ધ કરે છે. કોઈ (એમ કહે છે કે તપ અંતઃકરણને) અદૃષ્ટ
ઉત્પન્ન કરીને (પવિત્ર કરે છે). (૬) ઇજ્યા એટલે **યજ્ઞ**, તેનાથી ભગવાન સારી રીતે પ્રસન્ન
થાય છે[૪] આવી રીતે આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિકને પવિત્ર કરનાર ત્રણ
(પદાર્થો)નું નિરૂપણ કર્યું. આ છએ પ્રકારના (સંસ્કારોથી) સર્વ (પ્રાણીઓ) શુદ્ધ થાય છે.

હવે **'દાન'** વિગેરેથી બહારની શુદ્ધિ કહે છેઃ–(૭) દાનોથી (દાન કરવાથી) દ્રવ્યો
શુદ્ધ થાય છે. દાન (કર્યા) વિના દ્રવ્યોની શુદ્ધિ થતી નથી, અને ધનને અનુસરીને (ધન
હોય તેના પ્રમાણમાં) દાન (કરવું જોઈએ), તેથી બે લાખ (ગાયો)નું દાન ગાયોની શુદ્ધિ

---

૧. **૩૬૦૦ દિવસ** એટલે દશ વર્ષ, ૧૦ વર્ષનો એક ભાગ (આયુષ્યનો $\frac{૧}{૧૦}$ ભાગ) છે. તે દરેક ભાગમાં
(દરેક ૧૦ વર્ષમાં) એક એક દિવસ અશુદ્ધ હોય છે, આમ લેવાથી દરેક ૧૦ વર્ષના ભાગનો પહેલો દિવસ
અશુદ્ધ ગણાય, તેથી જન્મ પછીના પહેલા જ દશ દિવસો અશુદ્ધ કહી ન શકાય, છતાં અશુદ્ધ દિવસ
(દરેક દશ વર્ષમાં) કયો એ જાણવું કઠણ હોવાથી ઋષિઓએ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે જન્મ પછીના
પહેલા જ દશ દિવસ **અશુદ્ધ** ગણવા. (પ્ર) આ અર્થ ક્લિષ્ટ છે અને શબ્દાર્થ પ્રમાણે નીકળતો પણ
નથી, લેખ પ્રમાણે ભાષાંતર કરેલું છે. તે વધારે સારો અર્થ જણાય છે.

૨. જેમ ૩૬૦૦ (દશ વર્ષના) દિવસોમાં એક દિવસ અશુદ્ધ, તેમ ૩૬૦૦ મુદ્રા(સિક્કાઓ)માં
એક મુદ્રા અશુદ્ધ. જેમ ૧૦ દિવસ અશુદ્ધ કાઢી નાખતાં, બાકીનો કાલ શુદ્ધ થાય છે તેમ ૩૬૦૦
મુદ્રામાંથી એક કાઢી નાખતાં (દાનમાં આપતાં) બાકીની શુદ્ધ થાય છે. (પ્ર)

૩. **ભૂતોને જ શુદ્ધ** કરે છે, એટલે દેહને જ શુદ્ધ કરે છે, પણ અંતઃકરણ અથવા અંતર્યામીને
શુદ્ધ કરતા નથી. તેઓને તપ અને યજ્ઞ (અનુક્રમે) શુદ્ધ કરનારા છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૪. આ અંતર્યામીની શુદ્ધિ કહેલી છે. 'પરમાત્મા મારા પર પ્રસન્ન થાઓ' શ્રુતિમાં પણ આ જ
પ્રકારની (અંતર્યામીની) શુદ્ધિ કહેલી છે. ત્રીજા અધ્યાયના પાંચમા અને ચોથા શ્લોકમાં આનું વિવરણ
કરેલું છે. (લે)

માટે જ કરેલું.* (૮) થોડાં દ્રવ્ય (પ્રાપ્ત થયાં હોય તો તે) **સંતોષથી** જ શુદ્ધ થાય છે. તેથી દ્રવ્યશુદ્ધિ માટે (દ્રવ્યશુદ્ધિ કરનાર) બે (દાન અને સંતોષ) કહ્યાં. આત્મા તો જીવ છે. 'તે હું છું' એવા પ્રકારની (૯) **આત્મવિદ્યાથી** જ તે (આત્મા, જીવ) શુદ્ધ થાય છે.(૪)

એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે નંદજીનું માહાત્મ્ય[૧] કહીને આગળ જે ઉત્સવ કહેવાનો (વર્ણવવાનો) છે, તેની ઉપપત્તિ(યોગ્યતા)નું[૨] નિરૂપણ કર્યું. હવે નીચેના શ્લોકથી દશ શ્લોકોવડે અનેક પ્રકારના તે ઉત્સવને કહે છે (ઉત્સવનું નિરૂપણ કરે છે):-

सौमंगल्यगिरो विप्राः सूतमागधबान्दिनः ॥
गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुन्दुभयो मुहुः ॥ ५ ॥

સૌમંગલ્ય (સારી રીતે મંગલ) પ્રાપ્ત કરાવનારી વાણીવાળા વિપ્રો, સૂતો, માગધો, બંદિનો અને ગાનારાઓએ ગાન કર્યું. નગારાં અને દુંદુભિઓ વારંવાર વાગ્યાં. ૫.

તેમાં જેટલો ઉત્સવ વિદ્યાથી (વિદ્યાવાળાઓથી) કરવામાં આવ્યો, તેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરે છે. **સૌમંગલ્ય** એટલે સુમંગલતા (સારી રીતે મંગલપણું), જે વેદોથી અથવા પુરાણનાં વાક્યોથી મંગલ થાય છે (તે સૌમંગલ્ય); અને તેનો (વિપ્રો) નિરંતર પાઠ કરે છે. તેથી **'સૌમંગલ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારી વાણી છે જેઓની તેવા'** એમ કહેલું છે. **'વિપ્ર'** શબ્દ યોજેલો છે, તેથી આ (તેમની) વાણી વ્યર્થ (નકામી) થતી નથી એમ કહેલું છે. **સૂતો** એટલે પૌરાણિકો (પુરાણ વાંચનારા, પુરાણીઓ). **માગધો** એટલે વંશની પ્રશંસા કરનારા (ભાટો). **બંદિનો** એટલે વૈતાલિકો (વેતાલને માનનાર ભાટો). તેઓ પણ સૌમંગલ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારી વાણીવાળા થયા. **ગાનારાઓ** એટલે (ઉપર જણાવ્યા તે સિવાયના) બીજા માત્ર ગાન કરનારાઓ, અને નૃત્ય વિગેરે[૩] સાથે ગાન કરનારાઓ અને સ્ત્રીઓ તથા વાજીંત્ર વગાડનારાઓ[૪] (એ બધાએ ગાન કર્યું); અને ઉત્સવ સૂચવનાર **નગારાં વાગ્યાં. દુંદુભિઓ** એટલે મંગલ વાજીંત્રો (નોબતો), જે માત્ર શુભ કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે (વાગે છે) તે **વાગ્યાં.** (આ વાજીંત્ર વગાડનારાઓ થાકી જાય ત્યાં સુધી વગાડી (વિસામો લે, અને પાછા) થાક ઉતરે ત્યારે વગાડે, તેથી **'વારંવાર'** (વાગ્યાં એમ કહેલું છે). આ વાજીંત્ર પણ સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી (અહિં) સર્વ (ગાન અને વાદન) વિદ્યાનું જ કાર્ય કહેલું છે. (૫)

* આ હિસાબે નંદજી પાસે ૨૦૦૦૦૦×૩૬૦૦=૭૨૦૦૦૦૦૦૦ ગાયો હતી એમ નીકળે છે. **(લે)**

૧. પહેલા શ્લોકમાં નંદજીને 'મોટા મનવાળા' કહેલા છે; ત્રીજા શ્લોકમાં તેમના મોટા મનનું નિરૂપણ કરેલું છે; અહિં તે બાબતનો ઉપસંહાર થાય છે એમ જાણવું. **(લે)**

૨. બે લાખ શણગારેલી ગાયો વિગેરે જે દાનનું નિરૂપણ કરેલું છે તેટલું બધું દાન જ્યાં કરવામાં આવે ત્યાં મોટો ઉત્સવ થાય જ, એમ ઉત્સવની **યોગ્યતા** દર્શાવી છે. **(प्र)**

૩. **'વિગેરે'** શબ્દથી વીણામાં કેટલાક ગાન કરે છે તેઓ કહેલા છે.**(લે)** શરણાઈમાં ગાન કરનાર હજી જોવામાં આવે છે.

૪. આ મૂલશ્લોકમાં **'च'** 'અને' શબ્દ છે તેનો અર્થ કરેલો છે. મૃદંગ વિગેરે **વાજીંત્ર વગાડનારાઓએ** પણ ગાન કર્યું, એવો અર્થ છે. **(લે)**

નીચેના શ્લોકમાં અનેક પ્રકારના ભૂમિના સંસ્કારો કહે છેઃ-

व्रजः संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहान्तरः ॥
चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ॥ ६ ॥

જેમાં બારણાંઓ, આંગણાંઓ તથા ઘરની અંદરના ભાગ સારી રીતે લીંપેલા તથા છંટકાવ કરેલા છે તેવું વ્રજ (થયું) (અને) ભાતભાતની ધજાઓ, પતાકાઓ, માલાઓ તથા કાપડ અને પલ્લવોનાં તોરણોવાળું (થયું). ૬.

જેમાં **બારણાંઓ** વિગેરે સારી રીતે **લીંપેલાં** એટલે ધૂળ કાઢી નાખી ઉજળાં કરેલાં, અને પછી અંદરના ભાગ સારી રીતે સુગંધવાળા જલથી **સિંચેલા** હતા તેવું (વ્રજ થયું). **બારણાંઓ** બહારનાં (ઘરની બહારનાં) અને (ઘરની) અંદરનાં (ઓરડાઓનાં બારણાંઓ). **अजिर** એટલે **આંગણું**. 'गृहान्तर' એટલે **ઘરની અંદરનો ભાગ** (અથવા) **ઘર** અને અંદરના ભાગો. (તેથી) તેના ઉપલા ભાગ (દિવાલો) પણ લીંપેલી થઈ. આવું (લીંપેલ, સિંચેલ ઘરોવાળું) વ્રજ થયું. વળી **વિચિત્ર ધજાઓ** વિગેરેવાળું પણ થયું. આ (ધજા વિગેરે) બહારની શોભા કરનારાં છે. ધજાઓ ગરુડ વિગેરેનાં ચિન્હો (ચિત્રો) વાળી હોય છે. **પતાકાઓ** જયના લેખોવાળી હોય છે. (ધજા અને પતાકા) બંને જાતજાતની હતી. **માલાઓ** એટલે ફૂલોની બનાવેલી માલાઓ. **તોરણો** કાપડનાં અને પલ્લવો(વૃક્ષનાં કૂણાં પાંદડાંઓ)નાં બનાવેલાં હોય છે. આવી રીતે વસ્ત્ર વિગેરેથી જેટલી શોભા થાય છે તે બધીય શોભા ત્યાં કરેલી હતી એવો અર્થ છે. (૬)

નીચેના શ્લોકમાં ગાયોની શોભા કહે છેઃ-

गावो वृषाश्च वत्साश्च हरिद्रातैलरूषिताः ॥
विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकाञ्चनमालिनः ॥ ७ ॥

ગાયો અને આખલાઓ અને વાછરડાંઓ હળદરવાળું તેલ ચોળેલાં હતાં અને જાતજાતની ધાતુઓ, મોરનાં પીંછાં, માલાઓ, વસ્ત્રો અને સુવર્ણની માલાઓવાળાં હતાં. ૭.

ગાયો એટલે બળદો અને ગાયો. **આખલાઓ** એટલે મોટી કાંધવાળા મોટા બળદો. **'च' 'અને'** શબ્દથી તે બેની વચલી અવસ્થાવાળા બળદો તથા વૃદ્ધ બળદો કહેલા છે. **વાછરડાંઓ** એટલે વાછરડાઓ અને વાછરડીઓ. આ સર્વે **હળદરવાળું તેલ ચોળેલાં હતાં**; અને **જાતજાતની** ગેરૂ વિગેરે **ધાતુઓ**, મોરનાં પીંછાંઓ, વસ્ત્રો અને સુવર્ણની માલાઓ જેઓને છે તેવાં હતાં. હળદરવાળું તેલ મંગલ માટે (ચોળેલું હતું), ધાતુઓ વિગેરે શોભા માટે (લગાડેલાં અથવા પહેરાવેલાં હતાં). (૭)

નીચેના શ્લોકમાં ગોપોની શોભા કહે છેઃ-

महार्हवस्त्राभरणकञ्चुकोष्णीषभूषिताः ॥
गोपाः समाययू राजन् नानोपायनपाणयः ॥ ८ ॥

હે રાજન્ ! ઘણાં કિંમતી વસ્ત્રો તથા આભૂષણો, ઝબ્બાઓ અને પાઘડીઓથી શોભતા અને જાતજાતની ભેટો જેમના હાથમાં છે તેવા ગોપો આવ્યા. ૮.

ઘણાં કિંમતી વસ્ત્રો જે (ઘરમાં) રાખેલાં તે પણ તે દિવસે તેમણે પહેર્યાં, એમ જણાવવા **'ઘણાં કિંમતી વસ્ત્રો તથા આભૂષણો, ઝભ્ભાઓ અને પાઘડીઓથી શોભતા'** એમ કહે છે. ઘણાં કિંમતી વસ્ત્રો (તે દિવસે) પહેરવાનાં,[1] અને આભૂષણો પણ તેવાં જ (ઘણાં કિંમતી). બહાર ઝભ્ભાઓ અને પાઘડીઓથી શોભતા (હતા), અને કેડના બંધનો(ભેટ બાંધવાનાં વસ્ત્રો)થી પણ (બહાર શોભતા હતા). ઉત્સવમાં આસક્તિ જણાવવા માટે કેડનાં બંધનો શ્લોકમાં કહેલાં નથી. બીજા વ્રજ(નેસડા)માં રહેનારા **ગોપો** પણ જેટલા નંદજીને ઓળખતા હતા તે બધા સારી રીતે (સારાં વસ્ત્રો પહેરી, ભેટ લઈ) **આવ્યા.** 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન ઉત્સવનું વર્ણન કરવામાં (તેની) સંમતિ માટે કરેલું છે. **જાતજાતની ભેટો** એટલે વસ્ત્રો, આભૂષણો, દુધ, દહિં વિગેરે. (ગોપો) ખાલી હાથે આવ્યા ન હતા એમ જણાવવા આ કહેલું છે;[2] પરંતુ તે(ભેટો)થી નંદજીને કાંઈ સમૃદ્ધિ થઈ એમ ન હતું. (૮)

નીચેના શ્લોકથી ચાર શ્લોકોથી ગોપીઓના ઉત્સવનું પણ નિરૂપણ કરે છેઃ-

गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम् ॥
आत्मानं भूषयाञ्चक्रुर्वस्त्राकल्पाञ्जनादिभिः ॥ ९ ॥

અને યશોદાના પુત્રનો ઉદ્ભવ સાંભળીને ગોપીઓ આનંદ પામી અને વસ્ત્રો, આભૂષણો તથા અંજન વિગેરેથી આત્માને શણગાર્યો. ૯.

ગોપીઓ ચાર પ્રકારની છે; (૧) સંબદ્ધ[3] અને (૨) અસંબદ્ધ,[4] અને તે બેય પ્રકારની (પાછી) (૧) સંગત[5] અને (૨) અસંગત[6]* છે. આ શ્લોકમાં **'च' 'અને'** શબ્દ છે, તેથી એમ કહેલું છે કે (આ ચાર પ્રકાર સિવાયની) બીજીઓ જ્યાં ત્યાં સંતાઈ

---

૧. અહિ ધોતાઆં વિગેરે અંદર **પહેરવાનાં** વસ્ત્રો કહેલાં છે, કારણ કે બહાર (ઉપર) પહેરવાનાં વસ્ત્રો ઝભ્ભાઓ તથા પાઘડીઓ જૂદાં કહેલાં છે. **(લે)**

૨. મૂલશ્લોકમાં **'पाणि' 'હાથ'** શબ્દ છે, તેનું આ તાત્પર્ય કહેલું છે. **(टि)**

૩. **સંબદ્ધ** (એટલે સંબંધવાળી) કુલ અને દેહના સંબંધવાળી. **(टि)**

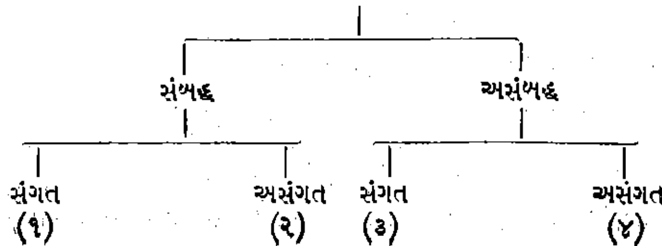
૪. **અસંબદ્ધ** એટલે કુલ અને દેહના સંબંધવિનાની; એક જ્ઞાતિની. **(यो)**

૫. **સંગત** એટલે ભગવાનને ભોગ કરવા યોગ્ય.**(લે)**   પરિચર્યા વિગેરેમાં યોજેલી. **(यो)**

૬. **અસંગત** એટલે સમાન કક્ષા (સ્થિતિ) પ્રાપ્ત કરેલી; આશ્રય કર્યા વિનાની. **(यो)**

* અહિ ગોપીઓના ચાર પ્રકાર કહ્યા તે નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ-

(૧)સંબદ્ધ અને સંગત. (૨)સંબદ્ધ અને અસંગત. (૩)અસંબદ્ધ અને સંગત. (૪)અસંબદ્ધ અને અસંગત.

રહેલી તેઓ પણ તેવા પ્રકારની (શણગારાએલી) થઈ આવી. **તેઓમાં નંદજીનું પ્રધાનપણું ન હતું,**[1] તેથી જેને છોકરાંની ઉત્પત્તિ થાય તેવો સંભવ ન હતો તેવાં **યશોદાજીને પુત્રનો ઉદ્ભવ** થયો છે એમ એકાએક **સાંભળીને,** માત્ર (પુત્રજન્મના) શ્રવણથી જ તેમને અંદરનો (અંતઃકરણનો) સંતોષ થયો. (આ પુત્રજન્મથી) પોતાનો ચારે પ્રકારનો પુરુષાર્થ[2] **વિશેષ** (સારી) રીતે સિદ્ધ થશે, તેથી તે (પુત્રજન્મની વાત) **સાંભળીને જ આનંદ પામી;** પરંતુ નિશ્ચયની (એ વાત સત્ય છે તેની ખાતરીની) પણ દરકાર કરી નહિ. તેઓને (પોતાનો) આત્મા જ[3] (ભગવાનને) નિવેદન કરવાનો હતો, તેથી **આત્માને જ** (તેમણે) **શણગાર્યો.** તેઓનાં શરીર વિગેરે પણ વિકારરહિત હતાં, એમ જણાવવા (અહિં) **'આત્મા'** પદ યોજેલું છે; કારણ કે તેઓ શરીર સાથે જ (શરીરવાળાં રહીને જ) બ્રહ્માનંદનો અનુભવ (કરવાનાં છે).[4] ઉત્તમ **વસ્ત્રો** પહેરીને, અને તેવાં જ (ઉત્તમ) **આભરણો** પણ (ધારણ કરીને), **અંજન** એટલે કાજલ (આંજીને) (તેઓ આવી). **'આદિ'** 'વિગેરે' એટલે તિલક, પુષ્પો વિગેરે (ધારણ કરીને આવી). (૯)

શ્રવણથી[5] આરંભી ગમન[5]સુધીમાં જેટલાં(કાર્ય)થી આત્માનો અલંકાર[6] (શોભા) થાય તેટલું કરીને તેઓ (નંદજીના ઘેર) ગઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

---

૧. પહેલા શ્લોકમાં ભગવાનને પિતાના (નંદજીના) પુત્ર કહેલા છે. અહિં યશોદાના પુત્ર કહે છે, તેનું કારણ આ કહેલું છે. ગોપીઓને (સ્ત્રીઓને) **નંદજીનું પ્રધાનપણું ન હતું,** પણ (સ્ત્રીનું) યશોદાજીનું પ્રધાનપણું હતું. **(લે)**

૨. પુષ્ટિમાર્ગમાં **ચાર પુરુષાર્થો** નીચે પ્રમાણે છે. (૧) હરિનું દાસ્ય એ પુષ્ટિમાર્ગમાં **ધર્મ** છે, (૨) હરિ (પોતે) જ **અર્થ** છે, (૩) હરિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા જ **કામ** છે, અને (૪) શ્રીકૃષ્ણના જ થવું તે ચોક્કસ **મોક્ષ** છે. **(લે)** ભગવાનના જન્મથી આ ચારે પ્રકારનો પુરુષાર્થ ગોપીઓને સિદ્ધ થશે.

૩. તેમને **આત્માનું જ નિવેદન કરવાનું હતું,** ઘર વિગેરે તો તજવાયોગ્ય હતાં. તેથી આત્માને જ તેમણે શણગાર્યો, એમ (જણાવવા) **'एव'** 'જ' પદ યોજેલું છે. **આત્મા** એટલે પોતાનું સ્વરૂપ. **(લે)**

૪. દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરે વિકારવાળાં હોવાથી તેઓનો નાશ થાય ત્યારે જ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે; પણ **ગોપીઓ તો શરીરસહિત જ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરવાની છે.** તેથી એમ જણાય છે કે તેમનાં દેહ, ઇંદ્રિય વિગેરે વિકારવિનાનાં જ હતાં; એટલે આત્મરૂપ જ (આત્માના જેવાં જ) હતાં. ગોપોને પણ ત્યાં બ્રહ્માનંદનો અનુભવ તેમના દેહ વિગેરેને અલૌકિક કરીને ભગવાન કરાવશે, પરંતુ ભગવાન લીલા કરી તેમના દેહોને અલૌકિક કરી, પછી તેમને તેવો અનુભવ કરાવશે, પરંતુ ગોપીઓના દેહ વિગેરે તો તેવા (વિકારરહિત, અલૌકિક) છે જ, એટલો એ એમાં ભેદ છે. **(લે)**

૫. **શ્રવણ** એટલે કર્ણ (કાન). **ગમન** એટલે જેનાથી ગમન (ગતિ) થાય તે પગ. કાનથી આરંભી પગસુધી જેટલા તાટંક, હંસક, નૂપુર વિગેરે અલંકારોથી શોભા થાય તેટલી કરીને તેઓ ગઈ, એવો અર્થ છે. પ્રથમ માથાના અલંકાર કહેવા જોઈએ, છતાં ભગવાનનો જન્મ પ્રથમ જણાવનાર કાન જ હતા તેથી તેમણે પ્રથમ કાન જ શણગાર્યા, તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણે **'શ્રવણથી આરંભી ગમન સુધી'** એમ કહેલું છે. **(પ્ર)** **'શ્રવણથી આરંભી'** એટલે ગોપીઓએ ભગવાનના જન્મની વાત સાંભળી ત્યારથી, **ગમન સુધી** એટલે નંદજીના ઘેર જવા માંડયું ત્યાંસુધીમાં' એવો અર્થ કુદરતી જણાય છે.

૬. 'ગોપીઓએ નંદજીના ઘેર જવામાં વિલંબ કેમ કર્યો ?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે **આત્માનો અલંકાર** જેટલા સમયમાં **થાય** તેટલો સમય રોકાવું તેમને આવશ્યક હતું, કારણ કે તેમને આત્માનું જ સમર્પણ કરવાનું હોવાથી તેને અલંકાર કરવાની જરુર હતી. **(પ્ર)**

नवकुङ्कुमकिञ्जल्कमुखपङ्कजभूतयः ॥

बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥ १० ॥

નવા કેસરની રજવાળા મુખરૂપી કમળથી શોભતી, મોટા નિતંબ-વાળી કંપતા સ્તનોવાળી (તે ગોપીઓ) પૂજાના સાધનો સાથે ત્વરાથી ગઈ. ૧૦.

તે બધી (ગોપીઓ) દેવતારૂપ[1] હતી, (તેથી) ભગવાનની સમીપ જતાં વિકસિત (વિકાસવાળાં, ખીલેલાં) મુખવાળી[2] થઈ. તે વિકાસ અલૌકિક[3] હતો તેથી તેનું વર્ણન કરે છે. તેઓના મુખના ભાગ (ઓષ્ઠો) (તેઓએ) પાન ચાવેલાં હોવાથી અથવા સારાં લક્ષણને લીધે સ્હેજ લાલ રેખાવાળા હતા. નવું કુંકુમ એટલે કેસર, તેનાં જે ઉત્તમ સ્હેજ રાતાં રજકણો, તેમનો જ તિલક વિગેરેમાં ઉપયોગ કરેલો, અથવા તેમને જ પીસીને રેખા(લીંટી)ના આકારવાળાં કરેલાં, (તે રજકણોવાળાં **મુખરૂપી કમળોથી** તેઓ **શોભતી** હતી.) અથવા તે(કેસરનાં રજકણો)નાં જેવાં રજકણો (જેમાં છે) એવા મુખરૂપી કમળોથી જેઓની શોભા છે (તેવી તેઓ હતી).

गन्धो रूपं तथा स्पर्शः कटाक्षभ्रमरोक्तयः ॥ ताभिश्चतुष्टयं ज्ञेयं रसं ज्ञास्यति माधवः ॥१६½॥

તેઓએ (ગોપીઓએ) (૧) ગંધ, (૨) રૂપ તથા (૩) સ્પર્શ અને (૪) કટાક્ષ તથા ભ્રમરના જેવાં (વક્ર) વચન, એ ચાર (માધવને) જણાવવાનાં છે. માધવ (પોતે) રસ જાણશે (તેનું પાન કરશે.) કા. ૧૬½.*

પૂજાનાં સાધનો માલા વિગેરે (લઈ તેઓ ગઈ). તેઓએ (પોતાનું) સર્વસ્વ (જે કાંઈ હોય તે સર્વ) જ લઈ જવું જોઈએ, છતાં તેઓ ત્વરાથી (ઉતાવળથી, તરત) ગઈ (તેથી બધું લઈ જવાનો સમય ન હતો). તેઓ મોટા **નિતંબોવાળી** અને **કંપતા** (ઉતાવળી ગતિને લીધે આમતેમ હાલતા) **સ્તનોવાળી** હતી, તેથી ઝડપથી જવાનું તેમનાથી બની શકે તેવું ન હતું. (મોટા નિતંબના ભારને લીધે ઝડપથી ચાલી શકાય નહિ અને) સ્તનો બહુ ઉંચાં હોવાથી તેમનું હાલવું જવામાં વિઘ્ન કરનાર થાય છે. (છતાં તેઓ **ઝડપથી ગઈ**, એટલે) તેઓ અશક્ય (ન થઈ શકે તેવું) કાર્ય કરે છે, તો પછી જે કરી શકે તેવું (સર્વસ્વ લઈને જવાનું) હોય તે કરે તેમાં શું સંદેહ (હોઈ શકે) ? એવો ભાવ છે. ઉતાવળને લીધે (તેમણે ફૂલો) જેમ તેમ બાંધેલાં તેથી તેમનાં બંધનો શિથિલ થયાં, તેથી રસ્તામાં (ફૂલો) પડી ગયાં, એ આગલા શ્લોકમાં કહેશે.(૧૦)

આ પ્રમાણે અર્થ લઈએ તો આગળ 'તેઓએ સર્વસ્વ જ લઈ જવું જોઈએ છતાં તેઓ ઉતાવળથી ગઈ' એમ કહેલું છે, તે બરાબર બેસતું નથી. તેથી ભગવાનના જન્મની વાત સાંભળી, તેઓ નંદજીને ઘેર જવા નીકળ્યાં ત્યાંસુધીમાં જેટલો **આત્માનો** (દેહનો) **અલંકાર થાય** તેટલો તેમણે કર્યો, એવો અર્થ લેવો યોગ્ય છે. બરાબર અલંકાર કર્યો ન હતો. તેથી જ ફૂલો બરાબર બાંધેલાં નહિ હોવાથી રસ્તામાં પડી ગયાં.

૧. **દેવતારૂપ** એટલે 'વિકારરહિત જેઓનું **રૂપ** એટલે દેહ વિગેરે હતાં તેવી' એવો અર્થ છે.(લે)

૨. કમળમાં પરાગનું દર્શન તેનો વિકાસ થાય ત્યારે જ થાય છે એવો ભાવ છે. (લે)

૩. **અલૌકિક** એટલે લોકોને જણાય નહિ, માત્ર ભગવાનને જ જણાય તેવો. (લે)

* ટિપ્પણી વિગેરે માટે જુઓ પા. ૨૨.

એવી રીતે (નંદજીના ઘેર) જતી ગોપીઓના સ્વરૂપનું વર્ણન[1] કરી, હવે નીચેના શ્લોકમાં નંદજીના ઘરમાં પ્રવેશ કરતી ગોપીઓના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

गोप्यः सुमृष्टमणिकुण्डलनिष्ककण्ठ्य-
श्चित्राम्बराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः ॥
नन्दालयं सवलया व्रजतीर्विरेजु-
र्व्यालोलकुण्डलपयोधरहारशोभाः ॥ ११ ॥

નંદજીના ઘેર પહોંચતી ગોપીઓ સારી રીતે ઉજળાં મણિવાળાં કુંડલો પહેરેલી તથા કંઠમાં સુવર્ણના હાર પહેરેલી, ભાતભાતના વસ્ત્રો પહેરેલી, જેમના અંબોડામાંથી પડી ગએલાં ફૂલોની માર્ગમાં વૃષ્ટિ થઈ હતી તેવી, બંગડીઓ પહેરેલી અને ઝુલી રહેલાં કુંડલો, સ્તનો તથા હારને શોભાવતી શોભતી હતી. ૧૧.

દૂરથી આવીને જ્યારે તેઓ જેમ તેમ (નંદજીના ઘરની) નજીક પહોંચી ત્યારે (તેમનામાં) સર્વ (પ્રકારની) શોભા પ્રકટ થતાં તેઓ ઘણી શોભી ઉઠી[2] તેથી તેઓનું અહિં વર્ણન કરે છે.

૧. ગયા શ્લોકનાં સુબોધિનીજીમાં 'વિકસિત મુખવાળી' કહેલું છે તેનો આ અનુવાદ છે. (લે)
૨. ગયા શ્લોકમાં ગોપીઓ જાય છે તે કહેલું છે, તેથી આ શ્લોકમાં તેઓ નંદજીના ઘરમાં

મુખને પરાગવાળાં કમળ[1] કહેવાનો ભાવાર્થ આ કારિકાથી કહેલો છે. **કટાક્ષ અને ભ્રમરના જેવાં વચન** એટલે વક્ર વચન.[2] બંને ભાવ જણાવનાર હોવાથી સમાન છે અને તેથી તે એને એક ગણ્યાં છે, એટલે ચાર પદાર્થ (ગંધ, રૂપ, સ્પર્શ અને વચન અથવા શબ્દ) થાય છે, અથવા 'કટાક્ષવાળાં ભ્રમર જેવાં (વક્ર) વચન' એમ એક જ વચન (શબ્દ) કહેલ છે એમ જાણવું (તેથી ચાર જ થાય છે). તેથી ગંધથી આરંભી વક્રોક્તિ ગાન (વક્ર વચન) સુધીનાં **ચાર તેઓ(ગોપીઓ)એ જણાવેલાં માધવ જાણશે;**[3] કારણ કે એ ચાર જાણવાનાં છે; પણ લોભાત્મક (અધરરૂપ) **રસ** તો **ભગવાન પોતે જ જાણશે**[4] એવી યોજના છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે **રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ** અને **રસ** એ ભગવાને ભોગ કરવાના પાંચ વિષયો તો આ (ગોપીઓ) જ છે. આથી ભગવાનમાં તેઓની **આસક્તિ** સૂચવેલી છે, અને ભગવાનનાં તથા તેઓનાં ચિત્ત પરસ્પર આસક્તિવાળાં છે, એમ પણ સૂચવેલું છે. **અથવા** ચતુષ્ટય (ચારનો સમૂહ) અને '**ज्ञेयम्**' 'જાણવાયોગ્ય' એ બંને 'રસ' શબ્દનાં વિશેષણો જ[5] છે (એમ અર્થ લેવો). (**टि**)

૧. કમળ ખીલે ત્યારે જ પરાગ દેખાય તેથી **પરાગવાળા કમળ જેવાં** એટલે ખીલેલાં મુખ.(**લે**)
૨. કમળમાં ભ્રમર ગુંજાર કરે છે, તેમ ગોપીઓ મુખથી **વક્ર વચન** કહે છે એવો અર્થ છે. (**લે**)
૩. જેમ ખીલેલું કમળ ગંધ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દનો અનુભવ કરાવે છે, પણ રસનો અનુભવ કરાવતું નથી તેમ ગોપીઓનાં મુખ પણ એ ચારનો ભગવાનને અનુભવ કરાવે છે. (**લે**)
એટલે એ ચાર ગોપીઓએ **જણાવેલાં ભગવાન જાણશે.** (**का**)
૪. પાંચમો રસ તો **ભગવાન પોતે જાણશે.** જેમ કમળના રસનું પાન તો ભ્રમર પોતે કરે છે તેમ રસનું પાન ભગવાન પોતે કરશે. (**का**)
૫. શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨૮-૧૪ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે, તેવી રીતે ચાર પ્રકારનો જ્ઞેય રસ માધવ પોતે જાણશે એમ અર્થ થાય છે. (**का-ले**)

(નવમા શ્લોકમાં 'ગોપીઓ' કહેલું હતું ત્યાંથી તેઓના જ ઉત્સવનું વર્ણન ચાલે છે, તેથી અહિં પુનઃ 'ગોપીઓ' કહેવાની જરૂર ન હતી છતાં) આગળ (પહેલાં) આવેલી અને પાછલ (પછી) આવેલી (બધી) ભેગી થઈને નંદજીના ઘેર જાય છે, એમ જણાવવા ફરીથી **'ગોપીઓ'** શબ્દ યોજેલો છે. તેઓ નંદજીના ઘેર જતી (ઘરમાં પ્રવેશ કરતી) **ઘણી શોભી** ઉઠી એટલે પહેલાં તેમનાં આભરણો ઢાંકેલાં હોવા છતાં (ઘરમાં પ્રવેશતાં) પ્રકટ થયાં, અને તેવી જ રીતે વસ્ત્રો પણ પ્રકટ થયાં. રસ્તામાં તેમના અંબોડામાંથી ખરી પડેલાં ફૂલોની, તેઓની ગતિ (કયા માર્ગે તે ગઈ તે માર્ગ) સૂચવનારી જાણે વૃષ્ટિ થઈ. બંગડીઓ પણ શબ્દથી (ખખડાટથી) તથા રૂપથી પ્રકટ થઈ. ઝુલતાં બે કુંડલો, બે સ્તનો અને હારોથી જેઓની શોભા હતી[1] તેવી તે (ગોપીઓ) થઈ; એટલે તેમના સંબંધવાળા રાજસ, તામસ અને સાત્વિક (પદાર્થો) કંપાયમાન થયા; આથી તેઓની ઉત્સવમાં આસક્તિ કહેલી છે. **સારી રીતે ઉજાળેલાં** એટલે ઉજળાં કરેલાં મણિવાળાં બે કુંડલો છે જેમનાં, (અને) સુવર્ણના હારવાળા કંઠ છે જેમના, તેવી પહેલાં કહેલી (ઉજળાં કરેલાં મણિવાળાં કુંડલોવાળી) અને સુવર્ણના હારવાળા કંઠોવાળી (તેઓ હતી). ભાતભાતનાં વસ્ત્રો છે જેમનાં તેવી (તે હતી). રસ્તા ઉપર અંબોડામાંથી ખરેલાં ફૂલોનો વરસાદ જેમનાથી થયો છે તેવી (તે હતી). **નંદાલય** એટલે નંદજીનું ઘર. **બંગડીઓવાળી** એટલે બંગડીઓ સહિત (પહેરેલી), ઝુલતાં કુંડલ, સ્તન અને હારોની શોભા જેમનાથી છે તેવી[1] (તે હતી). (૧૧)

ત્યાં (નંદજીને ઘેર) આવેલી ગોપીઓનું કૃત્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

ता आशिषः प्रयुञ्जानाश्चिरं पाहीति बालके ॥
हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिञ्चन्त्योजनमुज्जगुः ॥ १२ ॥

બાલક પ્રતિ 'લાંબા સમય સુધી રક્ષણ કરો' એવી આશિષો આપતી, હળદર, ચૂર્ણ, તેલ અને જલ (પરસ્પર) છાંટતી તેઓએ અજન (જન્મરહિત ભગવાન)નું મોટેથી ગાન કર્યું. ૧૨.

તેઓ એટલે તે ગોપીઓ એવી રીતે ઉત્કંઠાથી આવી, (બાલક પ્રતિ) આશિષો આપવા મંડી. તેઓમાં ભગવાનનો આવેશ હોવાથી, 'લાંબા સમયસુધી રક્ષણ કરો' એવી સાચી જ આશિષો (તેમના મુખમાંથી) નીકળી એમ કહે છે. તેઓ બાલક પ્રતિ પરોક્ષ રીતે (બાલકની ગેરહાજરીમાં) આશિષો આપતી ન હતી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ રીતે (બાલકની હાજરીમાં તેને જ સંબોધીને) આપતી હતી, તેથી '(તમે) રક્ષણ કરો' એમ બીજા પુરુષનો પ્રયોગ કરેલો છે. (**पाहि** એ બીજા પુરુષના એકવચનનું **पा** ધાતુનું આજ્ઞાર્થરૂપ છે).

પ્રવેશ કરે છે એ મુખ્ય રીતે કહેવું જોઈએ, છતાં તે ગૌણ રીતે કહી, મુખ્યપણાંથી તેમની શોભાનું જ આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલું છે, તેનું તાત્પર્ય (કારણ) અહિં કહેલ છે. (લે)

૧. કુંડલો, સ્તનો અને હારો, તેઓથી શોભા છે જેમની; અને કુંડલો, સ્તનો અને હારો, તેમની શોભા છે જેઓથી, એમ બંને રીતે સમાસ છોડવો ઇષ્ટ છે. (લે)

(ભગવાન) તેઓનું સર્વ રીતે પાલન (રક્ષણ) થોડા સમય સુધી જ[૧] કરવાના છે, એમ જાણીને તેઓ લાંબા સમય સુધી પાલન કરવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. તે દરેક ગોપીને ભગવાને સ્ફુરણ કરેલ (દરેકમાં ભગવાનનો આવેશ થએલ); તેથી દરેક ગોપી આ વચન ('રક્ષણ કરો') પણ કહે છે. આવી રીતે આશિષો આપતી તેઓ ભગવદ્‌ભાવથી (ભગવાનના આવેશથી) ઘણી મત્ત થઈ, અને તેમણે હળદર, ચૂર્ણ (સુખડનું ચૂર્ણ, ચુનો), તેલ અને જલ ભેગાં કરી, (તે) પરસ્પર (એકબીજાને) છાંટતાં, અજન (જન્મરહિત) ભગવાનનું ગાન કર્યું. હળદર અને ચૂર્ણને મેળવતાં સ્હેજ લાલ (રંગ) થાય છે,[૨] અને તેને તેલથી મેળવતાં તે (લાલાશ) કદી તજતું નથી અને ઘણા સમય સુધી આ અર્થ (રતાશ) જણાવે છે (સાચવી રાખે છે). તેને જલમાં નાખવાથી તે ફેલાય છે.

'કુલસ્ત્રીઓ(સારા કુલની સ્ત્રીઓ)નો એવો ભાવ કેમ હોય (એવું કેમ કરે)? (એવી શંકા થાય) તેથી કહે છે કે 'અજનનું મોટેથી ગાન કર્યું.' 'અજન' શબ્દ ભગવદ્‌ભાવ[૩] જણાવનારો છે. કારણ કે[૪] તેઓ જાણતી હતી કે ત્યાં તે[૫] ભગવાન પ્રગટ

૧. ભગવાન મથુરા પધારશે ત્યારે સર્વ રીતે પોતાનું રક્ષણ કરશે નહિ. તેથી લાંબા સમય સુધી રક્ષણ થશે નહિ, એમ જાણી એવા રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરી છે. અથવા ભગવાન અહિં (શ્રીગોકુલમાં) સદા રહે તોપણ રાત્રે જ સર્વ રીતે તેઓનું રક્ષણ કરે, તેથી દિવસે પણ તેવું રક્ષણ કરે તે માટે એવી પ્રાર્થના કરી છે. આ રીતે વ્યાખ્યાન કરવાથી 'સ્ત્રીઓ સાથે રાત દિવસ રમણ કર્યું' એમ કહેવામાં આવશે, તેવી રીતે આશિષો સત્ય ઠરે છે; પહેલાં કરેલા વ્યાખ્યાન પ્રમાણે તેમ થતું નથી. ત્યારે 'સદા રક્ષણ કરો' એવી પ્રાર્થના કેમ ન કરી? એવી શંકા ન કરવી; કારણ કે થોડો સમય પણ છૂટા ન પડાય તો રસનો અનુભવ ન થાય. (પ્ર)

૨. વાણીથી 'લાંબા સમય સુધી રક્ષણ કરો' એમ કહી ક્રિયાથી પણ આ અર્થ સૂચવે છે. હળદર અને ચૂર્ણ (ચૂનો?) મેળવવાથી થએલ લાલ રંગ તેલવાળા વસ્ત્રમાં બેસે છે, તે તેમાંથી કદાપિ જતો નથી, તેમ ઉભય (ભગવાન અને ગોપીના) સંયોગથી થએલો પ્રેમ સ્નેહ (તેલ, પ્રેમ)વાળો થવાથી કદાપિ તૂટશે નહિ, તેથી એ પ્રમાણે (મેળવણી) કરે છે. (પ્ર)

૩. ભગવાનનો જે ભાવ, એટલે પોતામાં (ગોપીમાં) હોવાપણું, અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ. તે જણાવનાર 'અજન' શબ્દ છે. તેમ ન હોય તો જન્મોત્સવનું વર્ણન કરવાનું છે ત્યાં શુક 'અજન' પદ ન કહે. (પ્ર)

આ ગોપીઓને પુરુષોત્તમમાં ભાવ હતો, પણ વાસુદેવવ્યૂહમાં ભાવ ન હતો. પાછલ જણાવ્યું તેમ વાસુદેવવ્યૂહને લીધે જ 'આત્મજ' પદ યોજેલું છે. તેથી આ ગોપીઓ એમજ જાણતી કે ભગવાન પોતામાં પુત્રપણું અને નંદજીમાં પિતાપણું સ્વીકારી પ્રગટ થયા છે, પરંતુ નંદજીમાંથી ઉત્પન્ન થયા નથી. તેથી અહિં ભગવદ્‌ભાવ એટલે 'પુરુષોત્તમભાવ' એવો અર્થ છે. નંદજીની તો એવી બુદ્ધિ હતી કે આ બાલક મારાથી જન્મ્યા છે એટલે તેમનો ભાવ વાસુદેવ સુધી પહોંચતો (પુરુષોત્તમ સુધી નહિ). આ (વાસુદેવવ્યૂહના) ભાવનું જ ઉદ્ધવજી આગળ ૧૦-૩૩-૩૮ માં નિવારણ કરવાના છે એમ જાણવું. (લે)

૪. કારણ કે ગોપીઓ જાણતી હતી કે અમને વરદાન આપનાર ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણવાળા ભગવાન અક્ષરમાં જ રહે છે, તેથી તે ભૂમિ પર જન્મ્યા નથી; પરંતુ અક્ષરને પ્રકટ કરી તેમાં જ આવિર્ભાવ પામેલા છે. (પ્ર)

૫. તે ભગવાન એટલે પુરુષોત્તમ અજન (જન્મરહિત) હોય તે યોગ્ય જ છે, એમ જણાવવા 'હિ' 'કારણ કે' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

થયા છે. તેથી ભગવાન[૧] પ્રાપ્ત થતાં, સર્વ(બીજા કોઈ પદાર્થ)ની[૨] અપેક્ષા નહિ રહેવાથી, તેમણે એવી રીતે એકબીજાને છાંટતાં મોટેથી ગાન કર્યું.

એવી રીતે વિદ્યાવાળાઓના, ભૂમિના, ગાયોના, ગોપોના અને ગોપીઓના અલંકારો(શણગારો)નું[૩] (શ્લો. ૫ થી ૧૨ સુધી) નિરૂપણ કર્યું. (૧૨)

નીચેના શ્લોકમાં લૌકિક વાજીંત્રોથી થએલા ઉત્સવનું નિરૂપણ કરે છેઃ-

अवाद्यन्त विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे ॥
कृष्णे विश्वेश्वरेनन्ते नन्दस्य व्रजमागते ॥ १३ ॥

વિશ્વના ઈશ્વર અનન્ત શ્રીકૃષ્ણ નંદના વ્રજમાં પધારતાં, મહોત્સવમાં વિચિત્ર વાજીંત્રો વાગ્યાં. ૧૩.

સ્વભાવથી દશ પ્રકારનાં[૪] જૂદાં જૂદાં વાજીંત્રો છે, અને તેના (દરેક પ્રકારના) પણ અનંત પ્રકારો છે. ભગવાનનો જન્મોત્સવ થતાં (વાજીંત્ર) વગાડનારાઓએ[૫] તે સર્વ વગાડવા માંડ્યાં. આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્સવનું નિમિત્ત (કારણ) કહેલું છે.

કૃષ્ણ[૬] એટલે સદાનંદ (ભગવાનનું નામ છે). (બાલકનું) નામ પાડ્યા પછી જ

---

૧. ભગવાન એટલે પુરુષોત્તમ. (**લે**)

૨. પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતાં લોક અથવા વેદ કોઈની અપેક્ષા રહેતી નથી. '(બ્રહ્મનો આનંદ જાણનાર) કોઈથી બીતો નથી' વિગેરે શ્રુતિ એમજ કહે છે. (**લે**)

૩. સારી વાણી, સંસ્કાર, વેશ અને ગાનરૂપ અલંકારો. (**प्र**)

૪. આ દશ પ્રકારનાં વાજીંત્રો શ્રીમદ્ભાગવત. ૧-૧૦-૧૪ માં કહેલાં છે. (**લે**)

૫. આ વાજીંત્રો પોતાની મેળે વાગે નહિ,તેથી વગાડનારાઓએ વગાડવા માંડ્યાં એમ કહેલું છે.(**લે**)

૬. અહિં 'શ્રીકૃષ્ણ' 'વિશ્વેશ્વર' 'અનંત' પદો એક સરખી રીતે યોજેલાં છે. તેથી બીજાં પદો પેઠે 'શ્રીકૃષ્ણ' પદ પણ 'આનંદના કારણરૂપ' અર્થમાં કહેલું છે, પણ ભગવાનના નામ તરીકે કહેલું નથી; તેથી અહિં 'નામ પાડ્યા પછી જ નામ હોઈ શકે' એવી શંકા કરવી યોગ્ય ન હતી. વળી આ કાંઈ વ્રજવાસીઓ બોલતા નથી, પણ શુકદેવનું વાક્ય છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' ભગવાનનું નામ છે, એવી કદાચ વ્રજવાસીઓને ખબર ન હોય પણ શુકદેવને તો ખબર હતી જ. તેથી તે (શુકદેવ) ભગવાનનું નામ કહે તેમાં શંકા કરવા જેવું કાંઈ ન હતું, છતાં અહિં શંકા કરી સમાધાન કરેલું છે તેનું શું કારણ ?

એનું કારણ એવું છે કે જે સમયે ભગવાન જેવી લીલા કરે છે તે સમયના લોકોના સંબંધમાં તેવી જ લીલાનું શુકદેવ નિરૂપણ કરે છે. જેમકે (ગયા શ્લોકમાં) બાલકને આશિષો આપી કે 'તમે અમારૂં લાંબા સમય સુધી રક્ષણ કરો.' તેથી આ જન્મ સમયે ભગવાને હજી પોતાનું નામ 'શ્રીકૃષ્ણ' પ્રકટ કરેલું નથી, તેથી એ સમયે એ નામ કહેવું યોગ્ય નથી; એવા આશયથી આવી શંકા કરી સમાધાન કરેલ છે. હવે અહિં 'શ્રીકૃષ્ણ' નામ તરીકે કહ્યું નથી પણ 'આનંદના કારણરૂપ' અર્થમાં કહેલું છે એમ કહ્યું. તેના સંબંધમાં જણાવવાનું કે પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ સદાનંદરૂપ છે, તેથી માત્ર સ્વરૂપ જણાવનાર મુખ્ય નામ 'શ્રીકૃષ્ણ' જ પદ છે. તે માત્ર સ્વરૂપ દર્શાવે છે. 'વિશ્વના ઈશ્વર' વિગેરે પદો પેઠે ધર્મો દર્શાવી (તે ધર્મોદ્વારા) (ધર્મી ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવતું નથી). તેથી 'વિશ્વના ઈશ્વર' વિગેરે પદો સાથે તેમની પેઠે જ કહેલું હોવા છતાં, 'શ્રીકૃષ્ણ' નામ જ છે. જેમ બીજા શબ્દો ધર્મનું ભાન કરાવી તે ધર્મોદ્વારા ધર્મીનું ભાન કરાવે છે, પણ 'સત્તા'* શબ્દ તેમ કરતો નથી, તેમ અહિં પણ 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દ ધર્મોદ્વારા ધર્મીનું ભાન કરાવતો નથી, તેથી તે ભગવાનનું નામ જ છે. (**टि**) * સત્તા એટલે હોવાપણું.

નામ હોય, એ નિયમ ભગવાનને લાગુ પડતો નથી; તેથી ગર્ગમુનિએ પહેલાં ભગવાનનાં નામો હતાં તે જ કહેલાં છે (નવાં નામ પાડેલાં નથી) તેથી, અને "'कृष' સત્તાવાચક શબ્દ છે, અને 'ण' આનંદવાચક શબ્દ છે તેથી કૃષ્ણ એટલે સદાનંદ, અને આનંદ (હોય ત્યાં) અવશ્ય વાજીંત્રો (વાગવાં જ જોઈએ). વળી (તે) વિશ્વના ઈશ્વર એટલે વિશ્વના જ નિયંતા (વિશ્વને નિયમમાં રાખનાર) છે. મોટા (પુરુષ) પધારે ત્યારે, પાસે જઈને વાજીંત્રો પણ વગાડવાં જોઈએ. 'અનંત' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (આ) બાલક(ના સંબંધ)માં બીજા બાલકપેઠે કાંઈ શંકા નથી, તેથી મહોત્સવ સર્વ પ્રકારે કરવો જોઈએ. 'જેનો અંત ન હોય' તે 'અનંત', અથવા 'અનંત' એટલે કાલ.[1] જો તેમ (ઉત્સવ) કરવામાં ન આવે તો તે (કાલ) મારે.[2] તેમાં પણ પામર (સામાન્ય ગોપ) નંદના વ્રજમાં એટલે નાના ઘરમાં મોટા (પુરુષ) પધારે ત્યારે મહોત્સવ કરવો જ જોઈએ. જો તેમ (મહોત્સવ) કરવામાં ન આવે તો (તે) મોટા (પુરુષ) અપકાર કરે.[3] વળી "વસુઓમાં ઉત્તમ દ્રોણ" (૧૦-૮-૪૮)થી આરંભી "પછી (પુત્ર થએલા) ભગવાનમાં ભક્તિ (થઈ)" ૧૦-૮-૫૧ અને "બ્રહ્માનો આદેશ (સત્ય કરવા) શ્રીકૃષ્ણે (વ્રજમાં વસતાં)" ૧૦-૮-૫૨ સુધીનાં વાક્યો પ્રમાણે નંદજી(ભગવાનના) મોટા ભક્ત હોઈ તે વાજીંત્રો વગડાવે એ યોગ્ય જ છે.

ગોપીઓને ભગવાનનું સ્મરણ થતાં જ તેમનામાં ભગવાનનો આવેશ થયો; પણ ગોપોને તો ભગવાનની સન્નિધિમાં (સમીપ) ભગવાનના ધર્મો પ્રકટ થતાં આવેશ થયો. તેથી ભગવાનના આવેશવાળા ગોપોમાં ઉત્સવ પ્રકટ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृताम्बुभिः ॥
आसिञ्चन्तो विलिम्पन्तो नवनीतैश्च चिक्षिपुः ॥ १४ ॥

આનંદ પામેલા ગોપો એકબીજા ઉપર દહીં, દૂધ, ઘી અને જલ સિંચવા તથા તેમનો લેપ કરવા લાગ્યા અને માખણ એકબીજા ઉપર ફેંકવા લાગ્યા. ૧૪.

દહીં, દૂધ, ઘી અને જલ ભેગાં કરીને તેથી (તેઓ) એકબીજાને સિંચતા (એકબીજા ઉપર છાંટતા). દહીં વિગેરેનો (એકબીજાના) મુખ ઉપર લેપ કરતા, અને માખણના પિંડાઓ એકબીજાના ઉપર ફેંકવા લાગ્યા; અથવા જેને જે મળી આવ્યું (તેનો તે ઉપયોગ કરવા મંડ્યા); (એટલે) કેટલાક દહીંથી; કેટલાક દૂધથી અને ઘી અને જલથી (એકબીજાને સિંચવા લાગ્યા). સામાન્ય રીતે (એકબીજાને) સિંચે, આધિક્ય થાય એટલે રસમાં ઘણો આવેશ થાય ત્યારે લેપ કરે, અને રસમાં ઘણા મત્ત થાય ત્યારે (એક બીજા ઉપર) માખણના પિંડા ફેંકે. આવી રીતે સર્વેના મોટા ઉત્સવનું નિરૂપણ કર્યું. (૧૪)

૧. શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૩-૧માં જણાવેલ ભગવદ્રૂપ લીલાકાલ. આનું નિરૂપણ ૧૦-૩-૩૯નાં શ્રીસુબોધિનીમાં કરેલું હોવાથી તે ભગવદ્રૂપ છે. (લે)

૨. લીલાના કાલનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે સેવકો તેની યોગ્ય સેવા ન કરે તો તે કાલ તે સેવકો(વાજીંત્ર વગાડનારાઓ)ને દંડે. (टि, ले)

૩. અપકાર કરે એટલે પૂજ્યની પૂજા ન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા દોષ તેમને માથે ચડાવે. (टि)

એવી રીતે સર્વેએ ઉત્સવ કર્યો, ત્યારે સર્વને દાન આપવારૂપ નંદજીના ઉત્સવનું નીચેના શ્લોકોમાં નિરૂપણ કરે છે. (તેમાં અનુક્રમે) વિદ્યાવાળાઓને, બીજાઓને અને સ્ત્રીઓને સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થોનું દાન (નંદજીએ કર્યું તે કહે છે); તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં વિદ્યાવાળાઓને દાન કર્યું તે કહે છેઃ-

नन्दो महामनास्तेभ्यो वासोलङ्कारगोधनम् ॥

सूतमागधबन्दिभ्यो येन्ये विद्योपजीविनः ॥ १५ ॥

મોટા (ઉદાર) મનવાળા નંદજીએ તેઓને (તથા) સૂત, માગધ અને બન્દિઓને (અને) જે બીજા વિદ્યા ઉપર જીવનારા (હતા) તેઓને વસ્ત્રો, અલંકારો અને ગોધન આપ્યાં. ૧૫.

વિદ્યાના ભેદ પ્રમાણે (જેવી વિદ્યાવાળો હોય તેના પ્રમાણમાં) દાન (થાય), તેમાં બહુ વિદ્યાવાળો એક જ હોય. એમ હોવાથી તેને વધારે દાન કરવું જોઈએ. (એમ કરવાથી) હલકા સ્વભાવવાળાને લોભ થાય. તેમ ન થાય તે માટે કહે છે કે 'તેઓને' એટલે પહેલાં (શ્લોક ૩માં) કહેલા (વિપ્રોને), વસ્ત્રો, આભરણો, ગાયો અને ધન આપ્યાં. અથવા વસ્ત્રો આભરણો અને ગોધન એટલે ગોષ્ઠ (ગાયનો વાડો, ગાયો સહિત વાડો) આપ્યાં. આથી[1] એમ જણાય છે કે બ્રાહ્મણોને જ વસ્ત્રો અને આભરણો આપી દરેકને એક એક ગોષ્ઠ આપ્યું. બીજાઓનો અનુવાદ[2] કરેલો હોવાથી તેમને પણ યથાયોગ્ય દાન આપ્યું, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલું છે. આમને (સૂત, માગધ અને બંદિઓને) કીર્તિમાટે દાન કર્યું. બીજા જેઓ ગાન કરનારા, વૈદ્યો અને જ્યોતિષ્ જાણનારા (હતા તેઓને), (અને) બીજા શકુન જાણનારા અને સ્ત્રીઓ (હતી) તેઓ સર્વેને વસ્ત્રો, આભૂષણ અને ગોધન આપ્યાં, એવો સંબંધ[3] છે. (૧૫)

નીચેના શ્લોકમાં બીજાઓને (વિદ્યાવાળાઓ તથા સ્ત્રીઓ સિવાયનાને) દાન કર્યું તે કહે છેઃ-

तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् ॥

विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥ १६ ॥

અદીન આત્માવાળા (નંદજીએ) વિષ્ણુની આરાધના માટે અને પોતાના પુત્રની ઉન્નતિ માટે જૂદી જૂદી કામનાઓથી યથાયોગ્ય (બીજાઓની) પૂજા કરી.

જે જે (પુરુષોની) જે જે ઇચ્છેલી કામનાઓ હતી તે તે કામનાઓથી તેઓની

૧. **'આથી'** એટલે વિદ્યાના ભેદ પ્રમાણે દાન કર્યું એમ કહેવાથી. (**લે**)

અહિં મૂલ સુબોધિનીજી જોતાં બધા વિપ્રોને વસ્ત્રો, આભૂષણ અને એક એક ગોષ્ઠ દાનમાં આપેલાં છે, તેથી તેઓમાં દાનનો ભેદ નથી; પરંતુ બીજાઓને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે દાન કરેલું છે. તેથી વિપ્રો અને બીજાઓમાં વિદ્યાના ભેદ પ્રમાણે દાનમાં ભેદ છે.

૨. બીજાઓનો અનુવાદ જૂદો કરેલ હોવાથી તેઓના દાનના પ્રકારમાં પણ ભેદ છે એમ જણાય છે.(**પ્ર**)

૩. શ્લોક ૩માં '**विप्र**' શબ્દ કહેલો છે, તેમને આ શ્લોકમાં 'તેઓને' કહેલા છે. તેથી એ ત્રીજા શ્લોકમાં '**प्रादाद्**' 'દાન કર્યું' ક્રિયાપદ યોજેલું છે, તેનો અહિં પણ સંબંધ થાય છે એવો અર્થ છે.(**લે**)

પૂજા વિષ્ણુબુદ્ધિથી[1] કરી. દીન નથી એટલે લોભવિનાનો છે આત્મા અથવા અંતઃકરણ જેનું તે અદીન આત્માવાળા. (તેવા થઈ નંદજીએ તેઓની પૂજા કરી.)

જો કોઈ દૈત્ય દાન કરાય નહિ તેવા પદાર્થની માગણી કરે તો તે (નંદજી) શું કરે ? એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે 'યથાયોગ્ય' પૂજા કરી; યોગ્યતાને તજીને દાન કર્યું નહિ. જેનું દાન કરવાનું છે તેની, તથા જેને દાન કરવાનું છે તેની યોગ્યતા તજીને દાન કર્યું નહિ. (દાન કરવાનો પદાર્થ દાન કરવા યોગ્ય છે, અને જેને દાન કરવાનું છે તે દાન આપવા યોગ્ય છે એમ જોઈને દાન કર્યું.) 'વિષ્ણુની આરાધના માટે' શબ્દથી સર્વનું એ પ્રમાણે પૂજન કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (એનો અર્થ) 'વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય તે માટે' (થાય છે.) તેમના (નંદજીના) જ્ઞાનને અનુસરી 'પોતાના પુત્રની ઉન્નતિ માટે' એમ જૂદું[2] કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી ગ્રહો વિગેરેની પ્રાર્થના* માટે, (એ પ્રમાણે સર્વની પૂજા કરી) એમ કહેલું છે. (૧૬)

સ્ત્રીઓને જે દાન કર્યું તેમાં રોહિણીને જે દાન કર્યું તે (કંસના) ભયથી છૂપું રાખ્યું હશે,× (એવી શંકા રહે) તેથી ભગવાનનો આવેશ થવાથી દાન કરનારને તથા દાન લેનારને (કોઈને) ભય ન હતો, એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં રોહિણીનું ચરિત કહે છેઃ-

रोहिणी च महाभागा नंदगोपाभिनंदिता ॥
व्यचरद् दिव्यवासःस्रक्कण्ठाभरणभूषिता ॥ १७ ॥

નંદ ગોપથી અભિનંદન (આદર) પામેલી મહાભાગ્યવાળી રોહિણી દિવ્ય વસ્ત્રો, માલાઓ અને કંઠનાં આભૂષણોથી શોભિત થઈ સર્વત્ર ફરતી હતી.

ભગવાનના આગમન વિના (પહેલાં) પણ, બલભદ્રની ઉત્પત્તિ(રોહિણીથી થઈ હતી તે)થી જ તે કૃતાર્થ થઈ હતી, તેથી 'મહાભાગ્યવાળી' કહેલી છે. અથવા દેવકીજી સિવાયની બીજી પણ વસુદેવની સ્ત્રીઓ ભાગ્યવાળી જ[3] હતી, તોપણ આ (રોહિણી)

૧. **વિષ્ણુબુદ્ધિથી** એટલે વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાઓ એવી બુદ્ધિથી. (**લે**)

૨. નંદજીની એવી બુદ્ધિ હતી કે 'શ્રીકૃષ્ણ મારા પુત્ર છે'. તે વિષ્ણુ (ભગવાન) છે, એવી તેમની બુદ્ધિ ન હતી. એ રીતે વિષ્ણુથી પોતાના પુત્રને તે જૂદા માનતા હતા, તેથી 'પોતાના પુત્રની ઉન્નતિ માટે' 'વિષ્ણુની આરાધના માટે'થી જૂદું કહેલ છે. (**યો**)

*આ પણ શ્રીમદાચાર્યચરણે નંદજીની બુદ્ધિને અનુસરીને કહેલું છે. તેથી આ ઉપરથી વૈષ્ણવને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે ગ્રહોની પૂજા કરી શકાય એમ માનવું યોગ્ય નથી.

×શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર છે, એમ નંદજી અથવા રોહિણી આ સમયે જાણતાં ન હતાં. તેથી તેમના સંબંધનો ભય હોઈ શકે નહિ; પરંતુ રોહિણી વસુદેવની પત્ની હતી અને કંસના અપરાધી વસુદેવની પત્ની રોહિણીને નંદજી પોતાને ઘેર સંઘરે છે અને સારી રીતે રાખે છે, એમ જાણવાથી કંસને તેમના પર ક્રોધ થાય, એવો આ ભય હોવો જોઈએ.

૩. પછીની (કંસનો વધ કર્યા પછીની) લીલાઓનું વસુદેવની બીજી સ્ત્રીઓ દર્શન કરશે, તેથી તે ભાગ્યશાળી હતી. રોહિણી તો બાલલીલાનું તેમજ પછીની લીલાનું દર્શન કરશે, તેથી મોટાભાગ્યવાળી હતી.(**प्र**) આ પછીની લીલાઓ બીજા ઘણા જોઈ શકે તેમ હતું, તેથી વસુદેવની બીજી સ્ત્રીઓને

બાલલીલા વિગેરે ભગવાનની લીલા જોશે તેથી આ 'મહાભાગ્યવાળી' હતી. (મૂલ શ્લોકમાં) '**च**' 'પણ' શબ્દ છે, તેથી બધીએ સ્ત્રીઓ (એ પ્રમાણે વસ્ત્રો વિગેરેથી શોભિત થઈ ફરતી હતી એમ કહેલું છે). '**નંદ ગોપથી અભિનંદન પામેલી**' શબ્દથી (તે) માત્ર સ્ત્રીઓમાં જ ગુપ્તપણાથી ફરતી હતી એમ નથી; પરંતુ (સર્વત્ર) ફરતી હતી અને નિર્ભયતાથી રહેલી હતી એમ કહેલું છે. તેથી જ (નિર્ભયપણાને લીધે જ) દિવ્ય વસ્ત્રો, માલાઓ અને કંઠનાં આભૂષણો–તેથી તે શોભિત હતી. સ્ત્રીઓના અલંકારો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. વસ્ત્રોના, સુવર્ણના અને ફૂલોના; એ ત્રણે કહેલાં છે. ચરણમાં અને હાથમાં (સ્ત્રીઓને) સ્વભાવથી (કુદરતી રીતે, સામાન્ય રીતે) (આભૂષણો) હોય છે; પણ પદક હાર વિગેરે કંઠનાં આભરણો વિશેષતા (ઉત્તમપણું) દર્શાવનાર છે, તેથી તેઓને વર્ણવેલાં છે. સર્વત્ર ફરતી હતી એટલે ગૃહિણી (ઘરધણીઆણી) પેઠે સર્વ કાર્ય કરતી હતી. આથી[1] એમ કહેલું છે કે રોહિણીના સંબંધને લીધે 'આ કૃષ્ણ છે' એવું જ્ઞાન થાય તેથી ભય થાય તેવો ભય ન હતો. (૧૭)

એવી રીતે સર્વ પ્રકારથી સર્વસ્વ (બધું ધન) વપરાઈ જતાં નંદજીની સર્વ સમૃદ્ધિઓ થઈ રહી હશે એવી શંકા કરીને, ભગવાનના નિવાસને લીધે તેમને ઘણી જ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

तत आरभ्य नंदस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ॥
हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून् नृप ॥ १८ ॥

હે નૃપ ! ત્યારથી આરંભી નંદનું વ્રજ સર્વ સમૃદ્ધિઓવાળું થયું (અને) હરિના નિવાસ, આત્મા અને ગુણોને લીધે લક્ષ્મીનું ક્રીડાનું સ્થાન થયું. ૧૮.

જ્યારે પહેલાં કહેલાં દાનો (નંદજીએ) આપ્યાં ત્યારથી (તેમને સર્વ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ). વિષ્ણુબુદ્ધિથી તેમણે પૂજા કરેલી તેનું[2] પણ આ આનુષંગિક (અવાંતર, ગૌણ) ફલ[3] જ

ભાગ્યવાળી કહેલી છે. તેનું કારણ ભગવાન તેઓના પણ પુત્ર હતા એ હોવું જોઈએ. તે બધી ભગવાનની અપર માતાઓ હતી, તેથી ભાગ્યશાળી હતી.

૧. **આથી** એટલે રોહિણીના સર્વત્ર ફરવાથી. રોહિણી જો સર્વત્ર ફરે નહિ તો 'આ રોહિણીનો જ પુત્ર છે; નંદજીનો પુત્ર છે એમ ખોટું કહે છે' એમ કંસ જાણે. પણ જો રોહિણી સર્વત્ર ફરે તો 'આ રોહિણીનો પુત્ર છે' એવું તેને જ્ઞાન થાય નહિ અને તેથી 'આ કૃષ્ણ વસુદેવના પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન નહિ થવાથી, તેનાથી ભય રહે નહિ. (**प्र**)

નંદજી અને રોહિણી તે સમયે એમ જાણતાં હોય કે 'આ વસુદેવના પુત્ર છે', તો આવો અર્થ યોગ્ય ગણાય; પણ તેઓને તે સમયે તેવું જ્ઞાન ન હતું. આનો નીચે પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે છે:–

રોહિણી વસુદેવનાં પત્ની છે, અને આ બાલકના જન્મ સમયે તે દિવ્ય વસ્ત્રો વિગેરે પહેરી સર્વત્ર ફરતી હતી, તેથી આ બાલકને વસુદેવ સાથે સંબંધ છે. વસુદેવ સાથે સંબંધ હોવાથી તે દેવકીજીના બાલક ન હોય? (કંસને દેવકીજીના બાલકથી ભય હતો; રોહિણીના સંતાનથી ન હતો, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે). આવો વિચાર કરી કંસ મારવા આવે તોપણ ભગવાનના આવેશને લીધે નંદજીને અથવા રોહિણીને કોઈને તેનો ભય ન હતો.

૨. **તેનું** એટલે (શ્લોક ૧૬માં કહેલ) વિષ્ણુબુદ્ધિથી કરેલા પૂજનનું. (**લે**)

૩. અહીં નીચે પ્રમાણે ભાવ છે:–(૧) રમાનું ક્રીડાનું સ્થાન કહ્યું તેથી જ સર્વ સમૃદ્ધિવાળું થયું એવો અર્થ થાય છે, છતાં સર્વ સમૃદ્ધિવાળું થયું એમ જૂદું કહેલું છે તેથી, (૨) 'હરિનું નિવાસ હોવાથી' કહ્યું

હતું. સર્વ એટલે ધન, પશુ,[1] જ્ઞાન[2] વિગેરે (બધી) સમૃદ્ધિઓ માત્ર નંદજીને જ પ્રાપ્ત થઈ એમ નહિ, પરંતુ (વ્રજમાં) સર્વને પ્રાપ્ત થઈ, એમ **'વ્રજ'** શબ્દથી કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી એમ કહેલું છે કે (વ્રજમાં સર્વને) સર્વ સમૃદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ એટલું જ નહિ, પણ વૈકુંઠની પેઠે સર્વની ઉત્તમ કાંતિ પણ થઈ. ગોકુલમાં ગાયોનાં ઘણું હોવાથી, (તે) સ્થાન સારી રીતે રહી શકાય નહિ તેવું જ હોય છે, તેથી આ સ્થાન તેવું ન હતું એમ જણાવવા આ કહેવાની જરૂર હતી. (તેઓને પ્રાપ્ત થઈ તે) કાંતિ સર્વથી ઉત્તમ આધિદૈવિકી હતી. આ (આવી) કાંતિ લક્ષ્મીજીના નિવાસથી જ થાય છે, તેથી 'લક્ષ્મીનું ક્રીડાનું સ્થાન થયું' એમ કહેલું છે. **રમા** રમાની આ સર્વતરફથી **ક્રીડા** ક્રીડા (રમત) જેમાં (થાય છે) તે **રમાક્રીડમ્** એટલે વૈકુંઠસ્થાન તે (વ્રજ) થયું. (આવું તે) **'હરિના નિવાસ, આત્મા અને ગુણોને લીધે'** (થયું); કારણ કે **તે** (હરિ) **સર્વના દુઃખ હરનાર (હોવાથી) ભક્તો વૈકુંઠ સુધી જાય** (જવાનો શ્રમ કરે) **તે પણ સહન નહિ કરતાં, વૈકુંઠને**[3] **અહિં જ**[4] **લાવ્યા** એવો અર્થ છે. વૈકુંઠ લાવવા છતાં પણ જો ભગવાન (ત્યાં) ન રહે, તેમાં પણ પોતાના ત્રણે ભુવનમાં સુંદર રૂપથી ન રહે, તેમાં પણ ઐશ્વર્ય વિગેરે પોતાના સર્વ ગુણો પ્રકટ કરીને ન રહે, તો વૈકુંઠમાં પણ શોભા ન રહે. આ (અર્થ) **'નિવાસ, આત્મા અને ગુણોને લીધે'** એ ત્રણ શબ્દોથી કહેલો છે. (૧) **નિવાસ** એટલે સ્થાન, ઘર અથવા સ્થિતિ. (૨) **આત્મા** એટલે (ભગવાનનો) પરમાનંદરૂપ દેહ.[5] (૩) **ગુણો** એટલે ઐશ્વર્ય વિગેરે (ભગવાનના ગુણો). આ ત્રણને

તેથી જ સર્વ સમૃદ્ધિવાળું થવાનું કારણ આવી ગયું, છતાં 'દાન કર્યું ત્યારથી આરંભી' એમ સમૃદ્ધિવાળું થયું તે પહેલાંનો તરતનો સમય જૂદો જણાવ્યો તેથી, અને (૩) પશુ વિગેરેની સમૃદ્ધિ કહી તેની નજીકમાં જ (તેથી થોડું જ વહેલું) વિષ્ણુનું આરાધન કહેલ છે તેથી, પશુ વિગેરે સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ વિષ્ણુનું આરાધન જ છે એમ જણાય છે. 'વિષ્ણુના આરાધન માટે' એમ દાન આપવાનો હેતુ વિષ્ણુનું આરાધન કહેલ હોવાથી, તેનું (દાનનું) મુખ્ય ફલ વિષ્ણુનું આરાધન જ છે, તેથી આ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, એ તેનું **આનુષંગિક** (અવાંતર, ગૌણ) ફલ છે. **(टि)**

૧. **ધન અને પશુઓ**, એ (વેદના) પૂર્વકાંડમાં કહેલાં ફલ છે. **(ले)**

૨. **જ્ઞાન**, એ (વેદના) ઉત્તરકાંડમાં કહેલું ફલ છે. **(ले)**

૩. જ્યાં 'મોટા શીંગડાંઓવાળી સારી ગાયો રહે છે' એ ઋગ્વેદની શ્રુતિમાં વર્ણવેલાં આધિદૈવિક નિત્યસિદ્ધ વ્રજને. **(ले)** ૪. **અહિં જ** એટલે આધિભૌતિક લોકમાં પ્રસિદ્ધ વ્રજમાં જ. **(ले)**

૫. "'કૃષ્' શબ્દ સત્તાવાચક છે અને 'ण' આનંદવાચક છે, તે બેનું ઐક્ય પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે" શ્રુતિપ્રમાણે **શ્રીકૃષ્ણ સદાનંદ પરબ્રહ્મ છે**, એમાં શંકા નથી. તે (શ્રીકૃષ્ણનો) દેહ આત્માથી જૂદો નથી, પણ સ્વરૂપાત્મક જ છે. સ્વરૂપ આનંદરૂપ હોવાથી દેહને પણ પરમાનંદરૂપ કહેલો છે. તેથી જ 'સચ્ચિદાનંદવિગ્રહવાળા' વિગેરે શ્રુતિઓમાં પણ, દેહને સચ્ચિદાનંદ કહેલો છે. 'કલેશવિના કર્મ કરનાર સચ્ચિદાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણને' એ ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદમાં પણ તેવું જ કહેલું છે. 'આનંદરૂપ અમૃત જે ઘણું પ્રકાશે છે' એમ શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદમાં પણ કહેલું છે. બ્રહ્માંડપુરાણમાં ધરણી અને શેષના સંવાદમાં શ્રીકૃષ્ણનાં ૧૦૮ નામોના સ્તોત્રમાં 'નંદના વ્રજના જનોને આનંદ આપનારા, સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા' એમ કહેલું છે. તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ સચ્ચિદાનંદ દેહવાળા છે' એમ શ્રુતિઓ અને પુરાણોથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેમને તેવા જાણવા. **(यो)**

લીધે રમા ક્રીડા કરે છે. કારણ કે (૧) (ભગવાન જ્યાં) સ્થિતિ કરે છે ત્યાં (રમા) સ્થિતિ કરે છે. (૨) (ભગવાનના) પરમાનંદ દેહ સાથે (તે) રમણ કરે છે, અને (૩) (ભગવાનના) ગુણો સાથે **'આ'** સર્વ તરફથી રમણ કરે છે. જ્યાં રાજા રહે છે તે જ રાજધાની થાય છે, એમ (પરીક્ષિતની) સંમતિ માટે (તેને) જણાવવા, **'હે નૃપ !'** એવું સંબોધન કરેલું છે. (૧૮)

એવી રીતે ઉત્સવનું નિરૂપણ કરી, ઉત્સવ કૃત્રિમ (બનાવટી, ખોટો) ન હતો, એમ જણાવવા[1] તે સ્થાન (વ્રજ) વૈકુંઠ થયું હતું એવું નિરૂપણ કરી, ઉત્સવ સિદ્ધ (પૂર્ણ) થયો ત્યાંસુધી (નંદજીએ) (બીજું) ઘણું આવશ્યક કાર્ય પણ કર્યું ન હતું એમ જણાવવા, ઉત્સવ (પૂર્ણ) થયા પછી, બીજા(કાર્ય)માં આસક્તિ જણાવવા તથા ભગવાનને માટે ઉત્તમ વસ્તુઓ લાવવા માટે, (નંદજી) મથુરા ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

અથવા દેવકીજી અને વસુદેવને પણ (ભગવાનમાં) ઘણો સ્નેહ હોવાથી (વસુદેવ) ભગવાનને ગોકુલ લઈ ગયા તે કોઈ જાણે છે કે નહિ, તેનો તેઓને સંશય રહે ત્યાંસુધી તેઓના મનમાં ખેદ રહે; તેથી શ્રીનંદ સાથેના સંવાદથી તે સંશય દૂર થતાં તેઓનો (તેઓના મનમાં) પણ ઉત્સવ થશે એવા હેતુથી, ઉત્સવ પછી તરત જ (જરાપણ સમય ગયા વિના) વ્રજેંદ્ર (નંદજી) મથુરા જાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. આમ હોવાથી ઉત્સવરૂપી (આ) અધ્યાયના અર્થની પણ અંદર સંગતિ થાય છે, તેથી તે (નંદજીનું મથુરાગમન) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે. આથી (આ પ્રમાણે અર્થ લેવાથી) વસુદેવે (મથુરામાં) રહેવાની ના પાડી (શ્લોક ૩૧) ત્યાર પછી વ્રજેંદ્ર ફરીથી મથુરા આવ્યા નથી, અને કંસની દરકાર કર્યાવિના સુખેથી વ્રજમાં જ રહ્યા, તેથી ભગવાનના ઐશ્વર્યનું[2] પણ નિરૂપણ થાય છેઃ–

गोपान् गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः ॥
नन्दः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह ॥ १९ ॥

હે કુરૂના સંતાન! ગોકુલની રક્ષામાટે ગોપોને રાખી, કંસનો વાર્ષિક કર આપવા નંદજી મથુરા ગયા. ૧૯.

પહેલાં (ભગવાનના પ્રાકટ્ય પહેલાં) નંદજી (ગોકુલના) રક્ષણ માટે આદર (દરકાર) વગરના હતા. હવે ગોકુલના રક્ષણ માટે આદરથી અંતરંગ ગોપોને રાખી, પોતે (કર દેવા માટે) મથુરા ગયા; કારણ કે સર્વ પ્રજા (રાજાને) કર આપે છે. હાલ પણ તે દેશમાં શ્રાવણી (બળેવ) પછી તરત જ કરની (કર દેવાની) પ્રવૃત્તિ થાય છે. વર્ષસુધી જે દેવું જોઈએ તે મોટા(સારા, શક્તિવાળા)ઓ એકવાર આપે છે. નન્દજી મોટા હતા તેથી તેમનું નામ (એકવાર કર આપનારમાં) કહેલું છે. **'હે કુરુના સંતાન !'** એ સંબોધન રાજધર્મ જણાવવા કરેલું છે. (૧૯)

---

૧. ભગવાનના (જન્મ) ઉત્સવની લીલા નિત્ય છે અને તે વૈકુંઠમાં થયા કરે છે, બીજે તે લીલા જણાય તે કૃત્રિમ જ થાય. તેથી (જે લીલા વ્રજમાં થઈ તે કૃત્રિમ ન હતી એમ જણાવવા) તે સ્થાન (વ્રજ) વૈકુંઠ થયું હતું એમ જણાવેલું છે. તેથી ત્યાં થએલી લીલા પણ કૃત્રિમ ન હતી એમ જણાવેલું છે. (લે)

૨. આ અધ્યાય ઐશ્વર્ય અધ્યાય છે, તે જણાવવા આ કહેલ છે. એવી જ રીતે આગળના અધ્યાયોમાં અર્થના બલથી (અર્થ પ્રમાણે) વીર્ય વિગેરેનું નિરૂપણ જાણી લેવું. (પ્ર)

(૧) (ઉત્સવમાં નંદજીની) આસક્તિ જણાવવા માટે કર આપવાનું નિરૂપણ કરેલું છે. છતાં ભગવાન ઈશ્વર (જ્યાં) વિરાજતા હોય ત્યાં બીજાઓને કર આપવો યોગ્ય નથી. તેથી ત્યારથી કર આપવામાં આવે નહિ તે માટે; (૨) (આ) વસુદેવના પુત્ર હશે, એવી નંદજીને શંકા ન થાય તે માટે; (૩) મોટો ઉત્સવ (થએલ) તે જાણવામાં આવેલો હોવાથી કંસ ઉપદ્રવ કરે નહિ તે માટે; અને (૪) કંસે કરેલ મંત્રણા સાંભળેલી હોવાથી ત્યાંથી (મથુરાથી) તરત જ નંદજીને ભગવાનનાં વિશેષ રક્ષણ માટે (ગોકુલ) મોકલી દેવા માટે, વસુદેવના સમાગમની વાર્તાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે (એ) ચાર પૈકી એક પણ ન હોય તો[1] ઉત્સવ સિદ્ધ થાય નહિ. તેમાં[2] પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં (નંદજીને થએલ) વસુદેવનો સમાગમ કહે છેઃ-

वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतम् ॥
ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनम् ॥ २० ॥

ભાઈ નંદજીને (મથુરા) આવેલા સાંભળીને અને રાજાને કર આપેલા (તેમણે કર આપેલો છે એમ) જાણીને, વસુદેવ તેમને ઉતારે ગયા. ૨૦.

માયાએ કરેલ (વૃત્તાંત) જણાવવો,[3] એ ભગવાનનું કાર્ય હોવાથી આ ભગવાનનું ચરિત્ર છે.

---

૧. આ ચાર પૈકી એક પણ ન હોય તો ઉત્સવનું પરિણામ ન આવવાથી નંદજી, વસુદેવ અથવા બીજા કોઈનો ઉત્સવ સિદ્ધ થાય નહિ, અને અધ્યાયનો અર્થ (ઉત્સવ) પણ અન્યથા થાય. (प्र)

આ ચાર પૈકી એક પણ ન હોય એટલે (૧) ભગવાન વિરાજતા હોવા છતાં નંદજી કંસને કર આપવાનું ચાલુ રાખે, અથવા (૨) આ ભગવાન વસુદેવના પુત્ર છે એવી નંદજીને શંકા થાય, અથવા (૩) મોટો ઉત્સવ કર્યો તેથી આ દેવકીજીના પુત્ર હશે એમ માની કંસ ઉપદ્રવ કરી શકે, અથવા (૪) નંદજી ભગવાનનાં વિશેષ રક્ષણ માટે શ્રીગોકુલ ન જાય (શ્રીગોકુલમાં ન રહે) તો ઉત્સવ સિદ્ધ ન થાય; કારણ કે ઉત્સવનું પરીણામ સારૂં જ આવવું જોઈએ તેવું આવ્યું ન ગણાય.

૨. આ નિમિત્તસપ્તમી છે. **તેમાં** એટલે ઉત્સવના નિમિત્તે. (प्र)

૩. વસુદેવ નંદજીના ઉતારે ગયા અને તેમની વચ્ચે સંવાદ થયો, એ ભગવાનની કૃતિ નહિ હોવાથી દશમા સ્કંધમાં તે વાત આવવી જોઈએ નહિ, એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલું છે. કંસે જે મંત્રણા (તેના મંત્રીઓ સાથે) કરી તે વસુદેવે નંદજીને જણાવી તે ભગવાનની પ્રેરણાથી જણાવી. તેથી તે ભગવાનનું કાર્ય છે, એટલે તે પણ ભગવાનનું ચરિત્ર જ છે. તેથી આ સ્કંધમાં આવી શકે. (प्र)

કંસે જે મંત્રણા કરી તે માયાનું કાર્ય છે, એમ ચોથા અધ્યાયની (પહેલી) કારિકામાં કહેલું છે. તેથી દૈત્યોએ જે ઉત્પાતો કર્યા તે માયાએ કરેલા, અને તે વસુદેવ 'ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે' એમ (શ્લો. ૩૧માં) નંદજીને જણાવશે. (તે ભગવાનનું ચરિત્ર છે) એવો અર્થ છે. (ले)

માયાએ કંસને જણાવેલું કે "તારો જૂનો શત્રુ ક્યાંક જન્મ્યો છે." તેથી મથુરામાં ઉપદ્રવ ન કરતાં બીજે ઉપદ્રવ કર એમ સૂચવેલું. તેથી જે જે દૈત્યોને કંસે શ્રીગોકુલ મોકલ્યા તેમને તેણે માયાના એ બોધને લીધે મોકલ્યા. તેથી તેઓ શ્રીગોકુલ ગયા તે બધું માયાનું જ કાર્ય હતું. આ માયાનું કાર્ય આગળ શ્લોક ૩૧માં વસુદેવ નંદજીને જણાવશે. આ નંદજીને વસુદેવે જણાવ્યું તે ભગવાનનું જ કાર્ય છે, કારણ કે વસુદેવનું વચન સાંભળીને જ નંદજી સાવધાન થઈ ભગવાનના રક્ષણમાં તત્પર થયા. આ ભગવાનનું કાર્ય હોવાથી આનું નિરૂપણ ભગવાનના ચરિત્રનું નિરૂપણ જ છે એવો અર્થ છે. (यो)

વસુદેવ અને નંદજી ધર્મભાઈઓ છે. જે કલ્પમાં વસુ વિગેરે દેવો બ્રહ્માથી જ ઉત્પન્ન થએલા, અને કશ્યપ પણ બ્રહ્માથી જ ઉત્પન્ન થએલ, ત્યારે (તે કલ્પમાં) (તેઓનું) ભાઈ* હોવાપણું સાબિત જ છે. તેથી આ પહેલાંના* જન્મમાં તેમ જ હતું. તેથી બીજા (આ) જન્મમાં પણ ધર્મભાઈપણું હતું (તેઓ ધર્મભાઈ હતા), એમ 'ભાઈ' શબ્દથી કહેલું છે.

(નંદજી મથુરા) આવ્યા પહેલાં, (વસુદેવ તે આવવાના છે એમ) સાંભળત તો (તેમને આવતાં) અટકાવત જ. જો તેમણે કર આપ્યો તે પહેલાં (કર આપવાના છે એમ) જાણત તો (કર) ન જ અપાવત. (નંદજી) કર આપે ત્યાંસુધી રાજા(કંસ)ના નોકરો તેમને ઉતારે આવે. તેઓ જાણે નહિ તે માટે રાજાને તેમણે કર આપ્યો છે, એમ જાણીને (ઉતારે ગયા) એમ કહેલું છે. ઉતારો એટલે ઉતરવાનું સ્થાન, જ્યાં ગાડાં વિગેરે છોડીને રહે તે.

ભાઈપણું જણાવવા નંદજીએ (વસુદેવનું) સન્માન કર્યું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ॥
प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥ २१ ॥

જેમ પ્રાણ આવતાં દેહ એકદમ ઉભો થાય તેમ પ્રસન્ન થએલા (નંદજી) તેમને જોઈને એકદમ ઉભા થયા અને પ્રેમથી વિહ્વલ (વિવશ) થઈ સર્વથી પ્રિય(વસુદેવ)ને બે હાથથી ભેટ્યા. ૨૧.

'તે એકદમ ઉભા થયા.' એકદમ ઉભા થવું ઘણો આદર (માન, સત્કાર) જણાવનાર છે. લોકના વ્યવહારને લીધે પણ (એકદમ ઉભા થવાય), તેથી તે (નંદજીનું એકદમ ઉભા થવું) તેવા પ્રકારનું ન હતું, એમ જણાવવા 'જેમ પ્રાણ આવતાં દેહ એકદમ ઉભો થાય' એવું (દૃષ્ટાંત) કહેલું છે. મૂર્છા પામેલો દેહ પ્રાણ આવતાં એકદમ ઉભો થાય છે, અને જેમ લોઢાનો પિંડ અગ્નિનો સંબંધ થતાં ઉત્તમ પ્રકારનું તેજ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ ઉત્તમ પ્રકારનું તેજ પ્રાપ્ત કરે છે; તેવી રીતે સર્વ દેવતામય વસુદેવ સમીપ આવતાં, વસુદેવમાં રહેલાં તેજ, જ્ઞાન અને સર્વ સદ્ગુણો અને વસુદેવનું આધિદૈવિકરૂપ[1] અહિં (નંદજીમાં)

* નંદજી આ પહેલાંના અવતારમાં દ્રોણ વસુ હતા અને તે બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા (જૂઓ ૧૦–૮–૪૮ થી ૫૦ સુબોધિની) અને વસુદેવ આ પહેલાંના અવતારમાં કશ્યપ હતા (જૂઓ ૧૦–૩–૪૧ થી ૪૩). તે પણ બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થએલ એમ અહીં કહેલું છે, તેથી આ પહેલાંના અવતારમાં તે બંને ભાઈઓ હોવાથી, આ અવતારમાં ધર્મભાઈઓ છે એમ કહેલું છે.

૧. 'જે નંદ પરમાનંદ' શ્રુતિમાં કહેલું વસુદેવનું **આધિદૈવિકરૂપ** આ સમયે વસુના અવતાર નંદજીમાં આવ્યું એવો અર્થ છે.(प्र) ભગવાન મથુરા પધાર્યા પછી નંદજીને 'આ વસુદેવના પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન થયું. એવું જ્ઞાન થવા છતાં 'આ મારા પુત્ર છે' એવો તેમનો ભાવ દૃઢ થાય એટલા માટે આ વસુદેવનું આધિદૈવિકરૂપ તેમનામાં આવ્યું. એમ ન હોય તો વસુદેવના ઘેર ભગવાન તેમના પુત્ર રહે છે તેવું, તથા રૂક્મિણી સાથે ભગવાનનો વિવાહ થયો તેવું ભવિષ્યમાં જ્ઞાન થાય ત્યારે, 'આ મારા પુત્ર છે' એવી બુદ્ધિ મટી જવાથી (તેમનો ભગવાનમાં) પુત્ર તરીકેનો સ્નેહ પણ ન રહે, અને ભગવાને તેમનો નિરોધ કરેલો તે નિરર્થક થાય, તેથી વસુદેવનું આધિદૈવિકરૂપ ભગવાને નંદજીમાં આપ્યું. આમ હોવાથી 'ભગવાન વસુદેવના પુત્ર છે' એવું નંદજીને જ્ઞાન થયા પછી પણ, 'તે મારા પુત્ર છે' એવી તેમની બુદ્ધિ સ્થિર જ રહી. (यो)

આવ્યાં, એ 'જેમ પ્રાણ આવતાં દેહ એકદમ ઉભો થાય' શબ્દોથી કહેલું છે. આ[1] તો ભગવાનનું ચરિત્ર જ છે. તેથી જ[2] (નંદજી) ઘણું[3] પ્રસન્ન થયા; વળી (વસુદેવના) આવવાથી (તેમનું) સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થવાથી ઘણું પ્રસન્ન થયા.

જે સર્વથી પ્રિય હોય તે તો વ્યવહારમાં સ્નેહવાળા (પ્રેમવાળા) હોય, અને (વસુદેવ) વસ્તુતઃ પ્રેમવાળા પણ હતા, કારણ કે માયાને (નંદજીના ઘેરથી) દૂર કરી (ઉપાડી જઈ), ભગવાનને આપી ગયા હતા. આવા(ઉપકાર કરનાર)થી કોઈ વધારે પ્રિય હોય નહિ. હમણાં (આ સંમેલન સમયે) પણ (પોતાનું) સર્વસ્વ તેમણે (નંદજીને) આપ્યું.

'બે હાથોથી ભેટયા' શબ્દોથી સુખ આપનાર આલિંગન કહેલું છે. બીજું કાર્ય[4] તો કરવાનું હતું, છતાં આલિંગનનો ત્યાગ તેમણે કર્યો નહિ તેનું કારણ 'પ્રેમથી વિહ્વલ' શબ્દોથી કહેલું છે. ઉભરાએલ પ્રેમને લીધે તે (નંદજી) વિવશ થયા હતા. આવા (પ્રેમથી વિવશ) હોવા છતાં પણ ફરી (પોતાના) સ્થાનમાં રહીને આગળનાં (આગળ કરવાનાં) કાર્ય તેમણે કર્યાં, એ ભગવાનનું ચરિત્ર છે. (૨૧)

નીચેના શ્લોકમાં લૌકિક (શિષ્ટાચાર) કહે છેઃ–

पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वानामयमादृतः ॥
प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशाम्पते ॥ २२ ॥

(નંદજીએ) પૂજેલા, સુખથી બેઠેલા, આદર પામેલા અને પોતાના બે પુત્રોમાં જેમનું મન આસક્ત છે તેવાએ (વસુદેવે) આરોગ્ય પૂછીને નીચે પ્રમાણે કહ્યુંઃ—હે વૈશ્યોના પતિ !....૨૨.

(નંદજીથી વસુદેવ) પૂજેલા થયા. જો નંદજી તેમની પૂજા ન કરે[5] તો જે દેવગુહ્ય (દેવો જ જાણતા હોય તેવી છૂપી વાત) કહેવાનું છે તે તેમનામાં (નંદજીમાં) સ્થિર ન થાય. તેથી પ્રથમ (નંદજીએ તેમની) પૂજા કરી, પછી સંકોચ ન રહેવાથી તે (વસુદેવ) સુખથી બેઠા. (પછી) "વૈશ્યને આરોગ્ય પૂછવું" એ વાક્ય (નિયમ) પ્રમાણે તેમણે (વસુદેવે) પોતે પણ (નંદજીને) આરોગ્ય પૂછ્યું, અને (વસુદેવ) આદર પામ્યા એટલે નંદજીએ તેમને ઘણું માન આપ્યું. 'જેમનું મન પોતાના બે પુત્રોમાં આસક્ત છે' શબ્દોથી દેવગુહ્ય

૧. **'આ'** એટલે 'એકના (વસુદેવના) આધિદૈવિકરૂપને બીજામાં મૂકવું તે'. (**प्र**)

૨. **'તેથી જ'** એટલે 'પોતામાં ભગવાનનું ચરિત્ર સિદ્ધ થવાથી' (વસુદેવનું આધિદૈવિકરૂપ ભગવાને પોતામાં મૂકવાથી). (**ले**)

૩. 'પ્રિયતમ' 'સર્વથી પ્રિય' શબ્દમાં અતિશય પ્રીતિનો અનુવાદ થાય છે, તેથી અહિં 'પ્રસન્ન થયા' શબ્દથી **'ઘણું પ્રસન્ન થયા'** એમ કહેલું છે, એવો ભાવ છે. (**ले**)

૪. **બીજું** કાર્ય એટલે નમસ્કાર વિગેરે કાર્ય. (**ले**)

૫. જો નંદજી વસુદેવનું પૂજન ન કરે તો પૂજ્યની પૂજા ન કરવાથી થતો દોષ તેમને લાગે, અને તેથી તે જે દેવગુહ્ય કહેવાના છે તે નંદજીમાં સ્થિર થાય નહિ. (**प्र**)

જો નંદજી વસુદેવની પૂજા સત્કાર વિગેરે ન કરે તો વસુદેવ જે ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન નંદજીને કહેવાના છે તે તેમનામાં સ્થિર ન થાય, કારણ કે ગુરુપૂજાથી જ્ઞાન સ્થિર થાય છે, અને વસુદેવ (જ્ઞાન આપનાર હોવાથી) ગુરુ છે. તેથી ગુરુપૂજા આવશ્યક હોવાથી નંદજીએ વસુદેવની પૂજા કરી. (**यो**)

(વસુદેવે નંદજીને) કહેવાનું કારણ જણાવેલું છે. (તેમનો) એક પુત્ર (બલભદ્ર) છે, એ તો નંદજી પણ જાણે છે; પરંતુ બીજાને (શ્રીકૃષ્ણને) નંદજી (તેમનો એટલે વસુદેવનો પુત્ર) જાણતા નથી. તેથી "મારા બંને પુત્રો સુખમાં છે ?" એમ સીધો પ્રશ્ન પૂછી શકાય તેમ નથી, તેથી સાધારણ રીતે પ્રશ્ન પૂછવાનો રહ્યો અને તે (સાધારણ પ્રશ્ન) પ્રકૃત વિષય માટે (શ્રીકૃષ્ણનું આરોગ્ય જાણવા માટે) ઉપયોગી નથી એવી શંકા કરી, એવો (સામાન્ય) પ્રશ્ન પુછવાનું કારણ 'જેમનું મન પોતાના બે પુત્રોમાં આસક્ત છે' શબ્દોથી કહેલું છે.[૧] 'નીચે પ્રમાણે' એટલે જે (નીચે) કહેવામાં આવે છે તેવો સામાન્ય પ્રકારનો પ્રશ્ન કહે છે. **'હે વૈશ્યોના પતિ!'** એટલે દેશોના રાજા ! એવું સંબોધન ગૂઢવચનનું તેમને (નંદજીને) જ્ઞાન થાય તે માટે કહેલું છે. (૨૨)

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી તેમને (નંદજીને) પુત્રવાળા તરીકે ઉત્સાહ કરાવે છે:–

वसुदेव उवाच ॥ વસુદેવ કહે છેઃ–

दिष्टया भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ॥
प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत् समपद्यत ॥ २३ ॥

હે ભાઈ! વૃદ્ધ પ્રજારહિત અને જેની પ્રજાની આશા જતી રહી છે તેવા તમને હમણાં જે પ્રજા પ્રાપ્ત થઈ તે મોટા ભાગ્યથી થયું. ૨૩.

હે ભાઈ! જેની પ્રજાની આશા જતી રહી છે અને જેણે પોતે પણ પ્રજાની આશા મૂકી દીધેલી છે તેવા તમો વૃદ્ધને પ્રજા પ્રાપ્ત થઈ, એ જે થયું તે મોટા ભાગ્યથી થયું. (મૂલશ્લોકમાં) '**इदानीम् अप्रजस्य**' (શબ્દો છે તેમનો અર્થ) 'હાલ પણ તમે પ્રજારહિત છો'[૨] એવો હોવાથી નંદજીને પ્રજા નથી એમ સ્પષ્ટરીતે નિરૂપણ કરેલું છે, છતાં (તેમને) અન્વયનો[૩] ભ્રમ ભગવાને કરેલો (તેનું) નિરૂપણ કરેલું છે. 'પ્રજારહિત' શબ્દથી તમે

૧. સાધારણ પ્રશ્ન વિશેષ પ્રશ્નમાટે (વિશેષ પ્રશ્નથી જે કાર્ય થઈ શકે તે કરવા માટે) ઉપયોગી નથી, એવી શંકા કરીને સામાન્ય પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ 'બંને(પુત્રો)માં આસક્તિ છે' એમ જણાવેલ છે એવો અર્થ છે. (**प्र**)

૨. આ વસુદેવની બુદ્ધિને અનુસરીને કહેલું છે એમ જાણવું.× ખરી રીતે તો 'પ્રજા શબ્દનો અર્થ બાલકમાત્ર થાય છે' એમ આગળ કહેલું હોવાથી, અહિં જે 'તમે પ્રજારહિત છો' એમ કહેલું છે તે કન્યા(માયા)ના અભિપ્રાયથી કહેલું છે. કારણ કે તે કન્યા (આકાશમાં ઉડી) જતી રહી હતી, તેથી નંદજી તે સમયે પ્રજારહિત હતા. 'પ્રજા પ્રાપ્ત થઈ' એમ જે કહ્યું છે તે ભગવાનના (ભગવાન પુત્રરૂપે પ્રાપ્ત થયા તેવા) અભિપ્રાયથી કહેલું છે. જો એમ ન હોય તો 'હાલ પ્રજારહિત તમને પ્રજા પ્રાપ્ત થઈ' એ વિરૂદ્ધ વાક્ય ગણાય. (**टि**)

× ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ નંદજીના ઘેર થયો હતો એમ ટિપ્પણીજીમાં પ્રથમ કહેલું છે, છતાં અહિં નંદજીને પ્રજારહિત કહેલા છે તે વસુદેવની બુદ્ધિ પ્રમાણે (વસુદેવ માનતા હતા કે ભગવાન તો મારા પુત્ર છે, અને નંદજીને કન્યા હતી તે તો જતી રહી તેથી તે પ્રજારહિત છે) કહેલું છે. આ વસુદેવના વચનનું સરસ્વતીએ સમર્થન કરી તેને સત્ય કરેલું છે, એ ટિપ્પણીમાં અહિં જ આગળ કહેલ છે. (**प्र**)

૩. લૌકિક રીતની પ્રજારૂપ વંશનો. (**प्र**) આ વાક્યમાં इदानीमप्रजस्य 'હાલ સંતાનરહિત–(તમે છો)'ને બદલે अप्रजस्य इदानीं यत् प्रजा समपद्यत 'પ્રજારહિત તમને હાલમાં જે પ્રજા પ્રાપ્ત થઈ' એવો અન્વય કરવાનો ભ્રમ ભગવાને કર્યો, એમ પણ અર્થ લઈ શકાય છે.

કૃત્રિમ પ્રજા પણ પ્રાપ્ત કરી નથી એમ જણાવેલું છે. 'વૃદ્ધ' હોવાથી (પ્રજા પ્રાપ્ત કરવામાં) સ્વરૂપની અયોગ્યતા જણાવેલી છે. આશા જતી રહેલી હોવાથી (પ્રજા પ્રાપ્ત કરવાનો) પ્રયત્ન પણ કરેલો નથી (એમ કહેલું છે). ઇચ્છા પણ મૂકી દીધેલી હોવાથી પુરોહિત દ્વારા પણ (પ્રજા પ્રાપ્ત કરવાનો) પ્રયત્ન કરેલો નથી (એમ જણાવેલું છે). 'પ્રજા' શબ્દનો અર્થ બાલકમાત્ર (પુત્ર અથવા પુત્રી) થાય છે તેથી (આ) અસત્ય[1] નથી. (પ્રજા) પ્રાપ્ત થઈ એટલે અકસ્માત્ આવી. માયા પણ વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલી નહિ હોવાથી 'વૃદ્ધ' વિગેરે (વિશેષણો) કહેલાં છે. ભગવાન પણ તેવા (વીર્યથી નહિ ઉત્પન્ન થએલા) છે, એમ તેમને (નંદજીને) જણાવવા 'વૃદ્ધ' વિગેરે (વિશેષણો) કહેલાં છે. ઉભય[2] ભગવાનની ઇચ્છાથી (થએલું છે) તેથી 'મોટા ભાગ્યથી' એમ કહેલું છે. આથી સામાન્ય રીતે તેમને (ભગવાનનું) સ્વરૂપ[3] પણ કહેલું છે. તેમ ન હોય (ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવ્યું ન હોય) તો ભાઈને છેતરવાથી દોષ થાય. (૨૩)

અને[4] આવવાથી તેમનું (નંદજીનું) દર્શન થયું તેવું અભિનંદન નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ-

दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन् वर्तमानः पुनर्भवः ॥
उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥

આ સંસારચક્રમાં રહેતા અને પુનર્ભવ પામેલા તમે આજે મળ્યા તે મોટા ભાગ્યથી થયું, (કારણ કે) પ્રિયનું દર્શન દુર્લભ છે. ૨૪.

આ સંસારચક્રમાં (સંસારરૂપી ચક્રમાં) રહેતા અને પુનર્ભવ પામેલા એટલે ફરીથી ઉત્પન્ન થએલા (તમે) મને મળ્યા, એ જે થયું તે પણ મોટા ભાગ્યથી (થયું); કારણ કે સંસારચક્ર ભ્રમાત્મક[5] (વમળરૂપ) છે. ભ્રમણમાં (વમળમાં) જે પડ્યો તે તેથી જ (ભ્રમણથી જ) નીચે જાય છે. (વમળથી) દૂર રહેલ હોય તે તો ફર્યા પણ કરે, પણ ચક્રમાં જે પડેલ હોય તે ફરી દેખાય જ નહિ. ચક્રમાં જ જો હોય તો બેઉ અથવા એમાંથી એક ડૂબી જવાનો પણ સંભવ. જો ડૂબેલો ફરીથી ઉભો થાય તો તેનો પુનર્ભવ (પુનર્જન્મ) જ થયો (જાણવો). સર્વનો સંહાર કરનાર સંવત્સરરૂપ કાલને વશ ગએલા જો સંવત્સરના અંતે રહેલા હોય તો તેઓનો પુનર્ભવ જ (જાણવો). સંવત્સર

૧. માયારૂપ કન્યા તેમને ત્યાં અવતરેલી, અને 'પ્રજા' શબ્દમાં કન્યાનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેથી 'તેમને પ્રજા પ્રાપ્ત થઈ' એ વચન અસત્ય નથી એવો અર્થ છે. (**यो**)

૨. **ઉભય** એટલે (૧) વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજાનો અભાવ અને (૨) પ્રજાની પ્રાપ્તિ. (**प्र**) **ઉભય** એટલે (૧) ભગવાનનો આવિર્ભાવ અને (૨) માયાનો જન્મ, એ બંને માત્ર ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થયાં; પરંતુ તેમાં સ્ત્રી પુરુષનો સંયોગ વિગેરે કારણ ન હતાં, કારણ કે માયા અને ભગવાન એમાંથી એકે વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલ ન હતાં. (**यो**)

૩. અજ એટલે જન્મરહિત વિગેરે ગુણોવાળું ભગવાનનું **સ્વરૂપ**. (**यो**)

૪. આ '**અને**' શબ્દ આ પહેલાંના શ્લોકના આભાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગયા શ્લોકમાં વસુદેવ નંદજીને ઉત્સાહ કરાવે છે અને આ શ્લોકમાં તેમનું દર્શન થયું તેનું અભિનંદન કરે છે. (**ले**)

૫. **ભ્રમાત્મક** એટલે ચક્રના આકારના ભ્રમણરૂપ. (**ले**)
જલમાં ઘુમરીઓ થતી હોય, જલ ગોળ ગોળ ફર્યા કરતું હોય તેવા વમળરૂપ.

(તેઓને ફરીથી) ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી પ્રજાપતિ[1] થયો. તેમ ન થાય (તેઓ સંવત્સરને અંતે રહેલા ન હોય, પણ સંવત્સરમાં મરણ પામ્યા હોય) તો (તે સંવત્સર) કાલ[1] થાય. તેમાં પણ જો (સંવત્સર દરમ્યાન) પુત્ર વિગેરેનું સુખ પ્રાપ્ત કરે તો પુત્રરૂપથી ફરી ઉત્પન્ન થએલો અલૌકિક[2] થાય. આ ભાગ્યવિના થતું નથી, તેથી 'મોટા ભાગ્યથી' (થાય છે).

તેથી (તમારી) સંસારરૂપી ચક્રમાં સ્થિતિ પણ મોટા ભાગ્યથી, પુનર્જન્મ પણ મોટા ભાગ્યથી, અને મને મળ્યા તે પણ મોટા ભાગ્યથી, કારણ કે આપણી સમીપ મૃત્યુ સદા રહેલું છે. '**भवान्**' 'તમે' (એ) સ્નેહ (દર્શાવે છે.) 'આજે' એ અલભ્ય લાભ (દર્શાવે છે). આ માત્ર અદૃષ્ટથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કારણ 'પ્રિયનું દર્શન દુર્લભ છે' શબ્દોથી કહેલું છે. સંસારમાં સર્વ (પદાર્થો) દુઃખ દેનાર હોવાથી અપ્રિય છે. તેમાં પ્રિયનું એટલે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર(પદાર્થ)નું દર્શન દુર્લભ જ છે. (૨૪)

એ પ્રમાણે ખેદ થતો હોય તો અહિં જ રહેવું એવી શંકા થાય તે દૂર કરતાં, અને (અત્યાર સુધી મળવા) આવ્યા નહિ તે દોષ દૂર કરતાં, 'દર્શન દુર્લભ છે' એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ-

नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ॥
ओघेन व्युह्यमानानां प्लवानां स्त्रोतसो यथा ॥ २५ ॥

નદીના વહેણથી ઢસડાતા મછવાઓ પેઠે જૂદી જૂદી જાતના કર્મવાળા મિત્રોનો પ્રિયસાથે એક સ્થલે સંવાસ (સંભવતો) નથી. ૨૫.

એ (પરસ્પર) પ્રિયનો એક સ્થલે સંવાસ સંભવતો નથી; અને તેમાં મિત્રોમધ્યે પ્રિય હોય તેઓનો (એકત્ર સંવાસ સંભવતો નથી); તેનું કારણ કે તેઓ જૂદી જૂદી જાતના કર્મવાળા હોય છે. જો (બંનેનું) એક જ કર્મ હોય તો પરબમાં એકવાર સાથે મળેલા પુરુષો પેઠે તેઓ એક સ્થલે ઉત્પન્ન થાય; તેમાં[3] પણ નિયમ હોતો નથી. જેઓનું જાતજાતનું કર્મ છે તેવા એક જ સમયે[4] મળેલા પણ કર્મને અધીન હોઈ કર્મથી જ બહાર જનારા, (ત્યાં જ) ફરનારા અથવા આવનારા થાય છે. માત્ર કર્મને જ અધીન છે

૧. 'સંવત્સર પ્રજાપતિ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે સંવત્સર પ્રજાપતિ છે એટલે પદાર્થો ઉત્પન્ન કરનાર છે. આમ હોવાથી સંવત્સરમાં જે કોઈનો નાશ ન થાય તેને સંવત્સરે ઉત્પન્ન કરેલો ગણાય; અને તેથી તે પ્રજાપતિ થયો; પણ જો સંવત્સરમાં કોઈનું મૃત્યુ થાય તો સંવત્સર પ્રજાપતિરૂપ નહિ પણ કાલરૂપ થયો. 'સંવત્સર મૃત્યુરૂપ છે' એ પણ પ્રમાણસિદ્ધ છે. (**यो**)

૨. 'પુત્રના નામથી પોતે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે પોતે જ પુત્રરૂપે અવતરે છે, પુત્રના રૂપથી પોતાની ઉત્પત્તિ શ્રુતિથી જણાય છે, પણ લૌકિક પ્રમાણથી જણાતી નથી. તેથી અલૌકિક થાય એટલે લૌકિક પ્રમાણથી જણાય નહિ તેવો થાય એવો અર્થ છે. (**ले**)

૩. **તેમાં** પણ એટલે પરબમાં આવવાનો (આવવામાં) પણ. (**प्र**) તેમાં પણ નિયમ હોતો નથી એટલે એક જ કર્મ કરેલ હોય તે એક જ સ્થલે ઉત્પન્ન થાય તેવો પણ નિયમ હોતો નથી. તેઓ કોઈવાર એક જ સ્થલે ઉત્પન્ન થાય અને કોઈવાર તેવું ન પણ થાય, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. એક જ સમયે એટલે તાપના સમયે.(**प्र**) પરબના દૃષ્ટાંતપરથી પ્રકાશકાર આવો અર્થ કરે છે, પણ તે દૃષ્ટાંત અહિં પણ લેવાની આવશ્યકતા હોય તેવું જણાતું નથી.

એટલું જ નહિ, પણ તેમાં પણ કાલ[1] મોટો બાધ કરનારો છે, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કાલનું બાધકપણું દૃષ્ટાંતથી કહે છે. જેમ પ્રવાહથી જૂદી જૂદી રીતે ઢસડાતા (પદાર્થો) ક્ષણમાં ભેગા થાય છે અને પાછા જૂદા પડી જાય છે તેમાં પણ નૌકારૂપ હોડીઓ (ભેગી થઈ તરત જ જૂદી પડી જાય છે) (તેવી રીતે જૂદા જૂદા કર્મવાળા જૂદા પડે છે). તે(હોડીઓ)ની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જલ અને કર્ણધાર બંને હોય છે. પ્રવાહ (પ્રવૃત્તિ કરાવનાર) સહજ છે, એમ જણાવવા 'નદીના' શબ્દ યોજેલો છે. આથી એમ નિરૂપણ કરેલું છે કે જતી આવતી હોડીઓ માત્ર એક ક્ષણ સુધી જ ભેગી રહે છે; અને જે કાંઠે પહોંચી ગઈ હોય તે દેખાતી પણ નથી. (૨૫)

એવી રીતે (નંદજીના) દર્શનનું અને નંદજીનું અભિનંદન કરીને નીચેના શ્લોકમાં દેવગુહ્યપ્રકારથી કહે છે (પ્રશ્ન કરે છે):–

कच्चित्पशव्यं विरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ॥
बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥

તમે જ્યાં સુહૃદોથી વીંટાએલા હમણાં રહોછો તે બૃહદ્ (મોટું) વન પશુઓને હિતકારી, રોગરહિત અને ઘણાં જલ, ઘાસ તથા વેલાઓવાળું છેને ? ૨૬.

'**कच्चित्**' શબ્દ સંભાવના (વનમાં આ શ્લોકમાં જણાવેલ ગુણો હોવાનો સંભવ) (જણાવનાર) પ્રશ્ન (કરવા) યોજેલો છે. બૃહદ્ (મોટું) વન જેમાં પશુઓ રમણ કરે છે, તે પશુઓને હિતકારી છેને ? પરમ્પરાથી (તે) પશુઓનું સ્થાન હોય તો, અથવા (તેમાં) આધિદૈવિક[2] પશુઓ હોય તો (ત્યાં) પશુઓ રમણ કરે. તેમાં પણ તે રોગરહિત (છેને ?) અમુક દેશમાં કોઈ સ્થલે પશુઓના રોગો હોય છે, અને ત્યાં જ પશુઓનો અકાલે (કાલ આવ્યા પહેલાં, નાની વયમાં) નાશ થાય છે. સર્વથા (જરા પણ) રોગ ન હોય તેવું તો ભગવાનની સન્નિધિ(સમીપમાં સ્થિતિ)થી જ થાય, તેથી સામાન્ય રીતે (રોગના) અભાવથી, (ત્યાં) ભગવાન છે એમ જણાવેલું છે. 'ઘણાં જલ, ઘાસ તથા વેલાઓ તેમાં છેને ?' શબ્દથી પશુઓના ખોરાક વિગેરે સંપત્તિ સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે. જલો ઘણાં હોય તે સરસતા (રસવાળો, રસાલ પ્રદેશ) જણાવનાર છે, અને તેનાથી દૂધની સંપત્તિનું (દૂધ ઘણું હોવાનું) પણ નિરૂપણ કરેલું છે. ઘાસો ઘણાં હોવાં તે પશુઓની અભિવૃદ્ધિ-(વધારો, આબાદી)નું કારણ છે. વેલાઓ ઘણા હોવા એ વધારે ઘી ઉત્પન્ન કરનાર અને (તેને) સુગંધવાળું બનાવનાર છે. (આવી) સંભાવનાનું કારણ 'બૃહદ્ વન' શબ્દથી કહેલું છે. અર્થથી અને શબ્દથી તે 'બૃહદ્ વન' છે, (અને) શબ્દથી (તે) ધર્મનું મૂલ (કારણ) છે એમ કહેલું છે.[3] 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ. સદાનું રહેવાનું સ્થાન હોય તે સંબંધી પ્રશ્ન ન

૧. કાલ પ્રવાહને ઠેકાણે છે, અને કર્મ કર્ણધાર(સુકાની)ને ઠેકાણે છે એમ જાણવું. (પ્ર)

૨. જેમ વૈકુંઠ વ્રજમાં આવ્યું તેમ 'જ્યાં મોટા શીંગડાવાળાં સારાં પશુઓ રહે છે' શ્રુતિમાં જણાવેલાં નિત્યલીલાનાં પશુઓ પણ ત્યાં આવેલાં હોય તો, એવો અર્થ છે. (લે) કૃષ્ણોપનિષત્ ૮માં 'ગોપીઓ અને ગાયો ઋચાઓ હતી' એમ જે ગાયોનું નિરૂપણ કરેલું છે તેવી ગાયો હોય તો, એવો અર્થ છે. (યો)

૩. 'બૃહદ્ વન' શબ્દથી ધર્મનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે તે બૃહત્ એટલે અક્ષરરૂપ હોવાથી ધર્મનું કારણ છે. (પ્ર) આ વન બૃહત્ એટલે બ્રહ્મરૂપ છે, એવી વ્યુત્પત્તિ હોવાથી તેને શબ્દથી ધર્મનું કારણ

થાય (પ્રશ્ન કરવાનું કારણ ન હોય), તેથી 'તમે જ્યાં હમણાં રહો છો' એમ કહેલું છે. કોઈ કોઈ સમયે તે (નંદજી) ગાયોના વાડાઓમાં પણ (પોતે ગોપાલ હોવાથી) રહે, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન નથી, એમ જણાવવા 'સુહૃદોથી વીંટાએલા' વિશેષણ યોજેલું છે. તેનો અર્થ 'સગાંઓ અને કુટુંબની પણ સાથે તમે જ્યાં રહો છો' એવો થાય છે. (૨૬)

એ પ્રમાણે દેશની કુશલતા[1] પૂછી, નીચેના શ્લોકમાં બે બાલકોની કુશલતા[2] પૂછે છેઃ–

भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे ॥
तातं भवन्तं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः ॥ २७ ॥

હે ભાઈ! તમને તાત માનતો અને તમો બેથી લાડ લડાવેલો (પોતાની) માતા સાથે તમારા વ્રજમાં (રહેતો) મારો દીકરો (કુશલ) છેને ? ૨૭.

બીજે સ્થલે (બીજા કોઈ અજાણ્યા અથવા સંબંધ વિનાનાને ત્યાં) સ્ત્રી અને પુત્રને રાખવા એ યોગ્ય નથી, તેથી 'ભાઈ' એમ કહેલ છે. 'મારો દીકરો' શબ્દોથી પોતાનો અનુભવ (પોતાની જાણનો, અથવા પોતાની માન્યતાનો વૃત્તાંત) કહેલો છે. 'માતા સાથે તમારા વ્રજમાં કુશલ છેને ?' 'માતા સાથે' વચનથી (એમ કહેલ છે કે), તમારે (તો) માત્ર રક્ષણ જ કરવાનું છે, બાલકની સેવા અથવા (બીજો) વધારાનો ભાર (શ્રમ) બીજાથી જ (માતાથી જ) કરાય છે. 'તમને તાત માનતો' શબ્દોથી (બાલકનું) દીનપણું જણાવેલું છે. તમો બે એટલે નંદ અને યશોદાથી (તે) લાડ લડાવેલો છે એટલે લૌકિક પાલન વિગેરે પૂછવાં ન જ જોઈએ. પાલન (રક્ષણ) અને પ્રીણન (ખુશી ઉત્પન્ન કરવી તે) પછી ઉપલાલન (લાડ લડાવવાનું) હોય છે, તેથી તે બે (પ્રીણન * અને ઉપપાલન) કહેલાં છે; ભગવાન સંબંધી તો પ્રશ્ન કરવાનો નથી જ; જૂદા પ્રકારથી× તો (ભગવાન સંબંધી) પ્રશ્ન કરેલો છે. (૨૭)

હમણાં તો તમને પણ સર્વ સમૃદ્ધિ (કારાગારમાંથી છૂટેલ હોવાથી) પ્રાપ્ત થઈ છે, તેથી તમે દીનતાનાં વચન કેમ કહો છો? એવી શંકા થાય તેનું શ્લો. ૨૮માં સમાધાન કરે છેઃ–

કહેલું છે; કારણ કે 'યોગથી આત્માનું દર્શન થાય છે તે પરમ લાભ છે' એવી સ્મૃતિ છે. ત્યાં ગાયો ચરાવવારૂપ ધર્મ સારી રીતે સિદ્ધ થશે (કારણ કે તે ધર્મનું કારણ છે) એવો ભાવ છે. (લે)

૧. દેશની કુશલતાના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય ભગવાનની કુશલતા પૂછવાનું છે એમ કહેલું છે, તેથી 'દેશકુશલતા' એટલે દેશથી કુશલ જે એનું છે તેવા હોવાપણું; આ બે બાલકોનું, દેશથી કુશલ છે જે એનું તેવા હોવાપણું પૂછીને, એવી રીતે અન્વય કરવો. (લે)

૨. બલભદ્રની કુશલતા પૂછે છે. (લે) લેખ પ્રમાણે પાછલા શ્લોકમાં બે બાલકોનું કુશલપણું દેશના કુશલપણાના પ્રશ્નથી પૂછ્યું, આ શ્લોકમાં બલભદ્રનું કુશલપણું પૂછે છે. પાછલા શ્લોકમાં જ્યાં ભગવાન હોય ત્યાં કુશલ હોય અને રોગ ન જ હોય એમ કહેલ હોવાથી, તે શ્લોકથી ભગવાનનું કુશલપણું પૂછ્યું અને આ શ્લોકમાં સામાન્ય પ્રશ્નથી ભગવાન અને બલભદ્ર બંનેનું કુશલપણું પૂછે છે. પ્રશ્ન સામાન્ય છે, તે ભગવાન અને બલભદ્ર દરેકને લાગુ પડે છે. રોહિણી વસુદેવનાં પત્ની હોઈ ભગવાનની પણ માતા છે.

* 'તમને તાત માનતો' શબ્દોથી પ્રીણન કહેલું છે, કારણ કે તમે તે ખુશી રહે તેમ કરો તેથી જ તે તમને તાત માને.

× આ પ્રશ્ન ભગવાનને પણ લાગુ પડે છે; અથવા ગયા શ્લોકમાં જૂદા પ્રકારથી ભગવાન સંબંધી પ્રશ્ન કરેલો છે.

पुंसस्त्रिवर्गोभिहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ॥
न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोर्थाय कल्पते ॥ २८ ॥

(શાસ્ત્રમાં) પુરુષને ત્રિવર્ગ (ધર્મ અર્થ અને કામ) (પ્રાપ્ત કરવાના) કહેલા છે, અને તે સુહૃદના (સંબંધથી) પુષ્ટ થાય છે. તેઓ ક્લેશ પામતા હોય તો (એ) ત્રિવર્ગનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ૨૮.

પુરુષને ધર્મ, અર્થ અને કામ નામનો ત્રિવર્ગ શાસ્ત્રમાં કરવાનો અને (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય કહેલો છે; પણ તે જો સુહૃદના સંબંધવાળો હોય તો. (પુરુષને પોતાના) એકલાના માટે તો ખરેખર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, ધર્મ વિગેરે ત્રણ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) પ્રાપ્ત કરવાના નથી. આ અર્થ યોગ્ય જ છે, એમ જણાવવા 'हि' શબ્દ (મૂલશ્લોકમાં) યોજેલો છે. પુરુષને એકલાને (માટે) ત્રિવર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, તે પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ (વેદની આજ્ઞા) નથી. 'સુહૃદ્' શબ્દથી ચેતનના વિષય સર્વ (સર્વ જીવો) કહેલાં[૧] છે. તેથી ત્રિવર્ગના ફલના સંબંધમાં જ્યાં ત્યાં સુહૃદો મળી આવે છે જ; વળી માત્ર સુહૃદના સંબંધથી જ ત્રિવર્ગનો ઉપયોગ નથી, પરંતુ સુહૃદથી જ અનુભાવિત એટલે પુષ્ટ થએલો અથવા વધારેલો (ત્રિવર્ગ) (ઉપયોગનો છે) એવો અર્થ છે.

'એમ હોય (સુહૃદથી પુષ્ટ કરેલો ત્રિવર્ગ જ ઉપયોગી હોય) તો તેથી શું ?' એવી શંકા થાય તેનું સમાધાન ઉત્તરાર્ધથી કરે છે. તે સુહૃદો ક્લેશ પામતા હોય તો ત્રિવર્ગ પુરુષાર્થ થઈ શકતો નથી એટલે પુરુષાર્થરૂપ થતો નથી; કારણ કે તેમાં (ત્રિવર્ગમાં) સુહૃદો મુખ્ય છે. જેમ (વસુદેવ) પોતે[૨] કંસ (તેમના) પુત્રોનો નાશ કરતો હોવાથી (નંદજીને પોતાના ઘેર) બોલાવી શકતા નથી, કારણ કે (એમ કરે તો) (ભગવાન) દેવકીના પુત્ર છે એવી માન્યતા (કંસની) થાય. (એટલે વસુદેવે પ્રાપ્ત કરેલ ત્રિવર્ગ સુહૃદ નંદજીથી પુષ્ટ થતો નહિ હોવાથી નિરર્થક છે.) તેથી દીનપણું (વસુદેવે દીન રહેવું) યોગ્ય જ છે. દ્રવ્ય વિગેરેનું દાન તો ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર[૩] છે. (૨૮)

૧. અહિં સુહૃદ્ એટલે સ્ત્રી અથવા પુરુષ, સર્વ ચેતન પદાર્થ (જીવમાત્ર) તેથી સુહૃદનો અર્થ કુટુંબીઓ જ નથી, પણ હરકોઈ રીતે સંબંધમાં આવેલા સ્ત્રી પુરુષો સર્વ સુહૃદ છે એવો ભાવ છે. (લે)

કામમાં સુહૃદનો ઉપયોગ છે એ સ્પષ્ટ છે; પણ ધર્મ અને અર્થમાં સુહૃદનો ઉપયોગ શી રીતે છે ? એવી શંકા થાય તેથી સુહૃદનો અર્થ ચેતનમાત્ર (જીવમાત્ર) કહેલો છે. ધર્મમાં ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર ઋત્વિજ વિગેરેનો ઉપયોગ છે, અર્થમાં અર્થ (ધન) પ્રાપ્ત કરાવનાર નોકરો (મુનીમ) વિગેરેનો ઉપયોગ છે.(લે)

૨. (વસુદેવને) નંદજી ઘણા પ્રિય છે, તેથી નંદજીને પ્રસન્ન કરવા પોતાના ઘેર નંદજીને તેડી જવા જોઈએ, છતાં જો તે એમ કરે તો ભગવાન દેવકીના પુત્ર છે એવું કંસ અનુમાન કરે અને નંદજીનું અનિષ્ટ કરે (તેમને કનડે, દુઃખી કરે). એમ થાય તો સુહૃદ નંદજીને ક્લેશ થાય, તેથી વસુદેવે નંદજીને પોતાના ઘેર બોલાવ્યા નહિ. આ કહીને હમણાં પણ આ એક દુઃખ છે, એમ વસુદેવે જણાવ્યું છે. તેથી 'જેમ પોતે નંદજીને પોતાના ઘેર લઈ જતા નથી' એવો સંબંધ (શ્રીસુબોધિનીમાં) છે. બાકીનું કારણ તરીકે કહેલું છે. **સાધનરહિતોના ફલરૂપ આ (ભગવાન) ગોકુલમાં પ્રાદુર્ભૂત થયા છે. તેથી અમે સર્વ તરફથી જ સારી રીતે નિશ્ચિત થએલા છીએ. (ટિ)**

૩. 'ભયથી વસુદેવ નંદજીને પોતાને ઘેર તેડી જઈ શકતા નથી, છતાં સારી ભેટ અહિં જ

આ જે (વસુદેવે) પૂછ્યું તેનો જવાબ નહિ આપવાથી જ અંગીકાર કરીને (તેમાં સંમતિ દર્શાવીને), નંદજી વસુદેવ તરફનો (પોતાનો) પ્રેમ નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવે છેઃ-

नन्द उवाच । નંદજી કહે છેઃ-

अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ॥
एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवं गता ॥ २९ ॥

અહો ! તમારા ઘણા દેવકીથી થએલા પુત્રોને કંસે હણ્યા. એક પાછળથી જન્મેલી કન્યા બાકી રહી, તે પણ આકાશમાં ગઈ. ૨૯.

લોકની રીત પ્રમાણે તેમનું (વસુદેવનું) દુઃખ કહેવાથી તેમનું દુઃખ જતું રહે[1] (ઓછું થાય) છે; અને વસુદેવને પરમાર્થ(સત્ય સ્થિતિ)નું જ્ઞાન થતાં સુખ થાય છે.[2] (વસુદેવનું) વૃત્તાંત કહીને, નંદજીએ એમ જણાવેલું છે કે હું આનું સદા ધ્યાન રાખું છું. વસુદેવને તો ઘણી સ્ત્રીઓ છે અને તેઓના પુત્રો પણ કુશલ છે, છતાં કંસે દેવકીના ઘણા (એટલે) છ પુત્રોને હણ્યા; એટલે ભગવાનના સર્વે જ (છએ) ગુણો સાથે તેનો (કંસનો) દ્રોહ સિદ્ધ થયો, તેથી જ 'अहो !' 'અહો !' એમ (નંદજી) આશ્ચર્ય દર્શાવે છે; કારણ કે (કંસે) એકને જ મારવાનો હતો, પણ એક પાછલથી જન્મેલી એટલે સર્વની પછી જન્મેલી કન્યા બાકી (માર્યા વિનાની) રહી. આ[3] ભગવાનનું ચરિત્ર છે. તેમ ન હોય તો[4] બીજાં (ભગવાનનાં ચરિત્ર સિવાયનાં) વચનોનું નિરૂપણ અહિં યોગ્ય નથી. તે પણ જો વિવાહ પછી સંતાનની ઉત્પત્તિ કરીને જાય, તોપણ દેવકીનો વંશ રહેત. તેમ થયું નહિ એમ જણાવવા 'કન્યા' શબ્દ યોજેલો છે. તે (કન્યા) પણ સિદ્ધા (ઘણી પવિત્ર દેવતાઈ કન્યા) અને દેવતારૂપ હતી અને પુત્ર ન હોવાથી થતા ખેદને મટાડનારી હતી. છતાં આકાશમાં ગઈ, પોતે જ ઉડીને શરીર સાથે જ (આકાશમાં) ગઈ. આથી એમ જણાવેલું છે કે (આમાં) માત્ર કંસનો જ દોષ નથી, પણ (વસુદેવનું) ભાગ્ય જ એવું છે. તેમ ન હોય (વસુદેવનું ભાગ્ય ખરાબ ન હોય) તો તે પાછલથી પાછી આવત, કારણ કે કંસથી થતો ભય તેને (પાછલથી) ન હતો. (૨૯)

તેથી આવી બાબતમાં અદૃષ્ટ જ પ્રયોજક છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमो जनः ॥
अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति॥ ३० ॥

(મથુરામાં મેળાપ સમયે) આપી શકે છે, છતાં દ્રવ્ય વિગેરે કેમ આપતા નથી?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (**લે**) દ્રવ્યનું દાન ભેદ ઉત્પન્ન કરનાર છે. દાતા અને ગ્રહણ કરનાર જૂદા છે એમ દર્શાવનાર છે. તેથી દ્રવ્ય આપતા નથી.

૧. આ વાક્યથી આ શ્લોકનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (**લે**)

૨. આ વાક્યથી આવતા એટલે ત્રીસમા શ્લોકનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (**લે**)

૩. 'આ' એટલે 'સર્વથી છેલ્લી જન્મેલી એવું નંદજીનું જ્ઞાન.' (**प्र**)

૪. આ કન્યા સર્વથી છેલ્લી જન્મેલી છે એ લોકરીત પ્રમાણે કહેલું નથી, પણ હવે બીજી પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી તેથી એમ કહેલું છે. તેમ ન હોય તો એટલે ભવિષ્યમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય તો આગલા (ત્રીસમા) શ્લોકમાં જે વચનો કહે છે તે બંધ બેસતાં થાય નહિ. (**प्र**)

ખરેખર, આ જન અદૃષ્ટમાં રહેલો છે, અદૃષ્ટ તેનું પરમ છે. જે આત્માનું (પોતાનું) તત્ત્વ અદૃષ્ટ છે એમ જાણે છે તે મોહ પામતો નથી. ૩૦.

બધાય પુરુષ અદૃષ્ટમાં રહેલા છે. આ (પુરુષ) તો કર્મપ્રધાન છે. તે હરકોઈ કર્મ કરે તેનું પરિણામ અદૃષ્ટને અધીન છે એવો અર્થ છે. 'અદૃષ્ટ તેનું પરમ છે' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તે કર્મનો પ્રારંભ કરે તે પણ અદૃષ્ટને જ અધીન છે. 'અદૃષ્ટ જ જેનું પરમ એટલે નિયામક (નિયમમાં રાખનાર, ફલ આપનાર) અને પ્રવર્તક (કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર) છે તેવો' તે છે. એટલે અદૃષ્ટથી જ તેની (કર્મમાં) પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને અદૃષ્ટ પ્રમાણે જ તેને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું છે. આનું કારણ 'જન' શબ્દથી કહેલું છે. જે જન્મ લે છે તે પણ કર્મને લીધે જ (જન્મ લે છે). કર્મવાદીઓનો તેવો જ સિદ્ધાંત છે. તેથી કર્મને અધીન સર્વ છે એમ જાણી જે રહે છે તેને શોક થતો નથી, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. જેમ આત્માનું તત્ત્વ એટલે પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં અને નિવૃત્તિ કરાવનારૂં ખરેખરૂં રૂપ બ્રહ્મવાદીઓનું બ્રહ્મ છે અને (ભક્તોનું)[1] ભગવાન છે, તેમ જે કર્મને આત્માનું તત્ત્વ માને છે તે મોહ પામતો નથી. બીજા પક્ષોમાં[2] કોઈ ઉપાલંભ-(ઠપકા)ને પાત્ર પણ થાય, (પણ) કર્મપક્ષમાં (કર્મ) પોતે જ કરેલું હોવાથી કોઈ પણ ઉપાલંભને પાત્ર નથી, (તેમજ કોઈ પણ) પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી. બીજા પક્ષમાં તો જૂદા પ્રકારથી[3] મોહ થાય. એવી રીતે શોક દૂર કરવા કર્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરેલો છે. ૩૦.

એવી રીતે પરસ્પર વાતચીત કરતાં કેટલોક સમય રહીને, પછી નંદજીને (ગોકુલ) મોકલવા, વસુદેવ નીચેના શ્લોકમાં તેમનામાં ભય ઉત્પન્ન કરે છેઃ-

वसुदेव उवाच । વસુદેવ કહે છેઃ-

करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ॥

नेह स्थेयं बहुतिथं सन्त्युत्पाताश्च गोकुले ॥ ३१ ॥

રાજાને વાર્ષિક કર (તમે) આપ્યો, અને અમને મળ્યા. (હવે) તમારે અહિં ઘણા દિવસ રહેવું (યોગ્ય) નથી, (કારણ કે) ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે. ૩૧.

તેમણે (નંદજીએ પોતાનું) કાર્ય પૂરૂં કરેલું છે, એમ જણાવવા તેમણે કરેલ કાર્યનો અનુવાદ કરે છે (ગણાવી જાય છે, કહી જાય છે). (તમે) રાજાને વાર્ષિક કર આપ્યો, અને અમને સુહૃદોને મળ્યા; તેથી (હવે) કૌતુક માટે અહિં ઘણા દિવસ રહેવું નહિ. તેનું કારણ જે ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે. મૂલશ્લોકમાં 'च' શબ્દ છે, તે એમ જણાવે છે કે બીજે સ્થલે પણ ઉત્પાતો છે; કારણ કે એવી મંત્રણા (કંસ અને તેના મંત્રીઓ વચ્ચે થએલી) (વસુદેવે) સાંભળેલી છે. (૩૧)

૧. 'ભગવદીયોનું' શેષ છે. 'બ્રહ્મ' શબ્દથી (વેદના) ઉત્તરકાંડમાં કહેલી જ્ઞાનશક્તિ કહેલી છે, 'કર્મ' શબ્દથી પૂર્વકાંડમાં કહેલી ક્રિયાશક્તિ કહેલી છે, અને 'ભગવાન' શબ્દથી ભાગવતમાં કહેલા જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને શક્તિવાળા (ભગવાન) કહેલા છે એવો ભેદ છે. (લે) 'ભક્તોનું' શેષ છે. (પ્ર)

૨. **બીજા પક્ષો** એટલે બ્રહ્મપક્ષ, ભગવત્પક્ષ, કાલપક્ષ અને સ્વભાવપક્ષ એવો અર્થ છે. (લે). એટલે આત્માનું તત્ત્વ બ્રહ્મ, ભગવાન, કાલ અથવા સ્વભાવ છે એવા પક્ષો.

૩. ઉપાલંભ અથવા પ્રાર્થના કરે તેને તેનું યોગ્ય ફલ ન મળે તો શોક થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

એટલું માત્ર સાંભળવાથી જ નંદજી વિગેરે ત્યાંથી તરત નીકળી ગયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

श्रीशुक उवाच । શુકદેવ કહે છેઃ–

इति नन्दादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ॥

अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ ३२ ॥

શૌરિએ (વસુદેવે) એ પ્રમાણે કહેલા નંદજી વિગેરે તે ગોપો તેમની રજા લઈને બળદો જોડેલાં ગાડાંઓ વડે ગોકુલ ગયા. ૩૨.

(ત્યાંથી) નીકળવામાં પ્રધાન (મુખ્ય, મોટો) કોણ અને હલકા કોણ એવો ભાવ (ભેદભાવ) ભૂલી ગએલ હોવાથી 'નંદજી વિગેરે' એમ કહેલું છે. નીકળી જવાની વાત સર્વેને જ કહેલી. 'શૌરિએ (વસુદેવે) એ પ્રમાણે કહેલા (ગોપો)' (નીકળી જ ગયા); પણ કાંઈ વિશેષ સંભાવના (માન, આદર) થઈ નહિ.* પોતાની મેળે જવાનું પણ તેઓમાં સામર્થ્ય ન હતું તેથી (તેઓએ જવાનાં) સાધનો ગ્રહણ કર્યાં, એમ 'ગાડાંઓથી' શબ્દથી કહેલું છે. 'બળદો જોડેલાં' એટલે જેને બળદો જોડેલા છે તેવાં (ગાડાંઓથી તેઓ ગયા). તેમની રજા લઈને, તેમને (વસુદેવને) પણ ત્યાંથી તેમના ઘેર મોકલીને, (એટલે) જેમ (કરવાથી) લોકમાં (એકબીજાનો) સ્નેહ પ્રસિદ્ધ ન થાય તેમ કરીને (તેઓ ગયા). 'ગોકુલ ગયા' એટલે રસ્તામાં કંસ વિગેરેથી ઉપદ્રવ પામ્યા વિના સુખથી (તેઓએ) ગોકુલમાં પ્રવેશ કર્યો એવો અર્થ છે.

गोकुलोत्सवमीशानं गोपगोपीगवां हितम् ॥

ज्ञानतः कर्मतश्चैव तामसानां नमाम्यहम् ॥ का.१७½ ॥

ગોકુલના ઉત્સવરૂપ, નિયમમાં રાખનાર, જ્ઞાનથી અને કર્મથી પણ ગોપ, ગોપીઓ અને ગાયો એ તામસોના હિતરૂપને હું નમન કરું છું.[1] કા.૧૭½. (૩૨)

ઇતિ શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીના દશમા સ્કંધના વિવરણમાં તામસપ્રકરણમાં પેટાના પ્રમાણપ્રકરણમાં ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરનાર પ્રથમ અધ્યાય અને સ્કંધના આરંભથી પાંચમા અધ્યાયનું વિવરણ (સમાપ્ત).

---

૧. આ કારિકાથી અધ્યાયના અને પ્રકરણના અર્થનું નિરૂપણ કરતાં (શ્રીમહાચાર્યચરણ ભગવાનને) નમન કરે છે. પહેલાં બે (૧. ગોકુલના ઉત્સવરૂપ અને ૨. નિયમમાં રાખનાર એ બે) વિશેષણોથી લક્ષ્ય અને લક્ષણના ભેદથી, ઉત્સવ અને ઐશ્વર્ય એ આ અધ્યાયના અર્થનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં 'ઉત્સવ' લક્ષણ છે અને 'ઐશ્વર્ય' લક્ષ્ય છે, એવું નિબંધમાં ૩–૧૦–૪૫માં નિરૂપણ કરેલું છે. 'જ્ઞાનથી અને કર્મથી પણ ગોપ, ગોપીઓ અને ગાયો એ તામસોના હિતરૂપ' શબ્દોથી પ્રકરણનો અર્થ કહેલો છે. ગોપ, ગોપીઓ અને ગાયો એ તામસોનું જ્ઞાનથી હિત ગુણગાન છે. ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાનવાળા હોવાથી તેઓની પાસે પોતાના ગુણોનું ગાન કરાવે છે. (ગુણગાન એ જ્ઞાનનું કાર્ય છે.) તેથી આથી વેદના ઉત્તરદલ(જ્ઞાનકાંડ)ના અનુભવનું નિરૂપણ થયું. તેઓ કર્મથી વ્યાપ્ત રહી (કર્મમાં રચ્યા પચ્યા રહી) યોગ્ય રીતે ભગવાનનું ભજન કરે છે. "તેઓ ભગવાનની ક્રિયાથી જ વ્યાપ્ત છે [ભગવાનની ક્રિયા-(સેવા)માં જ રચ્યા પચ્યા રહે છે] પણ પોતાની (પોતાના દેહ માટેની) કાંઈ ક્રિયા તેમનામાં નથી." એમ ૧૦–૩૦–૧૫ની શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે. આ કર્મ હોઈ પૂર્વદલનો (વેદના પૂર્વકાંડનો) અનુભવ છે. એ પ્રમાણે બંને કાંડોનો અનુભવ કહ્યો. નિબંધમાં આનું 'ગુણગાન એ જ્ઞાન છે' વિગેરે બે કારિકાઓથી નિરૂપણ કરેલું છે. આ પ્રમાણે વેદના બંને કાંડોનો અનુભવ કરાવવાથી ભગવાન તેઓને હિતરૂપ એટલે તેઓનો નિરોધ સ્થિર કરનાર છે. (**લે+का**) યોજના માટે જુઓ પાન ૪૪.

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ અધ્યાય છઠ્ઠો.

चरित्रमद्‌भुतं शास्त्रे लोकेऽपि भगवत्कृतम् ॥

पूतनासुपयःपानं षष्ठे रक्षा निरूप्यते ॥ का. १ ॥

પૂતનાના પ્રાણરૂપી ધાવણનું પાન (અને) (બાલકોની) રક્ષા, એ ભગવાને કરેલું ચરિત્ર શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં પણ અદ્‌ભુત છે. તેનું છઠ્ઠા(અધ્યાય)માં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

પાંચમા અધ્યાયમાં જે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તે લીલામાં ભગવાને માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને જ નિરોધ કર્યો. હવે આગળ તેવું નથી, પણ લીલા કરીને તેથી પણ (સ્વરૂપથી અને લીલાથી) ભગવાન નિરોધ કરશે. ગયા (પાંચમા) અધ્યાયમાં જેમ ઉત્સવ ઉજવવાનું કાર્ય નિરોધ દર્શાવનાર હતું, તેમ અહિં (બાલકોની) ભગવાને રક્ષા કરી તે નિરોધ દર્શાવનાર છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત ૨–૭–૨૭માં જણાવ્યા પ્રમાણે દુષ્ટભાવવાળી શાસ્ત્રીય સાધનવિનાની પૂતનાને ભગવાને મોક્ષનું દાન કર્યું, તેથી આ તેના પ્રાણરૂપી ધાવણનું પાન એ શાસ્ત્રમાં અદ્‌ભુત ચરિત્ર છે. અથવા પૂતનાના પ્રાણરૂપી ધાવણનું પાન એ જ બાલકોની રક્ષા એમ રૂપક લેવાથી, એ ભગવાનનું એક જ ચરિત્ર થાય છે, અને તેનું જ આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવાનું છે. (प्र)

પૂતનાના પ્રાણરૂપ ધાવણનું પાન, અને તેનાથી બાલકોની રક્ષા, એ ભગવાનના ચરિત્રનું આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (ले)

પૂતનાના પ્રાણસહિત ધાવણનું પાન, અને (બાલકોની) રક્ષા એટલે પૂતનાએ પહેલાં ભક્ષણ કરેલ બાલકોની કૃતાર્થતા અને બીજાં બાલકોની (પૂતનાથી) રક્ષા (એ ભગવાનના ચરિત્રનું આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે). (का)

'ગોકુલના ઉત્સવરૂપ' પદથી અધ્યાયના અર્થ તરીકે ઉત્સવને કહેલો છે. 'નિયમમાં રાખનાર' પદથી પ્રમાણપ્રકરણના પ્રથમ અધ્યાયમાં ક્રમ પ્રમાણે આવતા (ગુણ) ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે, એટલે ભગવાનનું ઈશ્વર તરીકે નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાન ગોપ, ગોપીઓ અને ગાયો એ તામસોના જ્ઞાનથી અને કર્મથી હિતરૂપ છે. વિયોગ અવસ્થામાં ભગવાનનો હૃદયમાં અનુભવ થાય છે, તેને અહિં 'જ્ઞાન' કહેલું છે; એટલે પોતાની વિયોગ અવસ્થામાં ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટ થઈ હિત કરે છે, એવો અર્થ થાય છે. સંયોગ અવસ્થામાં ભગવાન પોતાની લીલાથી જે જાતજાતના વિહાર કરે છે તેને 'કર્મ' કહેલ છે; એટલે સંયોગ અવસ્થામાં તેવા વિહારોથી પરમાનંદનું દાન કરી ભગવાન હિત કરે છે એમ કહેલું છે. એવી રીતે વિયોગ અને સંયોગની અવસ્થાના ભેદથી ઉત્તરકાંડ અને પૂર્વકાંડનો અનુભવ કરાવી, જે ભગવાન વ્રજવાસીઓને સદા પરમાનંદથી યોજે છે તેમને હું નમસ્કાર કરૂં છું, એવી રીતે તામસપ્રકરણના અર્થનું નિરૂપણ કર્યું. વિયોગ અવસ્થાને જ્ઞાનરૂપ અને સંયોગ અવસ્થાને કર્મરૂપ કહી, તે પરોક્ષવાદથી કહી એમ જાણવું; કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં ભગવાનની (હૃદયની) અંદર જ સ્ફૂર્તિ થાય છે અને વિયોગમાં પણ તેમ જ થાય છે; તેથી વિયોગ અવસ્થા જ્ઞાનરૂપ છે. તેવી જ રીતે કર્મમાર્ગમાં બધી.બહારની ક્રિયા જ મુખ્ય છે અને સંયોગ અવસ્થામાં પણ તેમ જ છે, તેથી સંયોગ અવસ્થાને કર્મ કહેલ છે તે પણ યોગ્ય જ છે. આ કારિકામાં ભગવાન ગોકુલવાસીઓને હિતરૂપ છે એમ કહેલું છે, તે કયા પ્રકારે હિતરૂપ છે? એવી વધારે જીજ્ઞાસા થાય, તો શ્રીમદ્‌વિઠ્ઠલેશપ્રભુએ રચેલ શ્રીગોકુલેશાષ્ટકનું અનુસંધાન કરવું, તેમાં કહેલ 'શ્રીમદ્‌ગોકુલના સર્વસ્વ, શ્રીમદ્‌ગોકુલના મંડન' વિગેરે નામોના અર્થ અને તાત્પર્યની સારી રીતે ભાવના કરવી. એ સ્તોત્રમાં કેટલાંક નામોમાં સંયોગ અવસ્થાનું અને કેટલાંક નામોમાં વિયોગ અવસ્થાનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ સ્તોત્ર આ કારિકાના વિવરણરૂપ છે એમ જાણવું. (यो)

અધ્યાય પાંચમો સંપૂર્ણ.

एकं कार्यं भगवतो बह्वर्थानां तु साधकम् ॥
अतो दुष्टवधो रक्षा बालकानां ततः कृता ॥ का.२ ॥

ભગવાનનું એક કાર્ય પણ ઘણા અર્થો સાધનારૂં (હોય) છે. તેથી ભગવાને દુષ્ટ-(પૂતના)નો વધ કરી તેનાથી બાલકોની રક્ષા કરી. કા. ૨.

પૂતનાને મારવાથી તેના દેહમાં રહેલાં બાલકો (જેમનું તેણે પ્રથમ ભક્ષણ કરેલું તે) પણ મરણ જ પામે. જેમ સ્ત્રી મરતાં તેનો ગર્ભ પણ મરણ પામે છે તેમ એ બાલકો પણ મરણ જ પામે. છતાં તેઓની રક્ષા કરી એમ અહિં કેમ કહેલ છે? એવી શંકાનું નિવારણ આ કારિકાથી થાય છે. **(લે)**

તે બાલકોને કૃતાર્થ કર્યા, અને બીજાઓનું રક્ષણ કર્યું. દુષ્ટ પૂતનાને મારવાથી વ્રજમાં રહેલાં બાલકોની રક્ષા થઈ, કારણ કે નંદજીના ઘેર તે આવી તે પહેલાં જેમ તેણે બાલકોને મારેલાં તે પ્રમાણે જ બીજાં બાલકોને પણ તે મારત; (પરંતુ તે મરણ પામવાથી બીજાં બાલકોની રક્ષા થઈ.) **(યો)**

ભગવાનનું એક કાર્ય ઘણા અર્થને સાધનારૂં છે, એ પાંચમા અધ્યાયના આરંભની નવમી કારિકાના વ્યાખ્યાનમાં ટિપ્પણીજીમાં દર્શાવેલું છે. **(का)**

वीर्यं भगवतो वर्ण्यं मायया भगवत्कृतम् ॥
दुःखं तस्माच्च मुक्तिर्हि निरोधोक्तेर्न दूषणम् ॥ का.३ ॥

ભગવાનના વીર્યનું (આ અધ્યાયમાં) વર્ણન કરવાનું છે, ભગવાને માયાથી દુઃખ કર્યું અને તેમાંથી મુક્તિ કરી. નિરોધ કહેલો હોવાથી (આ) દૂષણ નથી. કા.૩.

આ અધ્યાયમાં (ભગવાનના) વીર્યનું વર્ણન કરવાનું હોવાથી ભક્તો(બાલકો)ને દુઃખ થયું એમ કહ્યું તે યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે માયાથી આ દુઃખ ભગવાને કરેલું છે. 'માયા એ અસુરો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે અસુરો માયારૂપ ભગવાનની જ ઉપાસના કરે છે. તેથી ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલ પૂતનાનું રૂપ એ માયાનું રૂપ હતું. બાલકોને દુઃખ દેવામાં સાધનરૂપ થએલ એ પૂતનાના રૂપથી ભગવાને જ એ દુઃખ કરેલ એવો અર્થ છે. તેથી જ સ્વામિનીજીઓએ પૂતનાને લક્ષ્મીરૂપ જાણી (જુઓ શ્લોક ૬). તેમ ન હોય (તેમણે તેને લક્ષ્મી માની ન હોત) તો તેઓ જ તેને પાછી કાઢત. તેથી જ બીજા બાલકોને તેનાથી દુઃખ થાય નહિ તે માટે ભગવાને તેને મુક્તિ આપી. જો ભગવાન તેને મુક્તિ ન આપે તો બીજાં સ્થલોએ જઈ તે પુનઃ દુઃખ દે એવું સંભવે, અને તેથી સર્વરીતે દુઃખ મટે નહિ.

'ભગવાને જ દુઃખ કર્યું હોય તો તો તેમ કરવું કોઈ રીતે યોગ્ય ન હતું, (ભક્તો માટે ભગવાન દુઃખ ઉત્પન્ન કરે તે યોગ્ય નથી,)' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે નિરોધ કરેલો હોવાથી આ પ્રમાણે દુઃખ કરવું એ દૂષણ નથી; કારણ કે **આ દુઃખ ભગવાનમાં ભક્તોનાં ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરનારૂં હોવાથી પુરુષાર્થરૂપ છે. તેથી એ ભક્તિમાર્ગમાં દૂષણ નથી. તેથી નિરોધમાર્ગ (પુષ્ટિમાર્ગ) મર્યાદાભક્તિમાર્ગથી જૂદા પ્રકારનો છે, એમ સૂચવેલું છે.**

અથવા ઈશ્વરની રક્ષા કરવી (જુઓ શ્લોક ૧૯ થી ૨૯) એ યોગ્ય નથી એવી શંકા થાય, તેનું નિરાકરણ કરવા આ કહેલું છે. અહિં નિરોધ કહેલો છે, (ભગવાને ભક્તોનો નિરોધ કરેલ હોવાથી તેઓ એ પ્રમાણે રક્ષા કરે છે). તેથી આ દૂષણ નથી. **(टि)**

'માયા એ અસુરો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે અસુરો માયારૂપ ભગવાનની જ ઉપાસના કરે છે. તેથી માયાએ ઉત્પન્ન કરેલ પૂતનાનું રૂપ માયારૂપ હતું. તેને (બાલકોને) દુઃખ દેવાનું સાધન બનાવી, ભગવાને જ તેઓને દુઃખ કરેલ એવો અર્થ છે. તે દુઃખના સાધનથી થતું દુઃખ દૂર કરવા, ભગવાને પૂતનાને મુક્તિ આપી. ભક્તોનું દુઃખ દૂર કરવા પૂતનાને મારી તે પહેલાં પણ ભક્તોને દુઃખ કર્યું તે યોગ્ય ન હતું, એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે દુઃખ ચિત્તની વૃત્તિનો ભગવાનમાં નિરોધ કરનારૂં હોઈ પુરુષાર્થરૂપ હતું, અને તેથી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે તે દૂષણ નથી એવો અર્થ છે.

"આ અધ્યાયમાં પૂતનાને મારવારૂપ ભગવાનના વીર્યનું નિરૂપણ કરવાનું છે; તેને મારવાનું કારણ ભગવાને માયાથી (ભક્તોને) કરેલ દુઃખ છે. તેથી (બીજાઓને દુઃખ માયારૂપ પૂતના ન આપે તે માટે) પૂતનાને મુક્તિ આપેલી છે. એ ભગવાને કરેલ દુઃખ નિરોધ કરાવનારૂં હોવાથી દૂષણ ન હતું એવો અન્વય સમજવો. (का)

भयं निवर्त्यं वीर्येण द्विविधं बाह्यमान्तरम् ॥

आन्तरं शब्दजं बाह्यं पूतनाजनितं तथा ॥ का.४ ॥

ભય વીર્યથી મટાડવાનો છે. તે બે પ્રકારનો છે; (૧) બહારનો અને (૨) અંદરનો. અંદરનો (ભય) શબ્દથી ઉત્પન્ન થએલો છે અને બહારનો પૂતનાએ ઉત્પન્ન કરેલો છે. કા. ૪.

'ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે' (૧૦–૫–૩૧) એ વસુદેવના વચનથી ઉત્પન્ન થએલો ભય શબ્દથી ઉત્પન્ન થએલો. અંદરનો એટલે હૃદયની અંદર થએલો ભય છે. વસુદેવનું વચન સાંભળવાથી નંદજીના હૃદયમાં તે ઉત્પન્ન થએલ, તેથી તે શબ્દથી ઉત્પન્ન થએલો અને અંદરનો ભય છે. વસુદેવ આપ્ત (સત્ય જ બોલનાર) હોવાથી તેમના વચનથી એ ભય નંદજીના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થએલો. **(प्र+यो+का)**

કારિકાર્થ સમાપ્ત.

વાક્ય(શબ્દ)થી ઉત્પન્ન થએલો અંદરનો ભય ભગવાનના શરણથી નાશ પામે છે, તેથી પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનના સ્મરણને સૂચવનારૂં ભગવાનને શરણ જવાનું નંદજીનું કાર્ય) કહે છેઃ–

श्रीशुक उवाच । શુકદેવજી કહે છેઃ–

नन्दः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिन्तयन् ॥

हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः ॥ १ ॥

વસુદેવજીનું વચન ખોટું નથી એવો રસ્તામાં વિચાર કરતા, ઉત્પાતો આવવાની (થવાની) શંકાવાળા નંદજી હરિને શરણે ગયા. ૧.

(નંદજી અને સાથેના ગોપો વસુદેવના વાક્યનું) માત્ર સ્મરણ કરીને જ ભયથી (મથુરાથી) નીકળ્યા. રસ્તામાં ચાલવાની પણ શક્તિવિનાના તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે આપણને કંસે કરેલ ભય થશે કે નહિ? (વસુદેવે જે ભયનું વચન કહ્યું તે) ત્યાંથી (આપણે નીકળી જઈએ તે માટે કહ્યું કે જેવો (આપણે) સાંભળ્યો તેવો જ ભય ગોકુલમાં છે? એવી રીતે તેમના (વસુદેવના) વાક્યનો વિચાર કરીને; બીજા (આપણે મથુરાથી નીકળી જઈએ તેવા) પ્રયોજનથી પણ ન હોય તેવી વાત કહેનાર જૂઠા બોલો થાય છે એવો નિશ્ચય કરી, તેઓએ નિર્ણય કર્યો (તે) 'વસુદેવનું વચન ખોટું નથી' એ શબ્દોથી કહેલો છે.

(નંદજી) આ બાબતનો વિશેષ વિચાર કરતા, રસ્તામાં બીજું કાંઈ કાર્ય નહિ હોવાથી નિશ્ચિત રીતે તે જ બાબતનો વિચાર કરતા, હૃદયમાં (તે જ બાબતની ગડમથલ કરીને ભય મટાડવા માટે **હરિને શરણે ગયા**. (તેમણે વસુદેવના ઉત્પાતો) 'છે' (જુઓ ૧૦–૫–૩૧), એ વચનનો વિચાર ન કર્યો. જો એમ ન હોત (જો 'છે' એ વચનનો વિચાર કર્યો હોત) તો તેમની જીંદગી જ ન રહેત, પણ તેમને માત્ર શંકા થઈ અને તે પણ ઉત્પાત આવવાની. 'કદાચ ઉત્પાત આવે' એવી શંકા જ થઈ, પણ 'ઉત્પાત આવ્યો છે' એવી શંકા થઈ નહિ; તેમજ (એ વિષયનો) નિશ્ચય[1] પણ થયો નહિ, એમ

૧. ઉત્પાત આવ્યો છે એવો નિશ્ચય.(प्र)
ઉત્પાત આવ્યો છે એવો અથવા ઉત્પાત આવ્યો નથી, એવો કોઈ નિશ્ચય થયો નથી.

'ઉત્પાતો આવવાની શંકાવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ઉત્પાત આવવાની (કદાચ ઉત્પાત આવશે એવી) તેમને શંકા થઈ. આવી રીતે (તેમનામાં માત્ર સંદેહ ઉત્પન્ન કર્યો, એ ભગવાનનું ચરિત્ર[૧] છે. ખરી રીતે તો જ્યારે વસુદેવ (એ વચન) તેમને કહેતા હતા ત્યારે જ પૂતના ગોકુલ આવી. (૧)

એ પ્રમાણે અંદરનો ભય મટાડી, ભગવાન બહારનો ભય મટાડે છે. તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડાઆઠ શ્લોકથી પહેલાં (બહારનો) ભય આવ્યો તે કહે છેઃ-

कंसेन प्रेषिता घोरा पूतना बालघातिनी ॥
शिशूंश्चचार निघ्नन्ती पुरग्रामव्रजादिषु ॥ २ ॥

કંસે મોકલેલી, બાલકોનો ઘાત કરનારી ઘોર પૂતના શિશુઓનો સંહાર કરતી, શહેરો, ગામડાંઓ, નેસડાઓ વિગેરેમાં ફરતી હતી. ૨.

તેને (પૂતનાને) મારવાની છે, તેથી આરંભમાં સામાન્ય રીતે તે સર્વને ઉપદ્રવ કરતી હતી એમ કહે છે. 'કંસે મોકલેલી શિશુઓનો સંહાર કરતી ફરતી હતી' એવો (વાક્યમાં શબ્દોનો) સંબંધ છે. ઈશ્વરે[૨] (શેઠે) મોકલેલી(પૂતના)એ (શેઠનું) કાર્ય (કરવું એ) જરૂરી હતું.

'સ્ત્રીને બાલકો પ્રતિ પ્રેમ હોય છે, તેથી તેને (સ્ત્રી પૂતનાને) (બાલકોનો સંહાર કરવા) કેમ મોકલી?' એવી શંકા થાય, તેથી (તે) 'ઘોર' હતી એમ કહેલું છે.

'જન્મ વિગેરે સંસ્કારોથી પવિત્ર કરેલા, વૈદિક કર્મોના સંબંધવાળા (જેઓનાં વૈદિક કર્મો કરવામાં આવ્યાં છે તેવા,) અને જૂદી જૂદી અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ જેઓનું રક્ષણ કરે છે તેવા (બાલકોને) તે કેવી રીતે મારતી હતી?' એવી શંકા થાય, તેથી (તે) **'પૂતના'** (હતી) એમ કહેલ છે. **'पूतान्'** પવિત્ર કરેલાઓને પણ **'नयति'**[૩] લઈ જાય તે **પૂતના**, અથવા **'पुरुषान्'** પુરુષોને પણ **'नयति'**[૩] લઈ જાય તે **(પૂતના)**. તેથી તે ઘણી બલવાળી હતી, અને બધાયને મારવાને શક્તિવાળી હતી.

---

૧. વસુદેવ મોટા આપ્ત (સત્ય વક્તા) જ છે, અને તેમણે 'ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે' એમ નિશ્ચય ઉત્પાતો છે એમજ કહેલું છે. તેથી નંદજીના મનમાં એવો નિશ્ચય જ થવો જોઈતો હતો કે ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે જ; છતાં 'ગોકુલમાં ઉત્પાતો છે કે ઉત્પાતો નથી' એવો સંશય જ તેમના મનમાં થયો **એ ભગવાનનું ચરિત્ર છે**, એવો ભાવ છે; કારણ કે જો તેમને ગોકુલમાં ઉત્પાત છે, એવો નિશ્ચય થયો હોત તો ભગવાન તરફના પ્રબલ સ્નેહને લીધે તે જીવતા જ ન રહેત. તેથી ભગવાને તેમના મનમાં (નિશ્ચય થવા દીધો નહિ પણ) માત્ર સંશય જ ઉત્પન્ન કર્યો. આ મૂલશ્લોકમાં 'ઉત્પાતો આવવાની શંકાવાળા' વિશેષણથી કહેલ છે, અને આમ 'સંદેહ ઉત્પન્ન કર્યો એ ભગવાનનું ચરિત્ર છે' એમ તેનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. **(યો)**

૨. તેનો ઈશ્વર કંસ હતો. તેણે મોકલેલી. **(લે)**

૩. 'પૂતના' શબ્દની અહિં બે પ્રકારે વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે. તે વ્યાકરણ પ્રમાણે થતી નથી, પરંતુ અક્ષરની સમાનતાથી અર્થ કલ્પીને કરેલી છે; જેમકે (૧) પુરિ પુરમાં શેતે શયન કરે છે તે પુરુષ. (૨) જે સર્વે વેદોમાં પ્રકાશે છે '(भाति)', જેમાં સર્વ જંતુઓમાં પ્રેમ ('रतिः') છે અને જેનાથી પ્રાણિમાત્રનું તરણ (तरण) થાય છે તે ભારત. એ પ્રમાણે અક્ષરોની સમાનતાથી કલ્પેલા અર્થથી વ્યુત્પત્તિ કરેલી છે. **(યો)**

આ વ્યુત્પતિ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે છે એમ દર્શાવવા પ્રકાશમાં પ્રયાસ કરેલો છે.

'દેવો વિગેરે (બાલકોનું) રક્ષણ કરતા હતા એમ કહેલું છે, (છતાં તેમને કેવી રીતે મારતી ?)' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાલકોનો ઘાત કરનારી' એમ કહેલું છે. જેમ દેવોમાં રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય છે તેમ તેનામાં બાલકોનો ઘાત કરવાનું (સામર્થ્ય) છે. ભગવાને (તેને) તેવી જ બનાવેલી, તેથી જ તે શિશુઓનો એટલે ત્રણ વર્ષની અંદરની વયના બાલકોનો સંહાર કરતી ફરતી હતી. જો તે (બાલકોનું) ભક્ષણ કરે તો થોડાથી પણ (ધરાઈને) અટકે (એટલે તે ભક્ષણ કરતી ન હતી), પણ બાલકોના પ્રાણ પી પીને જતી (રહેતી) હતી. ત્રણે પ્રકારનાં સ્થાનમાં તેનો અટકાવ ન હતો (તેને કોઈ અટકાવનાર ન હતું). તેથી સાત્વિક શહેરોમાં, રાજસ ગામડાંઓમાં અને તામસ નેસડાઓમાં રહેતાં બાલકોનો સંહાર કરતી, તે જ માત્ર પ્રયોજનવાળી (માત્ર પ્રયોજનથી) (તે) ફરતી હતી. 'વિગેરે' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે તે) નાનાં ગામડાં, વાડીઓ વિગેરેમાં પણ (બાલકોનો સંહાર કરતી ફરતી હતી). (૨)

'જો પહેલાં પણ એમ હોત[૧] તો તે સમયે પણ કોઈ પણ બાલક જીવતું ન હોત' એવી શંકા થાય, તેનું નિરાકરણ નીચેના શ્લોકથી કરે છેઃ-

न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु ॥
कुर्वन्ति सात्त्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि ॥ ३ ॥

કારણ કે જ્યાં (પુરુષો) સ્વકર્મોમાં (સ્વકર્મો કરે છે તેમાં) રાક્ષસોને હણનારાં વૈષ્ણવોના પતિનાં શ્રવણ વિગેરે કરતા નથી ત્યાં રાક્ષસીઓ(આવે છે).

જ્યાં વૈષ્ણવોના પતિ, દેવો વિગેરેનું પોષણ કરનાર ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે નવ પ્રકારનાં અથવા છ[૨] પ્રકારનાં (ભજન), અથવા તેમાં પણ રાક્ષસોને હણનારાં (ગુણો) જેવાં કે તાટકા વિગેરેના વધરૂપ રઘુનાથનાં ચરિત્રો જેનાથી રાક્ષસોનો જ વધ થાય છે, (તેવા ગુણોનાં શ્રવણ[૩] વિગેરે હોય છે ત્યાં રાક્ષસો હોતા નથી.) સ્વકર્મોમાં એટલે રક્ષકોના (રક્ષણ કરનારાઓના) કર્મોમાં, અથવા સ્વધર્મમાં (ભગવાનનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ વિગેરે હોય છે ત્યાં) રાક્ષસો હોતા નથી. '**स्वधर्म**'માં 'स्व' શબ્દ છે, તેથી અધર્મની બધી શાખાઓનું નિવારણ થાય છે, (એટલે જ્યાં અધર્મની કોઈપણ શાખા હોય છે) ત્યાં[૪] તો રાક્ષસીઓ હોય છે જ, (કારણ કે) તેઓ[૫] રાક્ષસોના સંબંધવાળા) છે, અને 'જેમની સ્મૃતિથી' વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે વિના સ્વધર્મો પૂર્ણ જ થતા નથી (અપુર્ણ જ રહે છે).

૧. **એમ હોત** એટલે પૂતનાનું માત્ર બાલકોનો સંહાર કરવાનું જ પ્રયોજન હોત તો. (**प्र**)

૨. શ્રીમદ્ભાગવત ૭–૫–૨૩માં નવ પ્રકારની ભક્તિ જણાવેલી છે તે પૈકી (૧) દાસ્ય (૨) સખ્ય અને (૩) આત્મનિવેદન, એ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિમાં રાક્ષસોનો સંબંધ હોવાની શંકા નહિ હોવાથી બાકીના છ પ્રકારની ભક્તિ.(**ले**) શ્રીમદ્ભાગવત ૨–૪–૧૫માં જણાવેલી છ પ્રકારની ભક્તિ. (**प्र**)

૩. અહિં શ્રવણ વિગેરેથી ત્રણ પ્રકારની (શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ) જ ભક્તિ કહેલી છે એમ જાણવું, (**ले**)

૪. '**ત્યાં તો**' એટલે શ્રવણ વિગેરે વિનાનાં રક્ષકોના કર્મોમાં અથવા સ્વધર્મોમાં. (**ले**)

૫. '**તેઓ**' એટલે અધર્મો. (**प्र**) '**તેઓ**' એટલે શ્રવણ વિગેરે વિનાના ધર્મો. (**ले**)

દેશ વિગેરે સર્વ સ્થલોમાં રાક્ષસો રહે છે,[1] તેથી જ 'અસુરો હણાયા' વિગેરે મંત્રો છે. તેથી જ રાક્ષસોનો ત્યાં પહેલાં સંબંધ હોવાથી તેમના સંબંધને લીધે રાક્ષસીઓ (ત્યાં) આવે છે. રાક્ષસો સાથે સંબંધ છે જેઓનો તેવી (રાક્ષસીઓ) ગમે તે સ્થલે (સર્વ સ્થલે) હોવાથી, તેઓ સર્વ સ્થલે જૂદા જૂદા (મંત્રોના) સ્વામિઓ(દેવો)ને હઠાવવાના સામર્થ્યવાળી[2] હોય છે. આ અર્થ (હકીકત, વૃત્તાંત) યોગ્ય જ છે, કારણ કે **જ્યાં ધણીઓ હાજર હોય ત્યાં સ્ત્રીઓની ગતિને રોકનાર કોઈ હોતું નથી.** રાક્ષસોને મારનારાઓથી જ[3] રાક્ષસો હઠે છે (ભાગી જાય છે). જેમ વાયુને લીધે દીવો ઓલવાતો હોય તેનો ઉપાય તેલથી થતો નથી (તેલ દીવાને ઓલવાતાં અટકાવી શકતું નથી), તેમ રાક્ષસોને મારનારાઓ વિના (રાક્ષસોને ભગાડવાનો) ઉપાય નથી. સારી રીતે અધ્યયનથી પુષ્ટ થએલા મંત્રો જ પાપનો નાશ કરે છે, (કારણ કે), 'ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિને....' એ ઉપાખ્યાનમાં * તેવા જ (સારી રીતે અધ્યયનથી પુષ્ટ થએલા જ) મંત્રને પાપનો નાશ કરનાર કહેલ છે.[4] મર્યાદામાં[5]

૧. 'ધર્મો અપૂર્ણ રહે તેથી જ તેમનો રાક્ષસો (અસુરો) સાથે સંબંધ કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેનું નિવારણ કરવા ધર્મોનો રાક્ષસો સાથે સંબંધ કેવી રીતે છે તે દર્શાવે છે. (લે)

૨. "અહિં રાક્ષસોનો નાશ કરનારાં શ્રવણ વિગેરે" અધ્યાહાર છે, તેથી રાક્ષસોનો નાશ કરનારાં શ્રવણ વિગેરે રાક્ષસીઓને હઠાવવા સમર્થ છે એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ અર્થ આની પછીના વાક્ય સાથે બંધ બેસતો નથી. તેથી લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ ભાષાંતરમાં લીધેલ છે. તે અર્થ પ્રમાણે પછીના વાક્ય સાથે સંબંધ મળે છે.

૩. મૂલમાં 'રાક્ષસોને હણનારાં' વિશેષણ છે, તેનું તાત્પર્ય અહિં કહે છે. કર્મ પૂર્ણ થાય તો તેનાથી અસુરપણું ન થાય અને સ્વરૂપનું સંપાદન (મંત્રપણું) થાય, પણ જો વિઘ્નો આવી ચડે તે દૂર ન થાય. આ સમજાવવા વાયુ અને દીપનું દૃષ્ટાંત આપે છે. તેલ દીપનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે (બળવાનું સાધન પૂરૂં પાડે છે) પણ પવન આવે તો તેને ઓલવાતાં અટકાવી શકતું નથી. (લે) *વાતમાં.

૪. 'વેદના મંત્રોથી જ રાક્ષસોની નિવૃત્તિ થાય છે, તો પછી ભગવાનનાં શ્રવણ કીર્તન વિગેરેની શી જરૂર છે ?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલું છે. નિયમ વિગેરે સાચવી સારી રીતે મંત્રોનું અધ્યયન કરવામાં આવે તો જ તેમનાથી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ એવા નિયમ વિગેરે પાળવા બહુ કઠણ હોવાથી તેમનાથી કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ એમ જાણી, રાક્ષસોનું નિવારણ કરનાર ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. કોઈપણ જાતના નિયમ રાખ્યા વિના પણ આ શ્રવણ કીર્તન વિગેરેથી રાક્ષસોનું નિવારણ થાય છે, તેથી તે સ્વતંત્ર (સ્વતંત્ર રીતે રાક્ષસોને હણનાર) છે. તેથી જ તે શ્રવણ વિગેરે કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. જો દેશ કાલ વિગેરે સર્વ સાધનો સારાં પ્રાપ્ત થાય તો જ મંત્રોથી એ ફલ પ્રાપ્ત થાય, પણ આ સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત કરવાં એ ઘણું કઠણ છે; તેથી દેશ વિગેરે સાધનોની જેને આવશ્યકતા નથી અને જે સ્વતંત્ર રીતે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેવાં ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. (યો)

૫. અહિંથી વેદના મંત્રોથી ફલ પ્રાપ્ત કરવું બહુ દુર્લભ છે એ જણાવે છે. **મર્યાદામાં** એટલે વેદમાં. (યો)

'એમ હોય તો સારી રીતે અધ્યયન કરેલ મંત્રોથી જ રાક્ષસોની નિવૃત્તિ ભલે થાય' એવી શંકાનો નિરાસ કરવા આ કહે છે. એવા મંત્રો કરતાં આધિભૌતિક (રાક્ષસી) વધારે બલવાળી હોવાથી તેમનાથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી જ બલ્વલનો વધ (જુઓ શ્રીભા. ૧૦–૭૫–૩૮ થી ૧૦–૭૬–૭) ઋષિઓએ બલદેવજી પાસે કરાવ્યો. મંત્રોથી તે થઈ શકે તેમ હોત તો ઋષિઓ જ તે કરત. (પ્ર)

આધિદૈવિક,[1] આધ્યાત્મિક[2] અને આધિભૌતિક[3]માં પાછલ પાછલનું વધારે બલવાન[4] છે, અને તેના સામર્થ્યને (બીજાની) અપેક્ષા રહેતી હોવાથી[5] તેનાં અધિષ્ઠાતા દેવતાની[6] પ્રેરણાથી બીજામાં ફલ ઉત્પન્ન કરવાનું (આપવાનું) સામર્થ્ય આવે છે.

ભગવાન[7] તો[8] સર્વગત[9] (સર્વત્ર રહેલ) છે, અને પોતાના પ્રાકટ્ય માટે ખાસ કરીને ભક્તિમાર્ગને તેમણે કારણ બનાવેલ છે, (ભક્તિમાર્ગ માટે પોતે ખાસ પ્રકટ થયા છે). તેથી વૈષ્ણવોના જ પતિનાં શ્રવણ વિગેરે રાક્ષસોને હણનારાં **છે.**

૧. **આધિદૈવિક** એટલે ગાયત્રી વિગેરે મંત્રોના જપ વિગેરે. **(લે)**
આધિદૈવિક એટલે રાક્ષસોને હણવાના વૈદિક મંત્રો. **(યો)**

૨. **આધ્યાત્મિક** એટલે (મંત્રોના) ન્યાસ વિગેરે. **(લે) આધ્યાત્મિક** એટલે શ્રદ્ધા. **(યો)**

૩. **આધિભૌતિક** એટલે દેહને શુદ્ધ કરનારાં સ્નાન વિગેરે. **(લે, યો)**

૪. આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક, એ ત્રણ સાધનોમાં આધિદૈવિક વેદના મંત્રો શ્રદ્ધા હોય તો ફલ આપે છે, કારણ કે શ્રદ્ધા વિના મંત્રોનો પાઠ કરવામાં આવે તો તેથી ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધારૂપ સાધન આધિદૈવિક મંત્રોરૂપ સાધનથી વધારે બલવાળું છે. એ જ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધારૂપ સાધન સ્નાન વિગેરેથી શુદ્ધિ કરેલી હોય તો જ ફલ આપે છે, કારણ કે જે સ્નાન વિગેરે શુદ્ધિ વિનાનો હોય તેને માત્ર શ્રદ્ધાથી ફલ મળતું નથી. તેથી આધિભૌતિક સ્નાન વિગેરે સાધન આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધાથી વધારે બલવાળાં છે. તેથી એ ત્રણમાં **પાછલ પાછલનું વધારે બલવાન** છે, એમ કહ્યું તે યોગ્ય જ છે. **(યો)**

૫. આધિદૈવિકના સામર્થ્યને આધિભૌતિકની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે દેવતાઓને ફલ આપવું હોય તે ભૌતિકદ્વારા જ આપે છે. આધિદૈવિક ગંગાજી પ્રવાહરૂપ આધિભૌતિકનો સંબંધ કરાવીને જ શુદ્ધિ વિગેરે ફલ આપે છે. તેથી આધિદૈવિકના સામર્થ્યને ભૌતિકની અપેક્ષા રહે છે. **(યો)**

૬. આધિદૈવિક બ્રાહ્મણ અથવા આધિદૈવિક સુરભિ વિગેરે દેવતાઓની પ્રેરણાથી જ બીજામાં એટલે ભૌતિક બ્રાહ્મણ ગાય વિગેરેમાં ફલ આપવાનું સામર્થ્ય થાય છે. તેથી આધિદૈવિક દેવતાઓની પ્રેરણાથી જ ભૌતિકો જ ફલ આપે છે. આમ હોવાથી આધિદૈવિકોને પણ ફલદાન કરવા માટે ભૌતિકોની અપેક્ષા રહે છે, તેથી ભૌતિક સર્વથી બલવાન છે. તેથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે આધિદૈવિકોને ભૌતિકની અપેક્ષા રહે છે, અને ભૌતિક દેશ કાલ વિગેરે અશુદ્ધ હોવાથી દુર્બલ છે; તેથી દેશ વિગેરે છ પદાર્થો-(દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, મંત્ર, કર્તા અને કર્મ)ની શુદ્ધિની જેને અપેક્ષા નથી તેવાં ભગવાનનાં શ્રવણ કીર્તન વિગેરે સર્વ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. તેથી રાક્ષસોની નિવૃત્તિ કરવા માટે પણ તે શ્રવણ વિગેરે જ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો છે. 'ભગવાન તો સર્વગત છે' વિગેરેથી આ જ કહેલું છે. **(યો)**

૭. **ભગવાન** એટલે શ્રવણ કીર્તન વિગેરેથી જેમની સેવા કરવામાં આવે છે તેવા ભગવાન એવો અર્થ છે. **(યો)**
ભગવાન એટલે 'ભગવાનનાં શ્રવણ કીર્તન વિગેરે' એવો અર્થ થયો.

૮. **'તો'** શબ્દ જણાવે છે કે વેદ ભગવાન પેઠે સર્વગત નથી, કારણ કે માત્ર ત્રૈવર્ણિક(બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પુરુષો)ને જ વેદનો અધિકાર છે, (બીજાઓને નથી). વળી વેદને દેશ વિગેરેની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી પોતાના નિર્વાહ માટે (મંત્રો સારી રીતે સિદ્ધ થાય તે માટે) તેનું સામર્થ્ય કુંઠિત છે.**(યો)**

૯. ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે કરવાનો અધિકાર સર્વને (સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને પણ) છે. તેથી જેમનાં શ્રવણ વિગેરે સર્વ કરી શકે છે તે ભગવાન **સર્વગત** છે. આનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરેની શક્તિ ક્યાંય પણ કુંઠિત નથી. **(યો)**

આગંતુકોથી[1] આગંતુકોનું જ નિવારણ થાય, પરંતુ સહજ(કુદરતી)નું (નિવારણ) ન થાય. એ પ્રમાણે પ્રબલ અને દુર્બલનો ભાવ (એક પ્રબલ અને બીજું દુર્બલ) હોય, ત્યાં બાધક અને બાધ્યનો ભાવ (એક હઠાવનાર અને બીજું હઠી જનાર) હોય એ યોગ્ય છે. આથી આગળ શ્રવણ કરનારની શંકાનું[2] પણ નિવારણ થાય છે.

(પુરુષો) વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મવાળા હોઈ, માત્ર પોતાના (દેહના) સંબંધવાળાં (કર્મો કરે છે), પરંતુ ભગવાનના માટે કાંઈ કર્મો કરતા નથી (ત્યાં રાક્ષસીઓ આવે છે). જ્યાં ભગવાનના નામનાં શ્રવણથી જ રાક્ષસો ભાગી જાય છે ત્યારે (તો પછી) જ્યાં ભગવાન સાક્ષાત્ વિરાજતા હોય ત્યાં (રાક્ષસો હોવાની) શી ચિંતા (હોઈ શકે ?) આ માટે જ[3] 'स्व' પદ યોજેલું છે.[4] (૩)

એવી રીતે તે (પૂતના) સર્વને ઉપદ્રવ કરનારી હતી, એમ ઉપપત્તિ સાથે (યોગ્યતાથી, કારણ દર્શાવી) નિરૂપણ કરી, તે ગોકુલમાં પણ આવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नन्दगोकुलम् ॥
योषित्वा माययात्मानं प्राविशत्कामचारिणी ॥ ४ ॥

તે આકાશમાં ફરનારી પૂતનાએ એકવાર નંદના ગોકુલ પાસે આવી, માયાથી પોતે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી, કામચારિણી (ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનારી) થઈ, (તે ગોકુલમાં) પ્રવેશ કર્યો. ૪.

એકવાર એટલે જે સમયે (ગોકુલને) દેવો વિગેરેનો સંબંધ ન હતો, અશ્લેષા નક્ષત્ર[5]

---

૧. આગંતુક મંત્રોથી **આગંતુક** રાક્ષસીઓનું જ નિવારણ થાય છે, પણ ભગવદીયોથી (ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરેથી) સહજ(રાક્ષસો)નું પણ નિવારણ થાય છે. (प्र)

સારી રીતે અધ્યયનથી પુષ્ટ થએલ હોવાથી મંત્રો **આગંતુક** છે. તેમનાથી **આગંતુક** રાક્ષસોનું જ નિવારણ થાય; એટલે તેવા મંત્રો વડે રક્ષણ કરનાર પુરુષ આગંતુક રાક્ષસોનું જ નિવારણ કરી શકે. (લે)

૨. ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરેથી રાક્ષસીઓનું નિવારણ થાય છે, તો જ્યાં સાક્ષાત્ ભગવાન હતા ત્યાં તે (પૂતના) કેવી રીતે આવી ? એ શંકાનું પણ પ્રબલદુર્બલભાવના નિરૂપણથી નિવારણ થાય છે, એટલે તે તેમનાથી પણ તે સમયે વધારે બલવાળી હોવાથી ત્યાં આવી એવો અર્થ છે. (प्र)

અહિં **'આગળ શ્રવણ કરનારની શંકાનું પણ નિવારણ થાય છે'** એમ કહેલ છે. તેથી ભગવાનનું અલૌકિક ચરિત્ર આગળ કહેવામાં આવશે તેમાં પણ શ્રવણ કરનારને શંકા થવા કારણ રહેશે નહિ, એવો અર્થ હોય તેમ જણાય છે. 'પૂતના વધારે બળવાળી હતી' એ માની શકાય તેવું નથી, એટલું જ નહિ પણ વિરૂદ્ધ જ છે.

૩. **'આ માટે જ'** એટલે પાછળ 'જ્યાં ભગવાનનાં નામના શ્રવણથી જ રાક્ષસો ભાગી જાય છે, ત્યારે જ્યાં ભગવાન સાક્ષાત્ વિરાજતા હોય ત્યાં શી ચિંતા ?' એવું જે કૈમુત્ય કહ્યું તે માટે જ. (લે)

૪. **'स्व'** શબ્દથી એમ દર્શાવ્યું છે કે જ્યાં પુરુષો દેહના સંબંધનાં જ કર્મો કરે છે અને ભગવાન સંબંધી કર્મો કરતા નથી ત્યાં રાક્ષસીઓ આવે છે, 'પોતાના દેહના સંબંધવાળાં કર્મો કરે છે અને ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે કરતા નથી.' એમ ઉપર શ્રીસુબોધિનીમાં કહ્યું છે, તે જ **'स्व'** શબ્દનું તાત્પર્ય છે. પ્રકાશકારે પણ એમ જ કહે છે. એટલે આ ભાગ તેની સાથે સંબંધ રાખે છે. માત્ર દેહ સંબંધી કર્મો કરવાથી રાક્ષસીઓ આવે છે, એમ જણાવવા **'स्व'** પદ યોજેલું છે.

૫. અશ્લેષા નક્ષત્રમાં પૂતના આવી એમ કહેલું છે, તેથી ભગવાને પૂતનાને મારી ત્યારે ભગવાન છ

વિષ ઘટિકા અને મૃત્યુયોગ હતો અને ભગવાન ભૂતલપર હતા ત્યારે (તે ગોકુલ આવી).

'ભૂમિનું સર્વ' દેવો રક્ષણ કરતા હતા, તેથી (છતાં) તે કેવી રીતે આવી ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તે 'આકાશમાં ફરનારી' હતી. 'નંદનું ગોકુલ' શબ્દથી વ્યાપિવૈકુંઠમાંથી પધારેલ ભગવાન મર્યાદાનો નાશ કરનારા છે એમ જણાવવા, (ગોકુલ) તે ધર્મો(મર્યાદાના ધર્મો)વાળું છે, એમ જણાવેલું છે. જો (ગોકુલમાં) નંદજી અથવા ગાયો[1] હાજર હોત તો તે (પૂતના) આવી શકત નહિ, પણ તે બેઉ પણ (બેમાંથી એક પણ) ત્યાં ન હતાં તેથી તે આવી. આરંભમાં (ગોકુલની) સમીપ આવી, જ્યાં રહેલી માયાએ તેનામાં પ્રવેશ કર્યો * ત્યાં તે ઉભી રહી, પછી આગળ જવાનું સામર્થ્ય તેનામાં નહિ હોવાથી તેણે પોતાના ઇષ્ટ દેવતા માયારૂપ ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું, ત્યારે માયારૂપ ભગવાને 'માયા એ અસુરો છે' 'તે (પ્રકટ) થઈ આમનું રક્ષણ કરે છે' શ્રુતિઓ પ્રમાણે, તેને યશોદા વિગેરે જેવી સ્ત્રીરૂપ (સ્ત્રી) બનાવી. આ (અર્થ) 'પાસે આવી, માયાથી પોતે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરી' શબ્દોથી કહેલો છે. **'योषित्वा'** એટલે 'પોતાને સ્ત્રી બનાવીને' એવો અર્થ છે. તે સમયે (તેણે ગોકુલમાં) પ્રવેશ કર્યો.

'એમ હોય (તેણે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું હોય) તોપણ અજાણી સ્ત્રી કેવી રીતે (ગોકુલમાં) પ્રવેશ કરવા પામી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કામચારિણી' વિશેષણ યોજેલું છે. **कामं** એટલે ઇચ્છા પ્રમાણે **चरति** ચરે (ફરે) તે કામચારિણી. પ્રવેશ સમયે તેણે તરુણી(સ્ત્રી)નું રૂપ ધારણ કરેલું હોવાથી પુરુષો તેને રોકશે નહિ, એવો (તેનો) નિશ્ચય હતો; કારણ કે જ્યાં જ્યાં કામ[(કામદેવ), પુરુષોમાં કામ વિશેષ હોય છે]નો પ્રવેશ હોય

દિવસની વયના હતા એમ જણાય છે. [રોહિણી નક્ષત્રમાં ભગવાનનો જન્મ. તે નક્ષત્રથી (રોહિણી, મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ, અને અશ્લેષા) અશ્લેષા છઠ્ઠું નક્ષત્ર હોવાથી અને ચંદ્ર દરરોજ એક નક્ષત્રનો ભોગ કરતો હોવાથી પૂતના આવી અને ભગવાને તેને મારી ત્યારે ભગવાન ૭ દિવસની વયના હતા]. પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં કહ્યું છે કે 'ભાદરવા (ગૂજરાતી શ્રાવણ) વદ ૧૪ના રોજ નંદના પુત્રે પૂતનાને મારી'. હરિવંશમાં પૂતનાને 'શકુની' કહેલી છે. (શકુની એટલે પક્ષી, ખેચરી, આકાશમાં ફરનારી.) હરિવંશમાં ભગવાને પૂતનાને મારી ત્યારે તેમનું વય ૭ માસનું હતું એમ કહેલું છે, પરંતુ ઉત્સવ પછી નંદજી તરત કર આપવા ગયા ત્યારે તે ગોકુલ આવેલી એમ કહેલું છે, અને ભગવાન ત્રણ માસના હતા ત્યારે તો તેમણે શકટ (ગાડું) ઊંધું પાડેલું એમ ૨-૭-૨૭માં કહેલું છે, અને તે પહેલાં પૂતનાને મારેલી. તેથી ભગવાને પૂતનાને મારી ત્યારે તેમનું વય ૭ દિવસનું જ હતું. હરિવંશમાં ૭ માસનું વય કહેલું છે, તે કોઈ બીજા કલ્પની વાત હોવી જોઈએ. (**प्र**).

૧. નંદજીમાં વિશુદ્ધ સત્ત્વનું (વસુદેવનું) સ્થાપન થએલું છે એમ કહેલું છે, (જુઓ ૧-૫-૨૧ પરની સુબોધિનીજી) અને ગાયો ધર્મનું સાધન છે; તેથી તે બેમાંથી કોઈ હોય ત્યાં રાક્ષસો રહી શકે નહિ. તેથી જ પૂતનાથી થએલ દોષ મટાડવા ગોપીઓ ગોમૂત્રથી ભગવાનને સ્નાન કરાવે છે, (શ્લો.૨૦) અને નંદજી વાત્સપ્ર સૂક્ત(વેદનો મંત્ર)થી ભગવાનનું માથું સૂંઘે છે (શ્લોક ૪૩). પૂતના આવી ત્યારે નંદજી મથુરા ગયા હતા અને ગાયો ચરવા ગઈ હતી. (તેથી તે બેમાંથી કોઈ ગોકુલમાં ન હતાં). (**ले**)

* અહિં 'माया प्रवेशं' શબ્દો છે. પ્રકાશમાં 'मायाप्रवेशं' સમાસ લીધેલ છે અને તેનો અર્થ '(પૂતનાએ) માયાથી પ્રકૃષ્ટ (ઉત્તમ) વેષ કર્યો' એમ કહેલ છે, (પરંતુ સ્ત્રીનું રૂપ તેણે ધારણ કર્યાનું આગળ આવે છે, તેથી અહિં 'माया प्रवेशं' છૂટા શબ્દો લઈ અર્થ કરેલ છે.

ત્યાં ત્યાં તે (કામચારિણી હોવાથી) પ્રવેશ કરવા શક્તિવાળી હતી. તેથી જેમ મૂર્તિમંત (સાક્ષાત્) કામ હોય, અથવા જ્યાં કામ ઘણો વધેલો હોય ત્યાં (પ્રાણીઓ) અંધ થાય છે તેમ તેનામાં (તેને જોઈને પણ પ્રાણીઓ) અંધ થતા હતા એમ કહેલું છે. (૪)

સર્વને મોહ ઉત્પન્ન કરવા માટે ભગવાને તેનું જે રૂપ કરેલું તેનું નીચેના બે શ્લોકોથી સ્વરૂપ અને ચેષ્ટા(ક્રિયા)ના ભેદથી વર્ણન કરે છે. (પાંચમા શ્લોકમાં તેના રૂપના સ્વરૂપનું અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં તેની ચેષ્ટાનું વર્ણન કરે છે):-

तां केशबन्धव्यतिषक्तमल्लिकां बृहन्नितम्बस्तनकृच्छ्रमध्यमाम् ॥
सुवाससं कंपितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुन्तलमंडिताननाम् ॥ ५ ॥
वल्गुस्मितापाङ्गविसर्गवीक्षितैर्मनो हरन्तीं वनितां व्रजौकसाम् ॥
अमंसताम्भोजकरेण रूपिणीं गोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिम् ॥६॥

અંબોડામાં ગૂંથેલાં મોગરાનાં ફૂલોવાળી, મોટા નિતંબ અને સ્તનો તથા સાંકડી કેડવાળી, સારાં વસ્ત્રોવાળી, ઝુલતા કાનના આભૂષણની કાંતિથી પ્રકાશતા કેશોથી શોભતા મુખવાળી, મનોહર સ્મિતવાળા કટાક્ષો નાખી જોવાથી વ્રજવાસીઓના મનને હરતી, રૂપવાળી તે સ્ત્રીને ગોપીઓએ (તેના) કમળવાળા હાથથી (પોતાના) પતિનાં દર્શન કરવા આવેલી હોય તેવી લક્ષ્મી માની. ૫-૬.

તેનું રૂપ માયાએ જ બનાવેલું હતું, તેથી સુવર્ણનાં આભરણો અને વસ્ત્રો વિગેરેથી જ તે મોહ ઉત્પન્ન કરતી હતી એમ કહેલું છે. અંબોડામાં ગૂંથેલું હતું મોગરાનું ફૂલ જેનામાં (જેણે) (તેવી તે હતી). આથી (એમ) કહેલું છે કે દૂરથી જોવાથી અને ગંધથી તે મોહ ઉત્પન્ન કરતી હતી. મોગરાનાં પુષ્પો (અંબોડામાં) ગૂંથેલાં હોય તો પડતાં નથી. 'મોગરો' એ તે સમયના ફૂલને માટે યોજેલું છે.[1] તેનામાં જ સુંદરતા અને ગંધ[1] રહેલાં છે. મોટા નિતંબો અને સ્તનો તથા નાની કેડથી (એવું) નિરૂપણ કરેલું છે કે તે સર્વ પ્રકારના બંધ(આસન)થી સંભોગ કરવા યોગ્ય હતી; તેનું ઉત્તમ વસ્ત્ર રસ ઉત્પન્ન કરે તેવું હતું. ઝુલતાં હતાં જે કાનનાં બે ભૂષણો એટલે કુંડલો, તેઓના તેજથી પ્રકાશતા હતા જે કેશો, તેનાથી (તેના) મુખની શોભા થએલી હતી, એમ (કહી) મોહ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેના મુખનાં સૌન્દર્યનું નિરૂપણ કર્યું. અથવા કાનનાં ભૂષણ એટલે કાનના ઉપલા ભાગમાં પહેરેલાં[2] (આભૂષણ) (કુંડલ નહિ), (અને) તેનાથી બે કુંડલોની પણ શોભા થતી હતી. આથી ભૂષણો સર્વથી ઉત્તમ હતાં, એમ નિરૂપણ કરે છે. (૫)

હવે છઠ્ઠા શ્લોકમાં તેની ચેષ્ટા કહે છે. તેનું સ્મિત કુદરતી ન હતું તેથી તેને મનોહર (પ્રયાસ કરી કૃત્રિમ રીતે મનોહર બનાવેલું) કહેલું છે, તેવા સ્મિત સહિત તે કટાક્ષથી જોતી

૧. મોગરાનું ફૂલ વસંત ઋતુમાં જ થાય છે. પૂતના આવી ત્યારે વર્ષા ઋતુ હતી. તે સમયે મોગરો હોય નહિ, તેથી 'મોગરો' શબ્દ વર્ષા ઋતુના ફૂલને જણાવવા યોજેલો છે એમ કહેલ છે. સૌંદર્ય અને સુગંધ મોગરા જેવી હોવાથી એ પ્રમાણે કહેલ. એ બે ગુણો બંનેમાં સરખા હતા. (લે)

૨. 'कुन्तलमण्डिताननाम्' ને બદલે 'कुण्डलमण्डिताननाम्' પાઠ હોય, ત્યાં આ રીતે અર્થ કરવો. (તેથી ઉપરનું કર્ણનું ભૂષણ બીજું અને તેના તેજથી કુંડલ પ્રકાશ્યાં અને તેનાથી મુખ શોભતું હતું એવો અર્થ થયો.) (લે)

હતી. તે જોવું પણ અલસ (ક્રિયારહિત), વલસ (ભમતું, કરચલીવાળી આંખોવાળું) વિગેરે અનેક પ્રકારનું હતું, એમ બહુવચનના પ્રયોગથી કહેલું છે. કટાક્ષો વિશેષ રીતે નાખવામાં આવતા હતા જે જોવા(દૃષ્ટિ)માં, (તેવી રીતે તે દૃષ્ટિ નાખતી હતી અને) તેથી વ્રજવાસીઓના મનને હરતી હતી. વ્રજમાં (નેસડામાં) રહેનારાઓ વિવેક વગરના હોય છે. આથી જ (ગોપોનું મન તેણે હર્યું તેથી જ) ગોપોએ તેને (ગોકુલમાં જતાં) રોકી નહિ એમ કહેલું છે. સર્વ ગોપો એકરૂપ (એક મનવાળા) થયા હતા, એમ જણાવવા **'મનને'** એમ એકવચન વાપરેલું છે. તેથી જ ગોપોએ તેને સારી રીતે જોઈ પણ નહિ, પરંતુ ગોપીઓએ જ (તેને) જોઈ. તેઓ (ગોપીઓ) પૂર્ણજ્ઞાનવાળી હોવા છતાં તેનું રૂપ ભગવાને બનાવેલું છે એમ માનીને, તે ઘાત કરનારી છે એમ ભગવાનના ચરિત્રને લીધે નહિ જાણતાં, (તેઓએ) એમ જાણ્યું કે (ભગવાને) પોતે ભોગ કરવામાટે લક્ષ્મીને જ બોલાવેલી છે. દાસીઓ લક્ષ્મીજીની અવગણના કરે તે સંભવતું નથી. 'ગોપીઓએ તેને દર્શન કરવા આવેલી લક્ષ્મી જ માની' શબ્દોથી આ કહેલું છે; (ગોપીઓએ તેને લક્ષ્મી જ માની), કારણ કે ભગવાને તેવું જ તેનું રૂપ બનાવ્યું. 'કમળવાળા હાથથી' તેવી તે દેખાઈ, એમ લક્ષ્મીજીનું અસાધારણ ચિહ્ન કહેલું છે. તે લીલાકમળવાળા હાથવાળી હતી (તેના હાથમાં લીલા કરવાનું કમળ હતું), આથી તે ખાલી હાથવાળી ન હતી એમ કહેલું છે. (તે) રૂપવાળી હતી એટલે (તેના) પોતામાં જે આવેશ હતો તેને લીધે ઉત્તમ રૂપવાળી[1] હતી. તેમાં પણ 'પતિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળી' હોવાથી કોઈએ અટકાવવા યોગ્ય ન હતી. તેથી ગોપીઓએ તેને માન જ આપ્યું, એટલે તેઓએ તેને અટકાવી નહિ. (૬)

ગોકુલમાં પણ તે બાલકોને શોધવામાં જ પ્રવૃત્ત રહી. પરંતુ સાક્ષાત્ ભગવાનની સમીપ પોતાની મેળે ગઈ નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून् यदृच्छया नंदगृहेऽसदन्तकम् ॥
बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ॥ ७ ॥

ત્યાં બાલકોને શોધતી બાલોને પકડનારીએ ભગવદિચ્છાથી નંદજીના ઘરમાં જેણે પોતાનું ઘણું તેજ ઢાંકેલું છે તેવા, દુષ્ટોનો સંહાર કરનાર, રાખમાં ભારેલા અગ્નિ જેવા બાલકને પથારીમાં જોયા. ૭.

બાલકોને પકડે તે બાલગ્રહઃ[1] (બાલકોને પકડનારી). ભગવાન તો બાલક ન હતા

૧. પૂતનાને સ્વતંત્રતાથી (પોતાની મેળે) અહિં (ગોકુલ સાથે) સંબંધ થઈ શક્યો નહિ તેથી ગોપીઓદ્વારા સંબંધ કરવાની ઇચ્છાથી તેણે ત્યાં× પ્રવેશ કર્યો, એવા આશયથી આ કહેલું છે. (**टि**)

×**'ત્યાં'** (જુઓ ઉપર નોટ ૧) એટલે ગોપીઓમાં, ગોપીઓ હતી ત્યાં. પોતામાં એટલે ગોપીઓમાં જે આવેશ હતો તેનાથી ઉત્તમ રૂપ જેનું હતું તેવી પૂતના થઈ ત્યાં આવી, અથવા પોતામાં એટલે પૂતનામાં જે આવેશ એટલે ભગવાનની પત્ની હોવાનું લક્ષ્મીજીનું અભિમાન હતું તેનાથી જૂદું એટલે ગોપીઓની દાસીનું રૂપ જેનામાં હતું તેવી થઈ પૂતના ત્યાં આવી, એવું ટિપ્પણીનું ગૂઢ રહસ્ય જાણવું. (**प्र**).

પોતામાં એટલે પૂતનામાં જે આવેશ થએલ તેનાથી ઉત્તમ રૂપવાળી તે થઈ અને તેથી ગોપીઓએ તેને અટકાવી નહિ, એટલે ગોપીઓ દ્વારા જઈ શકી, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. 'ગ્રહ્' ધાતુમાંથી આ શબ્દ થએલ છે. આ 'બાલગ્રહ' શબ્દને અંતે 'અ' સ્વર આવતો

એટલે ભગવાનને પકડવાનો તેને આગ્રહ ન હતો. ત્યાં (એટલે) ગોકુલમાં બાલકોને શોધતી (તે) ફરી. (બાલકોને) શોધવામાં જ પ્રવૃત્ત રહી, પરંતુ કોઈ બાલકને (ત્યાં) તેણે માર્યું નહિ, કારણ કે ભગવાન (તેઓનું) રક્ષણ કરતા હતા. 'ભગવદિચ્છાથી નંદજીના ઘરમાં બાલકને જોયા' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તે સમયે ભગવાન પોતાની સમીપ તેને લાવ્યા.[1] ભગવાનની ઇચ્છાવિના સર્વે ઉપાયોથી ત્યાં જવાનું (તેનાથી) બની શકે તેમ ન હતું.

'આ (પૂતના) (બીજાનું રૂપ ધારણ કરેલું હોવાથી) બનાવટી દુષ્ટ (હતી), તેને ભગવાનનાં દર્શન કેમ થયાં ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટોનો સંહાર કરનારા' શબ્દ યોજેલ છે, (ભગવાન) દુષ્ટોના અંતક એટલે સંહાર કરનાર છે અને તેઓને જોઈને જ તેમનો સંહાર કરે છે. તેથી જેઓને મારવાના છે તેઓને પણ (ભગવાનનું) દર્શન થાય તેમાં બાધ નથી. દુષ્ટોને[2] નંદજીને ઘેર જતાં પણ ભગવાને અટકાવવાના છે. તે(પૂતના)નું ચિત્ત બાલકો(શોધવા)માં રોકાએલું હોવાથી તેને તે (ભગવાન દુષ્ટોનો સંહાર કરનાર છે તે) વિચાર ન આવ્યો, એમ સૂચવવા 'બાલકને' પદ યોજેલું છે.

'છતાં પણ (ભગવાનની) **અલૌકિક** કાંતિથી તેને (એ) વિચાર કેમ ન આવ્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે (ભગવાન) 'જેમણે પોતાનું ઘણું તેજ ઢાંકેલું છે તેવા' હતા. પોતે જ ઢાંકેલું છે, અથવા વિરૂદ્ધતા માટે ઢાંકેલું છે પોતાનું ઘણું તેજ જેમણે તેવા ભગવાન હતા. (તેમ ન કર્યું હોત તો) વૈષ્ણવનું તેજ પ્રકટ થતાં તે અસુરોનો સંહાર કરનારૂં હોવાથી (તેનાથી) દાઝતી તે પાછી જાત. (ભગવાન પોતાની કાંતિ સર્વથા (સંપૂર્ણ રીતે) ઢાંકી દે તો યશોદા વિગેરે ભય પામે, તેથી (પોતાનું) **ઘણું** (તેજ તેમણે ઢાંકી દીધેલું) એમ કહેલ છે. જેટલું તેજ રાખવાથી તે (પૂતના) (સમીપ) આવવાનું સંભવે ત્યાંસુધી (તેટલું રાખી વધારાનું) ભગવાને તિરોહિત કર્યું.

'ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ સદા અતિરોહિત (પ્રકટ) રહે છે. આ પ્રસંગમાં પણ તે(શક્તિઓ)ની જરૂર છે. એટલે તેઓએ (તે બે શક્તિઓએ) તેને ત્યાંથી[3] કેમ પાછી ન કાઢી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પથારીમાં' શબ્દ યોજેલ છે. પથારીમાં સૂતેલ બાલક ક્રિયાવિનાનો હોય છે. અવસ્થાને (બાલપણને) લીધે ક્રિયાશક્તિનો તિરોભાવ હતો. ત્યાંથી (પથારીમાંથી) ઉઠતાં હાલવાની સાથે ક્રિયાનો આવિર્ભાવ થશે, 'જ્ઞાનશક્તિનો પ્રકાશ[4] સહજ હોય છે, કારણ કે બ્રહ્મ જાણનારાઓને પણ જ્ઞાન થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે. તે બાધક કેમ ન થયો ? (તેણે તેને કેમ પાછી ન કાઢી ?)' એવી શંકા થાય, તેથી 'રાખમાં ભારેલા અગ્નિના જેવા' શબ્દો યોજેલા છે. જેમ જરૂર પડે અગ્નિનો પ્રાદુર્ભાવ કરી શકાય તે માટે અગ્નિહોત્રી તેને રાખથી તિરોહિત કરી રાખે છે (રાખમાં ઢાંકી રાખે છે) [તેવા રાખમાં ભારેલા (ઢંકાએલા) અગ્નિ જેવા બાલકને જોયા]. તે (ભારેલું તેજ) બીજાનો નાશ કરે, પણ પોતાથી ઉત્પન્ન થએલનો* નાશ ન કરે,

હોવાથી તે વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે નરજાતિનો શબ્દ છે. (લે)

૧. મૂલમાં '**यदृच्छया**' શબ્દ હોવાથી અહિં પૂતનાને પોતાની સમીપ લાવવાનું કાર્ય ભગવાને કરેલું છે એમ કહેલું છે. (લે) ૨. **દુષ્ટોને** એટલે બીજાના આવેશવાળાઓને. (પ્ર)

૩. **ત્યાંથી** એટલે ભગવાનની નજીકમાંથી. (લે) ૪. **પ્રકાશ** એટલે અલૌકિક તેજ. (લે)

* અગ્નિ બીજાનો નાશ કરે, પણ પોતાથી ઉત્પન થએલ રાખનો નાશ કરતો નથી, તેમ જ્ઞાનશક્તિ

તેથી જ્ઞાનશક્તિથી જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ તેનાથી તે (તેજ) તિરોહિત થએલું. તે જયાંસુધી (પૂતનાની) પ્રવૃત્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેને પીડા કરનારૂં ન થાય. (૭)

'જ્ઞાનશક્તિ પોતે[1] તેને (સમીપ આવવામાં) અટકાયત કરે' એવી શંકા થાય,[2] તેથી તેનું (જ્ઞાનશક્તિનું) પણ તિરોધાન (ભગવાને કર્યું) એમ નીચેના શ્લોકમાં[3] કહે છેઃ-

विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स निमिलितेक्षणः ॥
अनन्तमारोपयदङ्कमन्तकं यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ॥ ८ ॥

તેને (પૂતનાને) બાલકોનો સંહાર કરનાર ગ્રહ જાણીને, તે સ્થાવર અને જંગમના આત્માએ (ભગવાને) ચક્ષુઓ મીંચ્યાં. જેમ સુતેલા સર્પને અબુદ્ધિ (અજ્ઞાન)થી દોરડું માનનાર (ઉપાડે) તેમ (તે પૂતનાએ) અનંત અંતકને ખોળામાં લીધા. ૮.

(જ્ઞાનશક્તિએ તેને બાલકોનો સંહાર કરનાર ગ્રહ જાણી), એ જ્ઞાનશક્તિનું સ્વરૂપ અહિં કહેલું છે,[4] પણ (ભગવાનને) જ્ઞાન (થયું એ તેમની) મોટાઈ દર્શાવવા કહેલ નથી.[5] સામે આવેલ (પદાર્થ) સાથે ઇંદ્રિયને સંબંધ થતાં, સંકેત કરેલા(પદાર્થ)નું સ્મરણ થાય તે પ્રમાણે તેને (પૂતનાને) જોવાથી તેના ગુણો (ભગવાનને) પ્રત્યક્ષ થયા,[6] એમ (જણાવવા) માટે 'તેને બાલકોનો સંહાર કરનાર ગ્રહ જાણીને' શબ્દો યોજેલા છે. 'તેને' શબ્દથી (પૂતનાની) પ્રસિદ્ધિ, (તેને કંસે કરેલી) પ્રેરણા વિગેરે કહેલાં છે. બાલકોને મારનારી એટલે બાલકોનો સંહાર કરનારી, તેવી અને ગ્રહરૂપ, એમ તેનો મુખ્ય દોષ કહેલો છે. ગ્રહણ કરે (પકડે) તે ગ્રહો. જો તેઓ સંહાર કરવા શક્તિવાળા ન હોય તો તરત જ પકડીને (શક્તિ હોય) ત્યાંસુધી (રોકી) રહે છે. (સામો) વિરોધ (કરવામાં આવે)

તેજથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તે ઇચ્છાથી તેજ (જ્ઞાનશક્તિ) તિરોહિત થઈ. તેથી, ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી એટલે પૂતના જ્યાંસુધી ભગવાન પ્રતિ વિરૂદ્ધ આચરણ કરે નહિ ત્યાંસુધી તેજ પૂતનાને પીડા ન કરે, (ઢંકાઈ રહેલું રહે.)

૧. પહેલાં (ગયા શ્લોકમાં) ધર્મરૂપ જ્ઞાનની શક્તિ અલૌકિક તેજ કહેલું, તેથી જ ત્યાં બ્રહ્મ જાણનારાઓનું દૃષ્ટાંત આપેલું. અહિં હવે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે એવો ભેદ છે. તેથી પોતે એટલે પોતાના સ્વરૂપથી એવો અર્થ થાય છે. (લે)

૨. 'જ્ઞાનશક્તિનો પ્રકાશ ભલે પૂતનાને ભગવાન પાસે આવવામાં અટકાયત કરનાર ન થાય, છતાં એ પ્રકાશની આધારભૂત જ્ઞાનશક્તિ પોતે અગ્નિ પેઠે હાજર હતી, તેણે પોતે પોતાના સ્વરૂપથી તેને કેમ અટકાયત કરી નહિ?' એવી શંકા થાય.(પ્ર) ૩. શ્લોકના પૂર્વ અર્ધથી. (પ્ર)

૪. 'विबुध्य' 'જાણીને' પદથી કહેલું છે. (પ્ર)

૫. 'સ્થાવર જંગમના આત્મા' પદથી ભગવાનની મોટાઈ દર્શાવેલી છે, તેથી (આ જ્ઞાન મોટાઈ દર્શાવવા જણાવેલું નથી). (પ્ર)

પૂતના સર્વ પ્રકારે દુષ્ટ છે એવું જે ભગવાનને જ્ઞાન થયું તેથી ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા થઈ નથી (ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા દર્શાવવા તે કહેલ નથી), કારણ કે ભગવાનને સર્વ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે જ. ત્યારે શુકદેવે આ જ્ઞાન ભગવાનને થયું એવું કેમ કહ્યું? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે કે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિનું સ્વરૂપ અહિં કહેલું છે. (યો) ૬. અહિં 'ભગવાનના મનમાં' શબ્દો અધ્યાહાર છે.(લે)

તોપણ (તેમ કરે છે). 'ત્યારે (ભગવાને) ઉભા થઈ તેને કેમ ન મારી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્થાવર અને જંગમના આત્મા' પદ યોજેલું છે. આ (ભગવાન) સ્થાવર અને જંગમોના આત્મા છે. જો તે મર્યાદાનો ત્યાગ કરે તો જીવો અને જડ(પદાર્થો)નો નાશ જ થાય. 'ભલે નાશ થાય' એમ કોઈ વિચારે, તેથી 'તે' શબ્દ યોજેલો છે. તે (ભગવાન) મૂલભૂત (જગતનું મૂલ) જગતના કર્તા છે. **ભગવાનનું જ્ઞાન અતિરોહિત (સદા પ્રકટ) જ હોય છે.** તેથી તેનું તિરોધાન કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, એમ 'ચક્ષુઓ મીંચ્યાં' શબ્દોથી કહેલું છે.

આ પ્રમાણે સર્વ અંશો(ભાગો)થી (સર્વ રીતે) (ભગવાન પાસે જવાની) અડચણ દૂર થતાં, તેણે (સમીપ) આવી ભગવાનને ઉપાડ્યા,[1] એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. (તે) ગ્રહણ (કરી શકી) તેમાં શંકા ન થાય તે માટે 'અનંત' પદ યોજેલું છે. આથી બીજું પણ સૂચવેલું છે કે **કલેશવિના કર્મ કરનાર ભગવાન પોતાની મેળે કોઈને મારતા નથી,** પણ તેણે જ પોતે કાલ(અનંત)નું ગ્રહણ કર્યું. (ભગવાનની) સમીપ બેસી તેમને (પોતાના) ખોળામાં લીધા. 'કાલ (અનંત) તો સંહાર કરનારાઓનું હિત કરનારો છે' એવી શંકા મટાડવા માટે 'અંતક' પદ યોજેલું છે. તે (અંતક) સર્વનો સંહાર કરનાર છે.

'(ભગવાનને) ખોળામાં લેતાં (તેમની) ક્રિયાશક્તિ જાગ્રત થઈ અને તેણે (તેને તેમ કરતાં) કેમ ન અટકાવી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સૂતેલા સર્પને' શબ્દો યોજેલા છે. સર્પો ઘણા જ તામસ હોવાથી તેમને ઘણી જ નિદ્રા હોય છે. તેથી તેમને મારવામાં આવે ત્યાંસુધી તેમનામાં ક્રિયા થતી નથી (તે હાલતાચાલતા નથી). તેવી રીતે ભગવાનની પણ ક્રિયા સર્વથા (જરા પણ) આવિર્ભૂત થઈ નહિ.

'(પૂતનાએ કરેલા ભગવાનના) સ્પર્શથી (ભગવાનની) જ્ઞાનશક્તિ એટલે તેજ કેમ ન પ્રકટ થયું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અબુદ્ધિથી રજ્જુ માનનાર' શબ્દ યોજેલ છે. અબુદ્ધિથી એટલે અજ્ઞાનથી સર્પમાં રજ્જુ (દોરડું છે તેવી) બુદ્ધિ છે જેની (તેવી પૂતના હતી). દોરડું બંધન કરનાર છે; સર્પ સંહાર કરનાર છે. (ભગવાનને) પ્રથમ જોતાં (પૂતનાની એવી) બુદ્ધિ હતી કે સ્નેહથી સ્તન આપતાં (ધવરાવતાં) મારા ઉપર પ્રેમ કરશે (પ્રસન્ન થશે); પરંતુ (તે) સંહાર કરનાર છે, એમ તે જાણતી ન હતી. જેમ દોરડું માનીને પકડેલો સર્પ પોતાનો સ્પર્શ થવા છતાં (હું સર્પ છું એવું) જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતો નથી તેથી (તેમ) (ભગવાનના) સ્પર્શથી પણ ભગવાનનું (આ ભગવાન છે તેવું) જ્ઞાન અથવા તેજ (પૂતનાને) જણાયું નહિ, એવો અર્થ છે. (૮)

'યશોદા અને રોહિણીએ તેને (ભગવાન પાસે જતાં) કેમ અટકાવી નહિ ?' એવી શંકા થાય, તેનું નીચેના શ્લોકમાં સમાધાન કરે છેઃ-

तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां वीक्ष्यांतराकोशपरिच्छदासिवत् ॥
वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठताम् ॥९॥

મ્યાન જ જેનું ઢાંકણ છે તેવી તલવાર પેઠે તે તીક્ષ્ણ ચિત્તવાળી અને ઘણી જ વાંકી (વિરુદ્ધ) ચેષ્ટાવાળી ઉત્તમ સ્ત્રીને (ઘરની) અંદર જોઈને તેની પ્રભાથી અંજાઈ ગએલી માતાઓ (તેને) જોતી (જોતી) ઉભી રહી. ૯.

---

૧. આ ઉત્તરાર્ધનો આભાસ છે. શ્લોકના આરંભમાં જે આભાસ કહેલો છે, તે આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો હતો. (લે)

તેને જોઈને, તેની પ્રભાથી અંજાઈ ગએલી માતા એટલે માતાઓ ઉભી રહી એટલે તેને અટકાવવા અથવા ધમકાવવા અશક્ત બની. યશોદા અને રોહિણીને મોહ નહિ હોવાથી,[1] ભગવાનની સમીપ માયાનો લય થવાથી તેના (પૂતનાના) હતા તે સર્વ ધર્મો પ્રકાશ્યા, એમ 'તે' વિગેરે પદોથી કહે છે. 'તે' શબ્દથી, તેના (પૂતનાના) પહેલાં હતા તે સર્વ ધર્મો જણાવેલા છે. પહેલાં (ગોકુલમાં) પ્રવેશ કરવા માટે તે વ્યગ્ર ચિત્તવાળી હતી અને માયાએ તેનામાં પ્રવેશ કરેલો હતો. હમણાં તે બંને (ગુણો) નહિ હોવાથી (તેણે) ચિત્તની ક્રૂરતા પ્રકટ કરી (અને) તે તેઓએ (યશોદા અને રોહિણીએ) જાણી એમ કહે છે. 'તીક્ષ્ણ ચિત્તવાળી' વિશેષણથી તેની અંદર રહેલો દોષ કહેલો છે. 'ઘણી જ વાંકી ચેષ્ટાવાળી' વિશેષણથી (તેના) બહારના દોષોનું નિરૂપણ કરેલું છે. ઘણી જ વામ એટલે વાંકી કઠણસ્પર્શ વિગેરેરૂપ ચેષ્ટા છે જેની (તે ઘણી જ વાંકી ચેષ્ટાવાળી). એવી રીતે તેના અંદરના અને બહારના દોષો જોયા હોવા છતાં, પોતે (તેને) અટકાવવા અશક્ત હોવા છતાં, તેઓએ (માતાઓએ) રક્ષણ કરનારને (આ વૃત્તાંત) જણાવ્યો નહિ તેનું કારણ 'અંદર મ્યાન જ જેનું ઢાંકણુ છે તેવી તલવાર પેઠે' શબ્દથી કહેલું છે. **અંદર** એટલે ઘરની મધ્યમાં અથવા (ઘરની) અંદર.[2] મોટા પુરુષો ત્યાં (ઘરની અંદર સ્ત્રીઓ હોય ત્યાં) આવે તે યોગ્ય નથી. મધ્યમ સ્થિતિવાળાઓ કાંઈ કરી શકે તેવા નથી, એમ (તેઓએ) જાણેલું. વળી મ્યાન જ પરિચ્છદ એટલે ઢાંકવાનું સાધન છે જેનું તેવી, અથવા **આ** એટલે ચારે તરફ મ્યાન જ (ઢાંકણુ છે જેનું તેવી), અથવા ઘણાં ધનવાળું (કોશ એટલે ખજાનો) પરિચ્છદ એટલે ઢાંકવાનું સાધન છે જેનું તેવી તલવાર, (જેવી પૂતના હતી). આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેનું અંદરનું દૂષણ ગમે તે કહે તોપણ બહિર્મુખ લોકો (તે) માનશે જ નહિ, (અને) તેથી તેઓએ (માતાઓએ) એ પ્રમાણે જાણ્યું (તોપણ) કોઈને જણાવ્યું (કહ્યું) નહિ. આ બાબતમાં તેનું તેવું વિશેષણ 'ઉત્તમ સ્ત્રી' શબ્દથી કહેલું છે. (તે) પસંદ કરવા જેવી સ્ત્રી એટલે પરમસુંદરી (હતી). તેથી પુરુષમાત્રથી તે પસંદ કરવા જેવી હોવાથી, કોઈ પણ (પુરુષ) તેને મારશે નહિ, (એમ માની જણાવ્યું નહિ) એવો ભાવ છે. સ્ત્રીઓમાં તો (તેને મારવાનું) સામર્થ્ય જ ન હતું.

'(એમ હોય) તોપણ ભગવાન ઉપરના સ્નેહને લીધે (માતાઓએ) પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય હતો, પરંતુ ઉદાસીન રહેવું યોગ્ય ન હતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેની પ્રભાથી અંજાઈ ગએલી' શબ્દો યોજેલા છે. તેની પ્રભા ભગવાને બનાવેલી[3] (હતી). **રાક્ષસભાવ મનુષ્યભાવને દબાવી દેનારો છે**, તેથી તેની પ્રભાથી બંને પણ અંજાઈ ગઈ.[4] મૂલમાં '**च**' શબ્દ છે તેથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભગવાનની ઇચ્છાથી પણ (તેઓ તેની પ્રભાથી

૧. ગોપોને કામથી મોહ થાય; અને સ્વામિનીઓ(ગોપીઓ)એ પોતાના સ્વભાવને લીધે તેને લક્ષ્મી માની. માતાઓમાં એ બે પૈકી કોઈ કારણ નહિ હોવાથી તેમને મોહ થયો નહિ. (**प्र**)

૨. 'અંદર' શબ્દનો અન્વય 'જોઈને' સાથે લેવાનો છે. (**प्र**) ઘરની અંદર પૂતનાને જોઈ તેથી મોટા-ઓને ત્યાં બોલાવાય નહિ અને બીજાથી કાંઈ થાય તેમ ન હતું, તેથી તેઓએ કોઈને કાંઈ ખબર આપ્યા નહિ.

૩. **ભગવાને બનાવેલી** એટલે પૂતનાના ઉપાસ્ય માયારૂપ ભગવાને બનાવેલી. (**લે**)

૪. **અંજાઈ ગઈ** એટલે શું કરવું યોગ્ય છે, તે વિચારી ન શકે તેવી મૂઢ થઈ ગઈ. (**प्र**)

અંજાઈ ગઈ), તેથી જ જોતી (જોતી) જ ઉભી રહી. 'અજનની'નો 'નહિ જણનારી' એવો પણ (પદચ્છેદ કરવો); કારણ કે જણવામાં (જણવાથી) સહજ પ્રેમ થાય[1] છે, અથવા જનન્યૌ (બે માતાઓ) એવો પણ (શબ્દ લેવો). (૯)

એવી રીતે (કોઈએ તેને) અટકાયત નહિ કરવાથી, તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં (પૂર્વાર્ધથી) કહે છેઃ–

तस्मै स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं घोरांकमादाय शिशोर्ददावथ ॥
गाढं कराभ्यां भगवान् प्रपीडय तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोपिबत् ॥१०॥

(તે) ઘોર (પૂતનાએ) બાલકનું શરીર પકડીને તેમને પચી ન શકે તેવા વીર્યવાળું ક્રૂર સ્તન આપ્યું. પછી ભગવાને બે હાથોવડે સારી રીતે દબાવીને તેને પૂતનાના પ્રાણો સાથે રોષવાળા થઈ પીવા માંડયું. ૧૦.

'તેમને' એટલે જેમણે પોતાના સર્વ ધર્મો અપ્રકટ રાખ્યા છે[2] તેવા ભગવાનને તેણે સ્તન આપ્યું. તેમ ન હોત (ભગવાને ધર્મ અપ્રકટ રાખ્યા ન હોત) તો તે (સ્તન) આપી જ શકત નહિ. (તેણે) એક સ્તન (આપ્યું).

'તેણે (ભગવાનને) સ્તન આપ્યું, તેમાં તેનો શું પુરુષાર્થ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પચી ન શકે તેવા વીર્યવાળું' શબ્દો યોજેલા છે. પચી ન શકે તેવું વીર્ય છે જે ધાવણનું (તેવું ધાવણ આપ્યું). સ્તનમાં ધાવણ રહેલું હોય છે અને તે ધાવણનું દાન દેખાતું નથી, તેથી (તેને માટે) 'સ્તન' શબ્દ યોજેલો છે. તે સ્તન (પચી શકે નહિ તેવું હોવાથી) પરિણામે નુકશાન કરનારૂં હતું, એટલું જ નહિ પણ 'ક્રૂર' એટલે પકડતી વખતે પણ અનિષ્ટ કરનારૂં હતું.

'ભગવાન પ્રતિ તેણે એવું આચરણ કેમ કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી (તે) 'ઘોર' (હતી) એમ કહેલું છે. કદાચ (ભગવાન) સ્તનનું પાન ન કરે તેથી લાલન (કરવા) માટે બાલકના શરીરને પકડીને એટલે તે બાલકના અંકસ્થાનનો સ્પર્શ કરીને એટલે તેને ઉપાડીને (સ્તન આપ્યું). તેથી ભગવાનની પીઠનો ભાગ (તેના) સાથળોથી પકડાયો, તેના (પૂતનાના) જમણા હાથથી (પોતાના) સ્તનને તે દબાવતી હતી અને ડાબા હાથથી ભગવાનના અંકસ્થાનને (શરીરને) ઊંચું કરી (તેમને) સ્તન આપતી હતી એવો અર્થ છે.

પછી એટલે તેની (પૂતનાની) ક્રિયા પૂરી થયા પછી, ભગવાને ધાવણનું પાન કરવા માંડયું, એમ જૂદા ઉપક્રમ(આરંભ)થી આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. જેમ તેણે આગ્રહથી 'સ્તન પાઇશ' એવો પ્રયત્ન કર્યો, તેમ તેનો નિગ્રહ (તેને સજા) કરવાની જરૂર હોવાથી, ધાવણ પણ આપ્યા વિના ભાગી જશે તેથી (ભાગી ન જાય તેવા હેતુથી) ભગવાને બે હાથોવડે સ્તનને સારી રીતે દબાવીને પીવા માંડયું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે.

૧. **સહજ પ્રેમ થાય** છે એટલે લૌકિક પુત્ર ભાવ થાય છે એવો અર્થ છે. અહિં તો ભગવાને અલૌકિક ભાવ જ કરેલો, અને તે અલૌકિક ભાવ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ થાય છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી તેઓ અંજાઈ જવાથી એમ જોતી જોતી ઉભી જ રહી. (લે)

૨. પોતાના ક્રિયારૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ ધર્મો જેમણે યજ્ઞના સંભાર પેઠે ગુપ્ત રીતે રાખેલા છે તેવા. (પ્ર) પોતાના સર્વ ધર્મો (કોઈ પણ ધર્મ) જેમણે બહાર પ્રકટ કર્યા નથી તેવા. (લે)

એવી રીતે નિર્ભયપણાથી (ભગવાને) સ્તનપાન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, તેનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. (તે) ઈશ્વર હોવાથી 'પુરુષ, સ્ત્રી અથવા ષંઢ....' વાકય પ્રમાણે સ્ત્રીની હત્યાનો દોષ રહેતો નથી. (ભગવાન) વીર્યવાળા હોવાથી (પૂતનાના ધાવણને) પચાવવા વિગેરેનું સામર્થ્ય (તેમનામાં હતું એમ) દર્શાવેલું છે.(ભગવાન) યશવાળા હોવાથી (તે) (આવું) અલૌકિક ચરિત્ર કરે છે. શ્રીવાળા હોવાથી બીજા પ્રકારથી (પૂતનાએ જે પ્રકાર કર્યો તેથી જૂદા પ્રકારથી) મારતા નથી, કારણ કે (જૂદો પ્રકાર કરવાથી) તેવી શોભાનો નાશ થાય. જ્ઞાની હોવાથી તેના (પૂતનાના) દોષનું જ્ઞાન હોવાથી તેના સંહારની જરૂર (જાણે છે). વૈરાગ્યવાળા હોવાથી દૈત્યપક્ષનો વધ (કાંઈ) બાધા કરતો નથી.[1] એવી રીતે (ભગવાનના) ગુણોથી તેનો (પૂતનાનો) સંહાર કરવાનાં છ કારણો થયાં અને ધર્મી-(સ્વરૂપ)થી (તેને) મોક્ષનું દાન (કરે છે). તેમ ન હોત (મોક્ષનું દાન કરવું ન હોત) તો (ધાવણનું) પાન કરત નહિ. તેથી જ (મોક્ષદાન કરવા માટે જ) તેનું સર્વ પ્રાયશ્ચિત થઈ જાય તે માટે પ્રાણો સાથે (ધાવણનું) પાન કર્યું; કારણ કે તેણે (પૂતનાએ) (પોતાના) પ્રાણની રક્ષા માટે સર્વ (બાલકોનો સંહાર) કરેલ. ભગવાન (તેના) પ્રાણનું ભક્ષણ કરે તેથી (તેનું) સર્વ ભગવાનને અર્પણ કરેલું થાય. (જેમના પ્રાણોનું પૂતનાએ પાન કરેલ તે) બાલકોના પ્રાણો પણ અહિં (પૂતનાના પ્રાણોમાં) હતા, તેથી તેઓની પણ મુક્તિ (થઈ એમ) સૂચવેલું છે. 'પ્રાણો' શબ્દનો બહુવચનમાં પ્રયોગ કરેલો હોવાથી (તેમાં) ઇંદ્રિયોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી તેની (પૂતનાની) બધીય સામગ્રીનું[2] પાન કર્યું એમ થયું.

'ભગવાન પાપરહિત છે, તેમણે નિંદિત પદાર્થ(પૂતનાના પ્રાણો ઇંદ્રિયો વિગેરે)નું કેમ ગ્રહણ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'રોષવાળા થઈ' શબ્દ યોજેલો છે. જેવી રીતે (જેથી) તેના દુષ્ટ અંશનો ભગવાન સાથે સંબંધ ન થાય, અથવા જેવી રીતે (જેથી) તે બધોય અંશ બળી જાય, તેવી રીતે (તેવા) સારી રીતે રોષના સંબંધવાળા થઈ (ભગવાને તેમ કર્યું). ભગવાન સર્વના સંબંધવાળા છે, તેથી તે ક્રોધના સંબંધવાળા થાય તોપણ કાંઈ દોષ નથી. પહેલાં રોષનો સંબંધ ન હતો, એમ કહેવા માટે 'પ્રાણો સાથે રોષવાળા થઈ' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) સર્વાત્મક હોવાથી (તેમના) અસંગપણાની હાનિ થતી નથી.[3] તેનો સંહાર કરવા માટે તો (ભગવાનને) રોષની જરૂર નથી, કારણ કે તેમનામાં વીર્ય છે એમ કહેલું છે. સ્તનદ્વારા પણ પ્રાણોનું પાન (કરવામાં આવે) તેમાં કાંઈ વિરોધ (અયોગ્યતા) નથી. તેની (પૂતનાની) સાધનરૂપ અને ફલરૂપ ક્રિયાનો (ભગવાને) નાશ કર્યો, એમ જણાવવા 'બે હાથોથી' શબ્દો યોજેલા છે. (૧૦)

પછી ભગવાને ધાવણનું પાન કરવા માંડયું ત્યારે તેનામાં (પૂતનામાં) રહેલા માયારૂપ ભગવાને પણ ભગવાનમાં જ પ્રવેશ કર્યો, (અને) તેમની સાથે આધિદૈવિક

૧. **બાધા કરતો નથી** એટલે ભગવાનની પૂતનાના સ્તનપાન કરવાની પ્રવૃત્તિમાં આડો આવતો નથી એવો અર્થ છે. (લે) ૨. **બધીય સામગ્રી** એટલે બધીય આધિદૈવિક સામગ્રી. (લે)

૩. 'આ પુરુષ સંગરહિત છે' એવી શ્રુતિ હોવાથી 'ભગવાનને ક્રોધનો સંબંધ કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય તે માટે આ કહેલું છે. 'પુરુષ જ આ સર્વ છે' એ શ્રુતિ સર્વ (કોઈ પદાર્થ) ભગવાનથી ભિન્ન નથી એમ કહે છે. તેથી પોતાના સ્વરૂપ સાથે જ પોતાને સંબંધ થવાથી સંગરહિતપણાની હાનિ થતી નથી. **(યો)**

પૂતનાએ[1] પણ ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આધ્યાત્મિક પૂતનાએ[2] જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

सा मुञ्च मुञ्चालमिति प्रभाषिणी निष्पीड्यमानाखिलजीवमर्मणि ॥
विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः प्रस्विन्नगात्रा क्षिपती रुरोद ह ॥११॥

'મૂકી દે, મૂકી દે, બસ કર' એમ બોલતી, સર્વ જીવના મર્મમાં બહુ પીડા પામતી તેણે આંખો ફાડી, હાથ પગ પછાડતાં ગાત્રોમાં પરસેવો થતાં રૂદન કર્યું.

તે પહેલાં એવા (ભગવાનને ધાવણ પાવાના) નિશ્ચયવાળી હોવા છતાં, ભગવાને તેને પીડા કરી ત્યારે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણ્યાવિના 'મૂકી દે, મૂકી દે; બસ કર' એવાં ત્રણ વચનો બોલી. જેમ પ્રાકૃત બાલક ધાવતું હોય ત્યારે સ્તનમાં પીડા થતાં 'મૂકી દે' એમ કહેવામાં આવે છે, અને બહુ પીડા થાય ત્યારે ફરીથી (મૂકી દે એમ કહેવામાં આવે છે), અને વળી બાલકની ભૂખ મટી ગઈ એમ જાણીને 'બસ કર' (કહેવામાં આવે છે), તેમ તેણે (પૂતનાએ) કહ્યું. બાલક પોતાની બુદ્ધિથી પૂર્ણતા (હું ધરાયો છું એમ) જાણતું નથી અને બીજા કહે તે માની લે છે, તેથી (તેણે એમ) કહ્યું. (પૂતનાની) અંદર રહેલો દુષ્ટભાવ ગયો તેથી અને (ભગવાનની) બે માતાઓને જણાવવા[3] તે લૌકિક ભાષા[4] બોલી. તેનો પ્રાણ[5] ગયો છતાં ભગવાનનો સંબંધ તેને હતો, તેથી તેની પ્રાણવાળીની જ ચેષ્ટા 'બોલતી' શબ્દથી કહે છે.

૧. **આધિદૈવિક પૂતનાએ** એટલે લીલામાં ઉપયોગી દેહ ઇંદ્રિય વિગેરેવાળી પૂતનાએ. **ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો** એટલે તેનો મોક્ષ થયો. જ્યારે ફરી શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થશે ત્યારે એ પૂતનાનો પણ ફરીથી તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્ર ૪–૪–૧માં જણાવ્યું છે તેવી રીતે આવિર્ભાવ થશે. (**લે**)

'માયા એ અસુરો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે અસુરો જેમની ઉપાસના કરે છે તે માયારૂપ ભગવાને બનાવેલી, પોતે લક્ષ્મી છે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી પૂતના એ **આધિદૈવિક પૂતના.** તેને ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી તે ભગવાનમાં તિરોહિત થઈ. (**યો**)

૨. **આધ્યાત્મિક પૂતના** એટલે લૌકિક ઇંદ્રિય પ્રાણ અંતઃકરણવાળી પૂતના. લૌકિક દેહરૂપ પૂતના તે આધિભૌતિક. તે પડશે એમ આગળ કહેવામાં આવશે. અહિં આશય એવો છે કે લીલાના પદાર્થો લીલામાં ઉપયોગી દેહ ઇંદ્રિય વિગેરેવાળા ભગવાનમાં નિત્ય રહેલા છે. જ્યારે ભગવાન અવતાર લે છે ત્યારે તેઓ પણ અવતાર લે છે, અને પોતાનું કાર્ય પૂરૂં થાય ત્યારે પાછા ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે છે. (**લે**)

૩. પૂતનાનું મરણ જણાવવા. (**પ્ર**) બાલક (ભગવાન) ધરાઈ ગયા છે, તેથી તેમને ઉપાડી લો એમ જણાવવા.

૪. **લૌકિક ભાષા** એટલે લૌકિક પુરુષો બોલે છે તેવું પૂતનાનું ભાષણ. (**પ્ર**)

૫. **તેનો પ્રાણ** એટલે તેનો આધિદૈવિક પ્રાણ. પ્રાણ વાણી વિગેરેમાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરે છે એમ બૃહદારણ્યક, છાંદોગ્ય ઉપનિષદોમાં અને કૌશિતકી પ્રાણવિદ્યામાં દર્શાવેલું છે. તેવું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરનાર આધિદૈવિક જ પ્રાણ છે એવો ત્રીજા અધિકરણમાં નિર્ણય કરેલો છે, અને તે પ્રાણ ન હોય તો જ શરીર ઘણું પાપવાળું હોવાનું સંભવે છે. તેથી 'આધિદૈવિક પ્રાણે ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી પૂતના બોલી કેમ શકી?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (**લે**) તેનો આધિદૈવિક પ્રાણ ગયો, પણ તે ભગવાનમાં ગયો હતો, અને ભગવાનનો તેને (આધ્યાત્મિક પૂતનાને) હજી સંબંધ હતો તેથી તે બોલી શકી.

'ભગવાને બે હાથોથી દબાવીને' એમ (શ્લોક ૧૦માં) જે કહેલું છે તે પ્રમાણે 'બાલકે દબાવ્યું તેથી પીડા થઈ નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ જીવોના મર્મમાં બહુ પીડા પામતી' શબ્દો કહેલા છે. જીવનાં મર્મસ્થાનો ઘણાં છે, (અને) ત્યાં (મર્મસ્થાનમાં) પ્રહાર થવાથી જીવ જાય છે. આખાય જીવમર્મમાં એટલે મર્મસ્થાનમાં સારી રીતે પીડા થતાં,[1] અથવા આખાય જીવમર્મમાં એટલે મર્મસ્થાનમાં સારી રીતે તે પીડાતી હતી.[1]

ખરી રીતે તો 'अखिल' 'સર્વ' એમ કહી 'મર્મમાં' એમ જે એકવચન યોજેલું છે, તેથી 'अखिल' 'સર્વ' પદ જીવનું જ વિશેષણ છે. તેથી તે (પૂતના) પોતાની અંદર જે બાલકોના જીવો લાવેલી તેમને તેણે પોતાના જીવના મર્મસ્થાનમાં રાખેલા. તેથી ભગવાને તેઓને પોતાની અંદર લાવવાને માટે (તેના સ્તનને) દબાવવાનું જ કર્યું, એવો ઇચ્છેલો અર્થ છે (એવા અર્થમાં આ કહેલ છે). (પૂતનાને) બાલકોનો દ્રોહ કરવાની આજ્ઞા (કંસે કરી તે)માં ભગવાન જ નિમિત્ત (કારણ) હતા, તેથી (જેઓના પ્રાણ પૂતનાએ લીધા હતા) તેવાઓને પોતાની (ભગવાનની) અંદર લાવવા એ આવશ્યક હતું, તેથી (ભગવાને) તે પ્રમાણે (કર્યું). તેથી જ[2] બાલલીલાના રસનો તેઓને અનુભવ કરાવતાં માટીનું પણ ભક્ષણ કરાવ્યું. તેથી જ 'મેં (માટી) ખાધી નથી' એ (ભગવાનનું) વચન સત્ય જ હતું. તેથી જ તેની (પૂતનાની) છાતી ભગવાને ક્રીડા કરવાયોગ્ય પણ હતી, કારણ કે તેમાં ભક્તો (પૂતનાએ મારેલાં બાલકો) રહેલા હતા. (કાત્યાયનીના) વ્રતના પ્રસંગમાં આ બાલકોને જ 'વયસ્યો' (મિત્રો) પદથી જણાવવામાં આવશે.[3]

---

૧. निष्पीड्यमाने અને निष्पीड्यमाना એવા બે જૂદા જૂદા પાઠ લઈ તે પ્રમાણે બે અર્થ કહેલા છે. (**ले**)

૨. તેથી જ એટલે ભગવાન બાલકોને પોતાની અંદર લાવેલા હોવાથી જ. (**प्र**)

૩. આ પેરીગ્રાફનો આશય નીચે પ્રમાણે છેઃ–

ભગવાનનો જન્મ થયો તેના બીજે દિવસે કંસે મંત્રણા કરી (બાલકોને મારવાનો) નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી બીજા દુષ્ટ મંત્રીઓ પેઠે પૂતના પણ બાલકોનો ઘાત કરતી, છઠ્ઠે દિવસે વ્રજમાં આવી. આમ હોવાથી ત્યાંસુધીમાં તેણે જે બાલકોનો સંહાર કરેલો તેઓના પ્રાણો જીવસહિત તેનામાં આવેલા. તેથી અહિં 'અખિલ' પદ છે તે જીવનું વિશેષણ છે એમ કહેલું છે. (**प्र**) **જણાવવામાં આવશે** એટલે સાક્ષી તરીકે કહેવામાં આવશે. (**प्र**)

રામાવતારમાં દંડકારણ્યમાં વસનારા જે ઋષિઓ હતા તેઓને ભગવાનનું રૂપ, યૌવન તથા સૌન્દર્ય જોઈ તેમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તેઓ ગૌડદેશમાં કુમારીરૂપે અવતર્યા. તેઓમાં જે પુરુષના ભાવવાળા હતા તેઓ ગોકુલમાં બાલકરૂપે અવતર્યા. તેમનું પૂતનાએ ભક્ષણ કર્યું અને પોતાના જીવના મર્મસ્થાનમાં તેમને રાખ્યા. પૂતનાના પ્રાણનું ભગવાને પાન કર્યું ત્યારે તેઓને પોતામાં ખેંચી લીધા. તે પુરુષભાવવાળાઓમાં પુરુષપણાનો જે દોષ લીલામાં વિઘ્ન કરનાર હતો તેનો પૂતનાના સંબંધથી નાશ થયો. જેમ સારા વૈદ્યે શોધેલું વિષરૂપ ઔષધ પોતાના સંબંધથી મહારોગને હણે તેમ પૂતનાના સંબંધથી તેમનો એ દોષ ગયો. પુરુષભાવમાં જે સ્વતંત્રતા, પ્રાગલ્ભ્ય વિગેરેરૂપ ગુણ હતો તે રમણમાં ઉપયોગી હોવાથી તેઓમાં રાખવામાં આવેલ. એવી રીતે તે શુદ્ધ પુરુષભાવવાળા જીવોને લૌકિક શરીરવાળા બનાવીને ભગવાન પોતાના ભક્તિરૂપ ચરણારવિંદના સંબંધવાળી માટી ખવરાવીને તથા વ્રજની ઉત્તમ સ્ત્રીઓના ઘરોમાંથી ચોરી લીધેલાં દૂધ દહીં વિગેરેરૂપ પોતાનો ઉચ્છિષ્ટ મહાપ્રસાદ ખવરાવીને લીલાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવશે અને કુમારીઓને વસ્ત્રનું દાન કરતી વખતે જૂદા જૂદા પુરુષભાવવાળા ભક્તોને જૂદી જૂદી

તે સમયે (મર્મમાં ઘણી પીડા થઈ ત્યારે) ઘણી પીડાને લીધે તે બોલી શકી નહિ. આંખો ફાડીને એટલે વિપરીત રીતે પ્રસારીને, બે ચરણો અને બે હાથો આમતેમ પછાડતાં સારી રીતે પરસેવાવાળું સંપૂર્ણ ગાત્ર જેનું છે તેવી થઈ, તેણે રૂદન કર્યું એટલે મોટેથી અવાજ (રૂદનનો) કર્યો. ઘણાં જ નાના બાલકનો સ્પર્શ થતાં આવી સ્થિતિ થાય, તે આશ્ચર્યકારક હોવાથી 'ह' પદ યોજેલું છે. આથી તેને (શરીરની) અંદર થએલી ઘણી જ પીડા અને ભગવાનનું પરાક્રમ સૂચવેલાં છે. આકર્ષણ જેની શક્તિ છે, તેવા વાયુમાં પ્રવેશ કરી (ભગવાને)[1] એ પ્રમાણે કર્યું, એમ તેમના વીર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. આંખો સાત્વિક છે, હાથ અને પગો રાજસ છે અને ગાત્ર તામસ છે, તેથી ત્રણે ગુણોએ કરેલી પીડાનું નિરૂપણ કરેલું છે. રજોગુણ (ત્રણ ગુણોના) મધ્યમાં રહેલો હોવાથી (બીજા) બંને સાથે સંબંધવાળો છે, તેથી (તેનાં) બે[2] (સ્થલ) દર્શાવેલ છે. પ્રાણોએ બહાર નીકળતી વખતે મોટો અવાજ (કર્યો) તે રૂદન હતું.[3] તેથી[4] એમ જણાવેલું છે કે (પૂતનાએ) ખેંચી રાખેલા પ્રાણને જ ભગવાને (બહાર) ખેંચી કાઢયો.[5] ૧૧.

ભગવાનનું માહાત્મ્ય સારી રીતે પ્રત્યક્ષ થાય તેમ દેખાડતાં, ભગવાને ખેંચેલા તેના (પૂતનાના) પ્રાણે કરેલ અવાજનું માહાત્મ્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

કુમારીઓ સાથે યોજશે. પછી શુદ્ધ લીલામાં ઉપયોગી પ્રાગલ્ભ્ય સ્વાતંત્ર્ય વિગેરે ગુણરૂપ પુરુષભાવવાળી કુમારીઓ રાસોત્સવમાં પુરુષભાવથી ભગવાન સાથે રમણ કરશે, એવું શ્રીકૃષ્ણનું હાર્દ જાણનાર શ્રીમદાચાર્યચરણ અને શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુનો આશય ભાગ્યવાનોએ જાણવો. **(યો)**

૧. ભગવાને કરેલું આકર્ષણ આત્મા એટલે સ્વરૂપભૂત શક્તિ છે જેની, (કારણ કે ક્રિયા એ વાયુની શક્તિ છે) તેવા વાયુએ, અંદર પ્રવેશ કરતાં, આધ્યાત્મિક ગુણે એવું કર્યું. **(લે)** ખેંચવું(આકર્ષણ) એ વાયુનું કાર્ય હોવાથી વાયુમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાને એ પ્રમાણે કર્યું, એટલે પૂતનાના ધાવણને તેના પ્રાણો સાથે ખેંચી, ધાવણ તથા પ્રાણોનું પાન કર્યું; એમ કહી ભગવાનના વીર્યનું અહિં નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાનના વીર્યનું અહિં નિરૂપણ કરેલું હોવાથી આ ભગવાનનું જ કાર્ય છે; આધ્યાત્મિક ગુણનું આ કાર્ય હોઈ શકે નહિ.

૨. રજોગુણ મધ્યમાં રહેલો હોવાથી, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ એ બંને સાથે તેનો સંબંધ છે. તેથી રજોગુણનાં બે સ્થાન હાથ અને પગ કહેલા છે. **(લે)**

૩. આધ્યાત્મિક પૂતના મરણ પામી, એમ આગળ કહેવામાં આવશે. તેથી આ શ્લોકનો વાક્યાર્થ મરણ છે, તે અહિં દર્શાવે છે. મરણ એટલે પ્રાણોનો ત્યાગ. અહિં 'રૂદન કર્યું' શબ્દથી નીકળી જતા પ્રાણે જે અવાજ કર્યો તે જણાવેલ છે એવો ભાવ છે. **(લે)** [કરેલ રૂદનથી. **(યો)**

૪. **તેથી** એટલે તેણે રૂદનનો મોટો અવાજ કર્યો એમ કહ્યું તેથી. **(લે)** **તેથી** એટલે પૂતનાએ

૫. જ્યારે પૂતનાએ પ્રાણને પોતામાં ખેંચ્યો ત્યારે ભગવાને તેને પોતામાં ખેંચ્યો, એમ 'મોટો અવાજ કર્યો' તેથી જણાય છે, કારણ કે એમ (સામસામી ખેંચાખેંચી) ન હોય તો એવો મોટો અવાજ થાય નહિ. **(લે)**

પૂતનાએ પોતાના દેહમાં પ્રાણ રાખવા માટે બહુ પ્રકારે પોતાના પ્રાણને ખેંચી રાખ્યો, પોતાનું બલ હતું તેટલા બલથી બહુ પ્રકારે પોતાના પ્રાણને ખેંચીને રાખવા પ્રયત્ન કર્યો, છતાં ભગવાને તેના પ્રાણને ખેંચ્યો એટલે પૂતનાનો પ્રયત્ન નકામો ગયો, એમ પૂતનાએ કરેલ રૂદનથી જણાવ્યું છે એવો ભાવ છે. **(યો)**

तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा ॥

रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे× जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥१२॥

ઘણાજ ગંભીર વેગવાળા તેના અવાજથી પર્વતો સાથે પૃથ્વી અને ગ્રહો સાથે આકાશ, (અને રસાતલો તથા દિશાઓ) કંપ્યાં. રસાતલ અને દિશાઓમાં પડઘા થયા. માણસો વજ્ર પડવાની શંકાથી પૃથ્વીપર પડી ગયાં.૧૨.

શબ્દ અમૂર્ત (આકાર અને કદ વિનાનો પદાર્થ) છે. તે જો મૂર્ત(આકાર અને કદવાળા પદાર્થ)નું કામ કરે તો અલૌકિક (કાર્ય) થાય. ચરણ વિગેરેના પ્રહારથી (જેને પ્રહાર થાય તેને) કંપ થાય, (પણ અહિં) માત્ર શબ્દથી જ તેમ થયું (કંપ થયો) એમ 'પૃથ્વી અને આકાશ કંપ્યાં' એમ કહેલું છે. કોઈ (ટીકાકારો) એમ કહે છે કે તેઓના (પૃથ્વી તથા આકાશના) અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ ભય પામવાથી કંપ થયો. **અવતારોના વીર્ય કરતાં પણ પુરુષોત્તમનું વીર્ય વધારે છે,** એમ જણાવવા (પૂતનાના) અવાજથી બ્રહ્માંડ જેમનું શરીર છે તેવા પુરુષને પણ કંપ થયો, એમ (અહિં) કહેલું છે. એક જ સમયે સર્વ સ્થલે કંપ થવાનું કારણ 'ઘણા જ ગંભીર વેગવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. ઘણો જ ગંભીર એટલે અધસ્તલ (પૃથ્વી નીચેના અતલ વિગેરે) ફાડી નાખવાને શક્તિવાળો અને ઉપર રહેલા (લોકોને) ભાંગી નાખવાને* શક્તિવાળો છે વેગ જેનો, તેવા અવાજથી પર્વતો સહિત પૃથ્વી, ગ્રહો નક્ષત્રો વિગેરે સહિત આકાશ અને 'च' 'અને' શબ્દ યોજેલ હોવાથી તેના (આકાશના) ઉપરના લોકો (કંપ્યા). 'પર્વતો મોટા અને સ્થિર હોય છે તેથી તે કંપ્યા નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'પર્વત સહિત' (પૃથ્વી કાંપી એમ) કહેલું છે. 'આકાશમાં ગ્રહો ધ્રુવમાં (ધ્રુવના સંબંધથી) ગોઠવાએલા હોવાથી તે કંપે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગ્રહો સાથે' (આકાશ કંપ્યું એમ) કહેલું છે. 'હું નક્ષત્રોથી શણગારેલું હોઉં', હું (મનુષ્ય પશુ, પક્ષી, પર્વતો, વિગેરે) જાતજાતના (પદાર્થોથી) શણગારેલી હોઉં" શ્રુતિ[1] પ્રમાણે બંનેને (આકાશ તથા પૃથ્વીને) બંને (ગ્રહો તથા પર્વતો) વરદાનમાં મળેલા છે. રસાતલ અને દિશાઓને (આકાશ તથા પૃથ્વી સાથે) સંબંધ નહિ હોવાથી, અને (તેમનાથી તે) દૂર હોવાથી, તેઓ કંપ્યાં નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'અને રસાતલો તથા દિશાઓ' એમ કહેલું છે. તેઓ[2] પણ કંપ્યાં અને

* भंजन દેવકીનંદન પ્રેસવાળા સુબોધિનીનો પાઠ લીધો છે. 'मज्जन' એટલે ડુબાડવું એવો પણ પાઠ છે.

૧. આ શ્રુતિ તૈત્તિરીય સંહિતાના બીજા અષ્ટકના પાંચમા અધ્યાયના બીજા અનુવાકમાં છે. તેનો અર્થ એવો છે કે આકાશ અને પૃથ્વીએ ઇંદ્ર પાસે વરદાન માગ્યું. આકાશે માગ્યું કે હું નક્ષત્રોથી શણગારેલું હોઉં અને પૃથ્વીએ માગ્યું કે હું મનુષ્ય, પશુ, વૃક્ષ, પર્વત, નદી, સમુદ્ર વગેરેથી શણગારેલી હોઉં. આવી રીતે આકાશને નક્ષત્રો અને પૃથ્વીને પર્વતો વરદાનમાં મળેલા હોવા છતાં તે કંપ્યાં એવો ફલિત અર્થ છે. (प्र)

× 'मे' એવો પણ પાઠ છે.

૨. **તેઓ** એટલે તેમની (અધિષ્ઠાતા) દેવતાઓ.(टि) દિશાઓ અમૂર્ત (આકાર અથવા કદ વગરની) હોવાથી આકાશ પેઠે તેમને વરદાન મળેલું નહિ, છતાં તે પણ કંપી એમ કહેલું છે, તેનો ભાવાર્થ ટિપ્પણીમાં આપેલ છે. (प्र) અમૂર્ત દિશાઓ ને કંપ ન થાય, કારણ કે અમૂર્ત પદાર્થને કંપ થઈ શકે નહિ છતાં તેઓ કંપી એમ કહેલું છે કેમકે તેમની અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ કંપી.

તેઓએ પડઘો પાડ્યો, એ (તેમનું) અધિક (કાર્ય થયું). ત્યાંના (પૃથ્વીપરના) રહેવાશીઓનું તો કાંઈ બાકી રહ્યું નહિ, એમ 'માણસો પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં' શબ્દોથી કહેલું છે.

'દેવતા ભય પામવાથી અથવા પુરુષ ભય પામવાથી (કંપ થયો) એમ કંપ થવાનું કારણ કહેલું છે, છતાં વિવેક અને ધૈર્યવાળા પુરુષો કેમ પડી ગયા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વજ્ર પડવાની શંકાથી' શબ્દ યોજેલ છે. (તેઓએ માન્યું કે) વજ્ર જ પડ્યું અથવા ક્યાંક પડશે, તેથી (તેમને) ભય થવાથી તેઓ પડી ગયા. વિવેકને લીધે પણ (વિવેકવાળો) પડી જાય એ સંભવે છે; કારણ કે તેની સ્થિતિ ઊંચી હોવાથી તેના તેજને[1] સહન નહિ કરનાર વજ્ર તેને મારે (એમ તે માને). (૧૨)

એવી રીતે (પૂતનાના) અવાજે કરેલ કાર્યથી (ભગવાનના) વીર્યનું માહાત્મ્ય જણાવી, 'ભગવાને ખેંચી કાઢેલા પ્રાણો પાછા પૂતનામાં આવ્યા હશે' એવી શંકા થાય, તેનો નિરાસ કરતાં પૂતનાનું[2] પ્રસિદ્ધ મરણ[3] થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि ॥
प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमास्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥१३॥

હે નૃપ! રાક્ષસી એવી રીતે સ્તનમાં પીડા પામતાં મુખ ખુલ્લું કરી, કેશો, ચરણો અને ભુજાઓ પણ પ્રસારી, પોતાનું રૂપ ધારણ કરી, પ્રાણરહિત થઈ વજ્રથી હણાએલા વૃત્રની પેઠે નેસડામાં પડી. ૧૩.

એવી રીતે (તે રાક્ષસી) સ્તનમાં પીડા પામતાં તે પ્રાણરહિત થઈ પડી. 'રાક્ષસી' શબ્દથી (તે) કઠણ પ્રાણવાળી હતી એમ જણાવેલું છે. એવી(કઠણ પ્રાણવાળી)નો પ્રાણ-ત્યાગ તરત થાય, એ આશ્ચર્યનું કારણ છે. રાક્ષસો ઘણી પીડાને પણ સહન કરે છે. તેવી (રાક્ષસી) પણ એવી રીતે સ્તનમાં પીડા પામી, કે જેથી તેના અંગોસહિત[4] બધાય શરીરમાં ભારે ક્ષોભ થયો; અને પછી (તેણે) પ્રાણો પણ તજ્યા. પ્રાણો તજ્યા તે પણ વિકલતાથી (દુઃખથી) એમ (જણાવવા) કહે છે કે 'મુખ ખુલ્લું કરી, કેશો, ચરણો અને ભુજાઓ પણ પ્રસારી.' નેસડામાં એટલે (વીરને) અછાજતી ભૂમિ ઉપર પણ વીરની* પેઠે[5], બનાવટીરૂપ રાખવાનું કારણ નહિ હોવાથી અને ભગવાનના સંબંધથી કૃતાર્થ થએલી

૧. તેજને એટલે નિર્ભયપણાંને. (प्र) ૨. પૂતનાનું એટલે આધિભૌતિક પૂતનાનું. (ले)
૩. પ્રસિદ્ધ મરણ એટલે ભૂમિપર પડવું તે. (ले)
૪. દરેક અંગમાં પીડા થઈ હતી, એમ જણાવવા 'અંગોસહિત' કહેલ છે. (प्र) અંગોસહિત એટલે નેત્રો, ચરણો અને ભુજાઓમાં પણ. (ले)
* 'વીરવિનાની ભૂમિમાં પણ' 'अवीरवद्भूमावपि' એવો પ્રકાશકારે પાઠ લીધેલો છે.
૫. 'ગાયો બળદો અને વાછરડાંઓ વનમાં ચરવા ગયાં હતાં અને તેઓની સાથે ગોપીઓના પતિઓ અને પુત્રો તેમને ચારવા ગયા હતા; તેથી જે ભૂમિ વીરરહિત એટલે પતિ અથવા પુત્રરહિત હતી તેવા નેસડામાં તે પડી. આવા નેસડામાં બનાવટી રૂપ રાખવાનું કારણ જે માયારૂપ ભગવાન હતા તે રહેલ ન હતું, કારણ કે ભગવાનના સંબંધથી પૂતનાનું આધિદૈવિક રૂપ કૃતાર્થ થયું હતું. તેથી પોતાનું રાક્ષસરૂપ ધારણ કરી તે પડી.' (प्र) પૂતના આવી ત્યારે ગોપો હતા અને તેઓએ મોહને લીધે તેને અટકાવી નહિ, એમ પાછળ આવી ગએલ છે. તેથી આ 'अवीरवत्'નું વ્યાખ્યાન બંધ બેસતું નથી. તેથી 'वीरवद्भूमावपि' એવો શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પાઠ લઈ ભાષાંતર કરેલ છે. પૂતના મોઢું

હોવાથી પોતાનું રૂપ ધારણ કરી પડી. 'વૃત્રની પેઠે' એ દૃષ્ટાંતથી એમ કહેલું છે કે તેનું સ્વરૂપ ઘણું જ સ્થૂલ (મોટું) અને સર્વને પીડા કરનારૂં હતું. વૃત્ર પોતાની ઇચ્છાથી પણ પડે અને પછી ઉભો થાય, તેથી 'વજ્રથી હણાએલા' શબ્દ યોજેલ છે. 'હે નૃપ' એ સંબોધન તે મોટો (પુરુષ) હોઈ વિશ્વાસ રાખે તે માટે (કરેલું) છે. મુખ ખુલ્લું કરવું વિગેરે (ક્રિયા) પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે (શરીરમાંથી જાય) તે માટે ન હતી,[1] પરંતુ વાયુને લીધે નાડીઓ ખેંચાવાથી એવી સર્વ ચેષ્ટા (થઈ હતી). મુખ ખુલ્લું (કહ્યું) તેથી જ દેહને દુઃખ થયું એમ જણાવેલું છે. (દેહના) આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતે દુઃખ થયું છે, એમ કહેવા કેશ, ચરણ અને ભુજાઓ(ઉપલો ભાગ, નીચેનો ભાગ અને મધ્યભાગ)નું વર્ણન કરેલું છે. પ્રસારવાની ક્રિયા સત્ત્વના પરિત્યાગથી[2] મુક્તિ સૂચવે છે. જેમ વૃત્ર હણાતાં ત્રણ લોક સ્વસ્થ થયા તેમ પૂતનાનો વધ થતાં (ત્રણ લોક સ્વસ્થ) થયા; તેમ જણાવવા, પોતાનું રૂપ એટલે રાક્ષસનું રૂપ (તેણે ધારણ કર્યું). એવી રીતે આધ્યાત્મિક[3] પૂતનાનું મરણ કહ્યું, આધિભૌતિક (પૂતના) ભૂમિપર પડી.

साधारणस्थितिर्लोके पूर्वाध्याये निवारिता ॥ अविद्यापूतना नष्टा गन्धमात्रावशेषिता ॥का.५॥

(આ) પહેલાંના (પાંચમા) અધ્યાયમાં (ગોકુલની) લોકમાં સાધારણ સ્થિતિ[4]

ખુલ્લું કરી કેશ, હાથ, પગ પ્રસારી વીરને છાજે તેમ ગોષ્ઠમાં પડી, જો કે તે ભૂમિ વીરને પડવા લાયક (યુદ્ધભૂમિ) ન હતી, તોપણ તેના ઉપર વીરની પેઠે પડી. પ્રકાશના પાઠ પ્રમાણે 'अपि' 'પણ' શબ્દ પણ નિરર્થક થઈ જાય છે.

૧. કારણ કે તેના પ્રાણ તો ભગવાને તેના ધાવણ સાથે જ (સ્તનદ્વારા જ) ખેંચી લીધા હતા. (**प्र**) પ્રાણ તો સ્તનદ્વારા જ નીકળી ગયા હતા એવો ભાવ છે. (**ले**) [જતા રહેવાથી). (**प्र**)

૨. **સત્ત્વ** એટલે દેહમાં પ્રાણોનું અસ્તિત્વ (હયાતી). તેના **પરિત્યાગથી** (એટલે દેહમાંથી પ્રાણો સત્ત્વ (સત્ત્વગુણ) હોય તે સમયે પ્રાણોના **પરિત્યાગથી,** કારણ કે સત્ત્વવાળી અવસ્થામાં પ્રાણનો ત્યાગ કરવાથી મુક્તિ થાય છે. 'સત્ત્વમાં રહેલા ઉપર જાય છે' એવું વાક્ય (તેમાં પ્રમાણ) છે. **પ્રસારણ** એટલે અવયવો જેવા હોય તેવી તેમની સ્થિતિ, એ તેમની સત્ત્વવાળી અવસ્થા. "જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, ઇંદ્રિયોની નિર્વૃતિ થાય, દેહ અભય હોય અને મન સંગરહિત થાય તે (સ્થિતિ) મારા સ્થાન સત્ત્વની જાણ" એ વાક્ય પ્રમાણે અવયવો જેવા હોય તેવી તેમની સ્થિતિ, એ તેમની સત્ત્વવાળી અવસ્થા. (**ले**)

૩. પાછળ શ્લોક ૧૦માં ભગવાને 'પ્રાણ સાથે સ્તન પીધું' એમ કહેલું છે, તેથી જ પૂતનાના પ્રાણ ગયા એમ સમજાય છે. છતાં અહિં તે પ્રાણરહિત થઈ એમ ફરી કહેલું છે તે આધ્યાત્મિક વિગેરે ભેદને લીધે છે, એવા આશયથી અહિં આધ્યાત્મિક વિગેરેના ભેદો કહેલા છે. આવા ભેદો હોવાથી જ ૧૧મા શ્લોકમાં જીવમર્મમાં પીડા થએલી તે જણાવેલ છે. (**टि**)

આધિદૈવિક પૂતનાએ ભગવાનમાં જ પ્રવેશ કરેલો. લિંગશરીર સહિત આધ્યાત્મિક પૂતનાએ પ્રાણો તજ્યા એટલે તેના પ્રાણો તથા ઇંદ્રિયો ભગવાનમાં લીન થયા. આધિભૌતિક ભૂમિ પર પડી. (**प्र**)

૪. ભગવાન ગોકુલમાં પધાર્યા તેથી તેનું સર્વથી ઉત્તમપણું વર્ણવવું એ જ યોગ્ય છે પણ આવા ઉપદ્રવો કહેવા યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય, તેથી પૂતનાનો વધ થવાથી અલૌકિક (ધામ) કરતાં પણ ગોકુલ ઉત્તમ થયું એમ કહેવા, ઉત્તમપણું લૌકિક અને અલૌકિક એવા બે પ્રકારનું હોવાથી, લૌકિક ઉત્તમપણું પાછલા (પાંચમા) અધ્યાયમાં જણાવ્યું એમ કહે છે. નંદજીએ ગોકુલમાં મોટો ઉત્સવ કર્યો તેથી અને ૧૦-૫-૧૮થી ગોકુલની લૌકિક ઉત્તમ સ્થિતિ કહેલી છે. ગોકુલ સિવાય બીજે એવી

નથી[1] એમ જણાવેલું છે. (ગોકુલવાસીઓની) અવિદ્યારૂપ પૂતના[2] નાશ પામી. માત્ર તેની ગંધ રહી.[3] કા. ૫.

अतः परं निरोधस्तु गोकुले सुगमो भवेत् ॥ प्रपञ्चविस्मृतिः सा हि कृष्णासक्तिसमन्विता॥का.६॥

હવે (પૂતનાના મરણ) પછી તો ગોકુલમાં નિરોધ સ્હેલાઇથી થશે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણમાં

લૌકિક ઉત્તમ સ્થિતિ ન હતી એમ સૂચવેલું છે. વળી ઉત્પાત પણ ત્યાં જ થયો એમ કહેલું છે, તેથી ગોકુલની સાધારણ સ્થિતિ ન હતી એવો અર્થ થયો. તેથી ગોકુલનું લૌકિક ઉત્તમપણું કહેવાયું. **(टि)**

૧. ગોકુલની લોકમાં સાધારણ સ્થિતિ નથી એમ ત્યાં નંદજીએ કરેલા ઉત્સવથી, ૧૦-૫-૧૮ શ્લોકથી, અને ઉત્પાતો પણ ત્યાં જ છે એમ ૧૦-૫-૩૧માં કહેલ છે તેથી જણાવેલ છે. **(का)**

૨. અવિદ્યા પાંચ પ્રકારની છે. (૧) સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, (૨) દેહાધ્યાસ, (૩) ઇંદ્રિયાધ્યાસ, (૪) પ્રાણાધ્યાસ અને (૫) અંતઃકરણાધ્યાસ. પૂતનાએ માતાઓને તેમના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન કરાવ્યું, એમ પાછલ નવમા શ્લોકથી કહેલું છે. પછી પૂતનાનો નાશ થતાં માતાઓએ સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યું ત્યારે એમને જણાયું કે આપણે મૂંગાં ઉભાં રહ્યાં તેથી જ પૂતના ભગવાનને સ્તન દેવા પામી. તેથી હવેથી આપણે સાવધાન રહી ભગવાનની રક્ષા કરવી, બીજી કોઈને અહિં આવવા દેવી નહિ. આવી રીતે તેમનો માતાનો ધર્મ જેવો હતો તેવો તેમના હૃદયમાં આવ્યો, એટલે નિરોધરૂપ પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ તેમને થયું.

ગોપો જે રક્ષણ કરવા રાખેલા તેમને પૂતનાના રૂપથી મોહ થવાથી પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું. પછી માતાઓ પેઠે આમનો પણ ભાવ થયો એમ જાણવું. સ્ત્રીરૂપથી મોહ થવાથી તેઓએ પૂતનાને રોકી નહિ, તેનું (મોહ થવાનું) કારણ તેઓનું પુરુષરૂપ જ હતું, એટલે તેમના દેહના અધ્યાસને લીધે જ તેમણે તેને રોકી ન હતી એમ થયું. તેવી જ રીતે તેનાં સૌંદર્ય, (અંબોડામાં ગૂંથેલ) મોગરાનાં ફૂલ વિગેરે રૂપ તથા ગંધથી તેઓનું મન હરાએલું, એ તેમનો ઇંદ્રિયાધ્યાસ હતો. વજ્ર પડવાની શંકા થતાં ભગવાન ક્યાં છે? તેમને કેમ છે?' એવો વિચાર જ તેમને આવવો જોઈતો હતો, પણ તેવો વિચાર નહિ કરતાં પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા તેઓ ભૂમિ ઉપર પડી ગયા, એ તેમનાં પ્રાણાધ્યાસનું કાર્ય હતું.

ગોપીઓના અંતઃકરણમાં ભગવાનનો સંબંધ હતો તેનું જ તેમને અહિં (પૂતનામાં) પણ સ્ફુરણ થયું (તેથી તેને લક્ષ્મી માની) અને તેથી તેઓએ તેને રોકી નહિ, તેનું કારણ તેઓનો અંતઃકરણનો અધ્યાસ હતો.

આવા કારણથી તે બધા શાંત રહેલ. પૂતનાનો વધ થયા પછી આમ શાંત રહેવાથી ભગવાન સંબંધી પોતાને અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે એમ જોઈને, જેમ તેમ કરીને પ્રિય(ભગવાન)ને કુશલ પ્રાપ્ત કરી, પછી તેઓને પશ્ચાત્તાપ થયો; અને હવેથી આવી રીતે (ગાફલ) ન રહેવું પણ ભગવાનના (રક્ષણમાં) તત્પર જ રહેવું, એવું તેઓને જ્ઞાન થયું. તેથી 'અવિદ્યારૂપ પૂતના નાશ પામી' 'હવે પછી તો ગોકુલમાં નિરોધ સ્હેલાઈથી થશે' એમ બરાબર જ કહેલું છે. આ માટે જ વ્રજવાસીઓના, સાધારણ ગોપીઓના તથા માતાઓના ભાવો પણ જણાવેલા છે. તેથી જ 'ત્રાસ પામ્યા' (શ્લોક૧૭) 'ગોપીઓએ તરત પકડી લીધા' (શ્લોક૧૮) એમ કહેલું છે. આવી રીતે અલૌકિક(ભૂમિ)થી પણ ગોકુલનું ઉત્તમપણું કહેલું છે.**(टि)**

પૂતના અવિદ્યારૂપ હતી, એમ શ્રીકૃષ્ણોપનિષદમાં કહેલું છે. 'લોભ, ક્રોધ, વિગેરે દૈત્યો હતા' એવી શ્રુતિ છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં જે દૈત્યોને હણ્યા તે લોભ વિગેરેમાંના હતા. દૈત્ય પદમાં પૂતનાનો પણ સમાવેશ થાય છે, કારણ કે તે દૈત્યથી ઉત્પન્ન થએલી હતી. તેથી જ તે બકાસુરની બેન હતી. જે દૈત્યમાં જે દોષનું મળતાપણું હોય તે દૈત્ય તે દોષરૂપ હતો એવો નિશ્ચય છે. પૂતનામાં અવિદ્યા સાથે મળતાપણું હોવાથી તેને અવિદ્યારૂપ કહેલી છે. અવિદ્યા સાથે તેનું મળતાપણું શ્રીમત્પ્રભુચરણે ટિપ્પણીમાં દર્શાવેલું છે.**(यो)**

૩. આગળ ૪૧મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પૂતનાની માત્ર ગંધ જ રહી. એટલે ભક્તોમાં પણ સેવામાં ઉપયોગી હોય તેવો સંસાર ભગવાને સ્થાપેલો (રાખેલો) છે એવો ભાવ છે. **(यो)**

આસક્તિ સાથે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ (વિસ્મરણ) તે[1] છે. કા. ૬. (૧૩)

એ પ્રમાણે પૂતનાનો વધ કહી, 'કોઈ નમાલી સ્ત્રીનો સંહાર કર્યો' એવી શંકા કાઢી નાખવા, તેના મરણ પામેલ દેહની પણ મોટાઈ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यन्तरद्रुमान् ॥
चूर्णयामास राजेन्द्र महदासीत्तदद्भुतम् ॥ १४ ॥

હે રાજેન્દ્ર ! તેના દેહે પડતાં (પડતાં) પણ ત્રણ ગવ્યૂતિની અંદરનાં વૃક્ષોને ભાંગી નાખ્યાં, તે બહુ અદ્‌ભુત થયું. ૧૪.

'अपि' 'પણ' શબ્દથી એમ સૂચવ્યું છે કે બનાવટી (રૂપ કરવાનું) સામર્થ્ય હતું[2] ત્યારે (નીચે વર્ણવવામાં આવે છે) તેનાથી પણ મોટો (તેના દેહનો) આકાર થતો. ત્રણ ગવ્યૂતિની અંદરનાં એટલે છ ગાઉની અંદર રહેલાં વૃક્ષોને ભાંગી નાખ્યાં, એમ તેના વજનની મોટાઈ તથા (તેની) લંબાઈ કહેલાં છે. ભગવાનનું વીર્ય (તે સમયે) અસ્પષ્ટ હોવાથી લોકમાં તે જ બહુ અદ્‌ભુત થયું. ('चूर्णयामास' ક્રિયાપદમાં) અલૌકિક આત્મને-પદનું રૂપ યોજેલું હોવાથી* એમ જણાવેલું છે, કે તે (ભાંગી ગએલ વૃક્ષોનાં) લાકડાંઓનો તેનો દેહ બાળવામાં જ ઉપયોગ થશે, અને આ (તેના દેહથી ભાંગેલાં વૃક્ષોનાં લાકડાંનો આવો ઉપયોગ) ભગવાનની ઇચ્છાથી (થશે). ગોકુલ નિવાસીઓમાં ગવ્યૂતિ જ પ્રસિદ્ધ છે. ત્રણ ગવ્યૂતિ(છ ગાઉ)થી વધારે પ્રદેશ તેઓએ જોએલો નહિ હોવાથી તેટલું જ (અંતર લંબાઈ) કહેલ છે. ઇન્દ્રે વૃત્રનો વધ કરેલો, તેથી તેના નામથી 'રાજેંદ્ર' એવું (પરીક્ષિતનું) સંબોધન, (તેને) વિશ્વાસ આવે તે માટે કરેલું છે. (૧૪)

નીચેના શ્લોકથી બે શ્લોકોથી તેનું રૂપ (આકાર, કદ) અવયવવાર વર્ણવે છે:-

ईषामात्रोऽग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकन्दरनासिकम् ॥
गण्डशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्धजम् ॥ १५ ॥

(૧) જેના મુખમાં હળના જેટલો ભયંકર દાંત હતો, (૨) જેનું નાક પર્વતની ગુફા જેવું હતું, (૩) જેના સ્તનો મોટા ખડકો જેવા હતા, (૪) જે ભયંકર હતું (૫) જેના વાળો વીંખરાએલા લાલ હતા. ૧૫.

ઈષા એટલે ચાર હાથ લાંબો હળનો દાંડો. ઈષાના જેટલો ભયંકર દાંત જે

---

૧. (તે એટલે નિરોધરૂપ) શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિસહિત પ્રપંચની વિસ્મૃતિ નિરોધરૂપ છે એવો અર્થ છે. (**टि, यो**)

૨. કૃત્રિમ (બનાવટી) રૂપ કરવાનું જ્યારે પૂતનામાં સામર્થ્ય હતું ત્યારે તેના અહિં વર્ણવવામાં આવશે તે સહજ રૂપ કરતાં પણ મોટું રૂપ થઈ શકતું. જેમ ઘટોત્કચ મરવાનો હતો ત્યારે તેણે આકાશમાં જઈ એક અક્ષૌહિણી સૈન્યનો નાશ કરે તેવું મોટું રૂપ ધારણ કરેલું, (તે પ્રમાણે પૂતના પણ જીવતી હતી ત્યારે પોતાના સહજ કદ કરતાં ઘણું મોટું કદ ધારણ કરી શકતી હતી. (**प्र**)

*. ક્રિયાનું ફલ કર્તાને માટે જ હોય ત્યારે આત્મનેપદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. અહિં (દેહના) પડવાની ક્રિયા છે, તેનું ફલ વૃક્ષોને ભાંગવાનું છે. તે ફલ વૃક્ષોનાં લાકડાં (તે ક્રિયાના કર્તા) પૂતનાના દેહને જ બાળવા માટે ઉપયોગી થાય છે, એમ આત્મનેપદ વાપરવાથી જણાવેલું છે.

મુખમાં છે તેવું મુખ જેના રૂપમાં છે તેવું તે (પૂતનાનું કલેવર હતું). આથી[1] એમ કહેલું છે કે તેનો દાંત ત્યાંના ખેડુતોના હલનો દાંડો જ થયો. પર્વતની ગુફા જેવું નાક જેનું છે (તેવું તે કલેવર હતું). તે[2] (નાકવાળું પૂતનાનું કલેવર) રમત કરવાનું સ્થાન થયું એમ (કહેલ છે). ગંડશૈલ એટલે પર્વતપરથી ગબડી પડેલા મોટા ખડકો. ગંડશૈલોના જેવા બે સ્તનો જેનાં છે, (તેવું તે કલેવર હતું). વીંખરાએલા લાલ રંગના વાળો જેના છે (તેવું તે કલેવર હતું). (૧૫)

अन्धकूपगभीराक्षं पुलिनारोहभीषणम् ॥
बद्धसेतुभुजोर्वङ्घ्रि शून्यतोयह्रदोदरम् ॥ १६ ॥

(૬) જેમાં અંધકૂપના જેવી ઊંડી આંખો હતી, (૭) જે નદીના તટજેવા ફૂલાઓથી ભયંકર હતું, (૮) જેના બે હાથ, બે સાથળો અને બે પગો બાંધેલા પૂલો જેવા હતા, (અને) (૯) જેનું ઉદર જલ વિનાના ધરા જેવું હતું. ૧૬.

અંધકૂપના જેવી ઊંડી જેની આંખો હતી[3] (તેવું તે કલેવર હતું). પુલિન એટલે નદીનો રેતીવાળો પ્રદેશ (તટ), તેના જેવો આરોહ એટલે ફૂલાનો ભાગ, ત્યાં રહેલ[4] ગુહ્યને લીધે જે (કલેવર) ભયંકર હતું. બાંધેલા પૂલોના જેવા બે હાથ, બે સાથળ અને બે પગો જેના હતા (તેવું તે કલેવર હતું). જેમાં શૂન્ય જલ છે (જલ નથી) તેવા ધરા જેવું જેનું ઉદર હતું (તેવું તે કલેવર હતું). એ પ્રમાણે (કલેવરનાં) નવ વિશેષણો સર્વે પ્રાકૃત ગુણો[5] તેમાં ભેગા રહેલા હતા એમ જણાવવા યોજેલાં છે, કારણ કે અવિદ્યા નવ પ્રકારે ભય ઉત્પન્ન કરનારી છે. (૧૬)

તેથી જ[6] તેવા અવયવોથી તે (પૂતના) ભય ઉત્પન્ન કરનારી થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

---

૧. **આથી** એટલે કેટલા હાથ લાંબું, એમ હાથનું માપ નહિ આપતાં હલના દાંડા જેવું કહ્યું તેથી. **(टि)**

૨. **તે** એટલે તેનું (પૂતનાનું) શરીર.* 'તેની છાતી ઉપર ક્રીડા કરતા બાલકને' એમ આગળ શ્લોક ૧૮માં કહે છે, તેથી તે રમત રમવાનું સ્થાન થવાથી તેને ક્રીડા કરવા માટે યોગ્ય સ્થાનની ઉપમા આપેલી છે એવો અર્થ છે. **(टि)**

* આ બધાં વિશેષણો શ્લોક ૧૭માં આવેલ 'કલેવર' શબ્દનાં છે. કલેવર એટલે શરીર.

૩. પૂતનાની જ્ઞાનેંદ્રિય (આંખ) એવી દુષ્ટ હોવાથી તેને અંધકૂપની ઉપમા આપેલી છે. **(टि)** અંધકૂપ એટલે જે કૂવાની અંદરનું જલ દેખાઈ શકાતું ન હોય તેવો ઊંડો કૂવો. અથવા આંધળા બનાવે (અંદર જોવાથી ફેર આવે) તેવો ઊંડો કૂવો.

૪. '**तत्र गुह्येन**' પાઠ લીધો છે. '**तद्गुह्येन**' પાઠ પણ છે. તેનો અર્થ 'તેનાથી ગુહ્યને લીધે' થાય.

૫. સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને માત્સર્ય, એ નવ અવિદ્યાના ગુણો દરેક જીવમાં જૂદા જૂદા હોય છે. તે બધાનો સમવાય એટલે તે બધાની એકમાં (પૂતનામાં) સ્થિતિ દર્શાવવા (તેના કલેવરનાં નવ વિશેષણો કહેલાં છે). **(प्र)**

૬. **તેથી જ** એટલે અવિદ્યા નવ પ્રકારે ભય ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી, આ નવ વિશેષણોથી તે અવિદ્યા હતી એમ જણાવેલું છે, અથવા તેના એવા નવ અવયવોથી સર્વ ભક્તોને તે ભય ઉત્પન્ન કરનારી એટલે ભગવાન સંબંધી ભય ઉત્પન્ન કરનારી થઈ. **(प्र)** **તેથી જ** એટલે તે અવિદ્યા હોવાથી જ તેવા નવ અવયવોથી ભય ઉત્પન્ન કરનારી થઈ.

सन्तत्रसुः स्म तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेवरम् ॥
पूर्वं तु तन्निस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः ॥ १७ ॥

પહેલાં તો તેના (પૂતનાના) અવાજથી જેઓનાં હૃદય, કાન અને માથાં ફાટી ગયાં હતાં તેવા ગોપો અને ગોપીઓ (તેવા) તે કલેવરને બરાબર જોઈને ઘણો જ ભય પામ્યાં. ૧૭.

संतत्रसुः એટલે સારી રીતે (ઘણો જ) ભય પામ્યાં. 'स्म' શબ્દ (એ વાત) પ્રસિદ્ધ હતી, એમ જણાવવા યોજેલો છે. 'ભગવાન સમીપ હોવાથી ભય થયો નહિ હોય', એવી શંકા થાય, તેથી 'બરાબર જોઈને' એમ પ્રમાણ કહી, ('ભય પામ્યા' એમ) કહેલ છે. પહેલાં અજ્ઞાનને લીધે એવો ભય થયો ન હતો, પરંતુ બરાબર (કલેવર) જોયું એટલે ભય થયો એમ (કહેલ છે). 'ગોપો અને ગોપીઓ' શબ્દોથી તેઓ (પહેલાં) મુગ્ધભાવવાળાં (મોહ પામેલાં) હોવાથી, તેમણે (હવે પૂતનાના કલેવરને) બરાબર જોયું એમ જણાવેલ છે. કલેવર એટલે મરણ પામેલ શરીર.[1]

'એટલા વખતસુધી* તેઓએ (કલેવરને) કેમ જોયું નહિ?' એવી શંકા થાય, તેનો નિરાસ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કરે છે. (પહેલાં તો) તેના અવાજથી એટલે રૂદનના અવાજથી તેઓનાં હૃદય, કાન અને માથાં ફાટી ગયાં હતાં (તેથી પહેલાં તેઓ જોઈ શકેલ નહિ). (રૂદનનો અવાજ) ઘણોખરો (ઘણા ભાગે) તામસ[2] હોવાથી, (ભયથી દુઃખી થએલા) ત્રણ પ્રકારના (સાત્ત્વિક) અવયવોનું સર્વત્ર નિરૂપણ કરેલું છે. (૧૭)

એવી રીતે તેના રૂપ(આકાર, કદ)નું (તેના) કાર્ય સાથે[3] નિરૂપણ કરી, તેઓએ (ગોપો અને ગોપીઓએ) પોતાના કરતાં ભગવાનને ઉત્તમ[4] જોયા એમ કહેવા, પૂતનાના હૃદય ઉપર રહેલા ભગવાનનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છેઃ–

बालं च तस्या उरसि क्रीडन्तमकुतोभयम् ॥
गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः ॥ १८ ॥

અને બાલક(શ્રીકૃષ્ણ)ને તેની છાતી ઉપર નિર્ભય (રહીને) ક્રીડા કરતા (જોઈને), ગોપીઓએ ઝડપથી સમીપ આવી (તેમને) ઉપાડી લીધા અને (મનમાં) ભયભીત થઈ. ૧૮.

આટલી મોટી પૂતનાનો સંહાર કરવા માટે પણ ભગવાને પોતાનું રૂપ (કદ) મોટું ન કર્યું. તેથી જ **અવસ્થા (વય) અને સાધનથી વિરૂદ્ધ કાર્ય (કરેલાં) હોવાથી શ્રીકૃષ્ણાવતારનું ચરિત્ર ઘણું જ અલૌકિક છે.** 'च' 'અને' શબ્દનો અર્થ એવો છે

૧. કલેવરનો અર્થ શરીર છે. પણ અહિં તે મરણ પામેલ શરીર માટે યોજાએલ હોવાથી 'મરણ પામેલ શરીર' અર્થ કરેલ છે. (प्र)

* **એટલા વખત સુધી** એટલે પૂતનાએ તેનું પોતાનું રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારથી અત્યાર સુધી; કારણ કે તે પહેલાં તો તેનું માયિકરૂપ હતું.

૨. રૂદનનો અવાજ સાત્ત્વિકોને ઉપદ્રવ કરનારો હોવાથી ઘણોખરો **તામસ** છે. (प्र)

૩. **કાર્ય સાથે** એટલે તે રૂપના કાર્ય (રૂપથી થએલ) ત્રાસ સાથે. (ले)

૪. **ઉત્તમ** એટલે નિર્ભય, ભયરહિત. (प्र, ले)

કે તેઓએ બાલકને જોયા અને પૂતનાને જોઈ. અથવા અહિં 'च' શબ્દ પોતાના જેવો ધર્મ (ત્રાસ) (ભગવાનમાં) નથી, એમ દર્શાવવા 'तु' 'તો' ના અર્થમાં યોજાએલો છે. 'તેની છાતી ઉપર ક્રીડા કરતા' શબ્દોથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાન) સર્વના હૃદયમાં અને બહાર (હૃદય ઉપર) પણ ક્રીડા કરે છે; કારણ કે તે (પૂતનાનું હૃદય) લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ક્રીડા કરવાનું સ્થાન નથી. (ભગવાન તેના ઉપર મુગ્ધભાવથી (અજ્ઞાનથી, અણુસમજથી) પણ ક્રીડા કરતા ન હતા, (કારણ કે) તેમ (મુગ્ધભાવથી ક્રીડા કરતા) હોય તો અપરિચિત(પૂતનાના રાક્ષસીરૂપ)ને જોવાથી ભયનું પ્રદર્શન કરત, પરંતુ તેવું કાંઈ ન હતું એમ 'નિર્ભય રહીને' શબ્દથી કહેલું છે.

'બરાબર જોઈને ઘણો જ ભય પામ્યાં' એમ ગયા શ્લોકમાં કહ્યું છે, તેની જ સાથે સંબંધ છે.[1] [(પૂતનાને) અને બાલકને તેની છાતી ઉપર ક્રીડા કરતા બરાબર જોઈને ત્રાસ પામ્યાં]; અથવા 'જોઈને' સાથે જ સંબંધ છે.[1] [અને બાલકને તેની છાતી ઉપર ક્રીડા કરતા જોઈને (ગયા શ્લોકમાં वीक्ष्य શબ્દ છે, તેનો અર્થ જોઈને) ગોપીઓએ ઝડપથી સમીપ આવી....], કારણ કે ('ત્રાસ પામ્યાં' સાથે સંબંધ લઈએ તો) ત્રાસનો વિષય (જેના માટે ત્રાસ એટલે દુઃખ થાય છે તે) બદલાઈ જાય છે. (પૂતનાના) કલેવરને જોવાથી જે ત્રાસ થયો તે પોતાના સંબંધવાળો ત્રાસ થયો (પોતાનું શું થશે એવો ભય થયો), અને ભગવાનને (પૂતનાની છાતી ઉપર) જોવાથી તો ભગવાનના સંબંધનો (ભગવાન બાલકનું શું થશે ? એવો) ત્રાસ થયો.

એવી રીતે (ભગવાનને) જોઈને ગોપીઓએ જે કર્યું તે આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. ગોપો કરતાં ગોપીઓનો (ભગવાન માટેનો) સ્નેહ અથવા સાહસ વધારે હતાં, તેથી તેઓ ગોપીઓ જ (ભગવાનને) લઈ લેવા પ્રવૃત્ત થઈ. તેથી જ તેઓએ વિચાર કર્યા વિના ઝડપથી સમીપ આવી (તેમને) ઉપાડી લીધા. ભગવાનને ઉપાડી લીધા પછી તેઓ ભયભીત થઈ. પૂતનાનો (મોટો) દેહ અને (તેની સાથે) ભગવાનનો સંબંધ જોઈને, 'આ મોટો ઉત્પાત થયો' એમ તેમના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. (૧૮)

यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः ॥
रक्षां विदधिरे सम्यग् गोपुच्छभ्रामणादिभिः ॥ १९ ॥

સારી રીતે ગાયનું પુચ્છ ફેરવીને વિગેરે(ઉપાયો)થી યશોદા અને રોહિણી સાથે તેઓએ સર્વ રીતે બાલકની રક્ષા કરી. ૧૯.

પછી તેઓ સ્વતંત્રતાથી (પોતાની મેળે) કાંઈ કરવાને શક્તિવાળી નહિ હોવાથી યશોદા અને રોહિણી સાથે તેઓ મળી (ભેગી થઈ). યશોદા અને રોહિણી સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળા

૧. 'બાલકને જોઈને ત્રાસ પામ્યાં' એમ ગયા શ્લોકના ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ છે, અથવા 'બાલકને જોઈને ગોપીઓએ સમીપ આવી ઉપાડી લીધા' એમ શ્લોક ૧૭માં '**वीक्ष्य**' 'જોઈને' પદ છે તેથી સાથે જ (**बालं** શબ્દનો) સંબંધ છે, અહિં શ્રીસુબોધિનીમાં '**दृष्ट्वा**' પદ લખ્યું છે તે '**वीक्ष्य**' માટે જ લખેલ છે કારણ કે પાછલા શ્લોકમાં '**दृष्ट्वा**' પદ નથી. પણ તેના જ અર્થનું '**वीक्ष्य**' પદ છે. આ પાછલો '**वीक्ष्य**' સાથેનો જ સંબંધ વધારે યોગ્ય છે, તેનું કારણ એ છે કે પહેલાં કહેલો '**तत्रसुः**' સાથે સંબંધ લેવાથી પૂતનાને જોવાથી અને બાલકને જોવાથી જે ત્રાસ થાય તેના વિષયો જૂદા છે. **(प्र, ले, यो.)**

હતા તેથી, ગોપીઓ અગ્નિકુમાર હોવાથી ઋષિઓ હતી તેથી, ગોપો તે તેના અભિમાની દેવ હતા તેથી, (અને) તેઓમાં (તે ગોપીઓમાં) પણ જે માત્ર ભગવાનની ઉપાસના કરનારી હતી તેઓને ગોપોનો સંબંધ ન હતો તેથી, (ગોપીઓ રક્ષણના) ઉપાયના મંત્રો (તથા તેમના દ્રષ્ટા) તરીકે પ્રસિદ્ધ હતી તેથી તેમને 'તેઓ' કહેલી છે.[1]

૧. 'માતાઓ અને ગોપો હાજર હતા, છતાં ગોપીઓએ જ કેમ રક્ષા કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી શ્લોકમાં 'ताः' 'તેઓ' કહેલ છે, તેનું અહિં તાત્પર્ય જણાવેલું છે. માતાઓ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળી હતી. ગોપીઓ ઋષિરૂપ હતી અને ગોપો અભિમાનવાળા હોવાથી (માત્ર) પ્રેરક હતા. કેટલીક ગોપીઓને (ગોપોનો) સંબંધ ન હતો તેથી તેઓ જ જે મંત્રો આગળ કહેવામાં આવશે તેની દ્રષ્ટા હતી. શ્રીકૃષ્ણોપનિષદમાં દેવોએ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે કે "અમને ગોપો અને સ્ત્રીઓ બનાવો." તેથી ગોપીઓ અને ગોપો દેવ જ હતા. વળી તે જ ઉપનિષદમાં 'ગોપીઓ અને ગાયો ઋચાઓ (વેદના મંત્રો) છે' એમ કહેલું હોવાથી કેટલીક ગોપીઓ વેદની ઋચાઓ છે. વળી બૃહદ્વામનપુરાણમાં સામાન્ય રીતે શ્રુતિઓને અગ્નિપુત્ર પણ કહેલ છે અને ઋષિરૂપ પણ કહેલ છે. આવી રીતે ગોપીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવાથી ગોપીઓ અગ્નિપુત્ર હતી. તેઓમાંની કેટલીકને ગોપોનો સંબંધ હતો અને કેટલીકને ન હતો, કેટલીક માત્ર ગોપોની સ્ત્રીઓ જ હતી અને કેટલીકના પતિ ભગવાન હતા, એ પ્રમાણે ગોપીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હતી એમ માનવામાં કાંઈ વિરોધ નથી. (प्र)

પહેલાંના (૧૮મા) શ્લોકમાં 'ગોપીઓ' પદ આવેલું છે છતાં અહિં 'ताः' 'તેઓ' કહેલું છે, તે તેમની પ્રસિદ્ધિ જણાવવા માટે જ યોજેલું છે. એમ ન હોય તો તે નિરર્થક થાય. આ રક્ષા કરવામાં યશોદા અને રોહિણી સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળા હોવાથી પ્રધાન ન હતાં. ગોપીઓ બે પ્રકારની હતી, (૧) કુમારિકાઓ અને (૨) શ્રુતિરૂપ. તે પૈકી કુમારિકાઓ અગ્નિકુમાર હોવાથી ઋષિરૂપ હતી અને તેથી તેમને ગોપોનો સંબંધ ન હતો. શ્રુતિરૂપ ગોપીઓને પણ ગોપોનો સંબંધ ન હતો કારણ કે તે ગોપો તો માત્ર તે તે ગોપીના અભિમાનવાળા દેવ જ હતા, પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓને ગોપીઓનો સંબંધ ન હતો. શ્રુતિરૂપ ગોપીઓમાં પણ કેટલીક અનન્યપૂર્વા (કોઈની પત્ની નહિ થએલી) હતી અને તેમને તો અભિમાનવાળા ગોપોનો પણ સંબંધ ન હતો. તેથી વસ્તુતઃ કોઈ ગોપીને ગોપનો સંબંધ નહિ હોવાથી, અને રક્ષાના મંત્રો ઉચ્ચારવાના કામના સંબંધમાં જેવી હોય તેવી પ્રસિદ્ધિ જ કહેવાની હોવાથી, શ્રુતિરૂપ ગોપીઓને રક્ષાના ઉપાયરૂપ મંત્રો અને અગ્નિકુમાર(કુમારિકા)ને તે મંત્રોના દ્રષ્ટા કહેલી છે; કારણ કે ગોપીઓમાં કેટલીક અગ્નિકુમાર હોવાથી ઋષિરૂપ હતી અને બીજીઓમાં ગોપોનું દેવ તરીકે અભિમાન હતું. તેથી ગોપીઓ રક્ષાના ઉપાયના મંત્રોરૂપ હતી અને તે મંત્રોની દ્રષ્ટા હતી એવો અર્થ લેવો.

શ્રુતિરૂપ ગોપીઓ મંત્રરૂપ હતી. જે જે મંત્રના જે જે દેવો હતા તે તે દેવ ગોપ થઈ તે તે મંત્રરૂપ ગોપીના પતિ થએલા. તેમનું તો માત્ર તે તે મંત્રમાં અભિમાન જ હતું. વસ્તુતઃ સર્વ મંત્રોના અધિપતિ ભગવાન જ છે. (વેદના) બ્રાહ્મણ ભાગમાં દેવો નહિ હોવાથી, તે ભાગવાળા મંત્રોરૂપ ગોપીઓને માત્ર ભગવાનની ઉપાસના કરનારી કહેલી છે એમ જાણવું. (લે)

શ્રુતિરૂપ ગોપીઓના પતિ તરીકે જે ગોપો પ્રસિદ્ધ થએલ તે પતિ ન હતા પણ તે તે મંત્રોના અભિમાની દેવરૂપ ગોપો જ હતા. પતિ તો માત્ર ભગવાન જ છે. તેથી જ ભા. ૧૦.૩૦.૩૮ પરનાં ટિપ્પણીમાં ગોપોને તે ગોપીઓ પોતાની બાજુમાં રહી હતી તેવું માત્ર અભિમાન જ હતું એમ કહેલું છે. જેમ એ પ્રમાણે ગોપોને રાસોત્સવ સમયે અભિમાન હતું તેવું જ તેમને સદાય ભોગનું અભિમાન જ હતું, પરંતુ વસ્તુતઃ ગોપોએ પોતાની પત્નીઓનો ભોગ કરેલો નથી; કારણ કે તેઓ માત્ર ભગવાનથી જ ભોગ્ય હતી, એવો સત્તરમા અધ્યાયના પ્રસંગમાં સિદ્ધાંત જણાવેલ છે. (यो)

અથવા 'યશોદા અને રોહિણી સાથે (તેઓએ) બાલકની (રક્ષા કરી)' એવો સંબંધ[૧] લેવો. (આ અર્થમાં) '**सम**' શબ્દ 'સાથે'ના અર્થમાં યોજાએલો છે, અને '**समम्**' એ અવ્યય છે.

'આ ભગવાન છે, એમ જાણીને (જાણવા છતાં) તેઓએ રક્ષા કેમ કરી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાલકની' પદ યોજેલું છે. (તેઓએ રક્ષા કરી) કારણ કે ભગવાને બાલભાવ ધારણ કર્યો હતો. તેથી જેમ બીજા (બાલકના) ઉપચારો (તેમને) કરવામાં આવતા હતા તેમ આ પણ કરવું જોઈએ એવો અર્થ છે. 'સર્વ રીતે' એટલે જેમ કોઈપણ અંશથી અંદર (દેહની અંદર) અથવા બહાર (કોઈપણ) અનિષ્ટનો સંબંધ ન થાય તેવી રીતે. 'રક્ષા' એટલે મંત્રોથી (દેવોના) આહ્વાનરૂપ અમુક પ્રકારનું કર્મ, (આ તેઓએ) કર્યું. 'સારી રીતે' (કર્યું) એટલે આધિદૈવિક પ્રકારથી તે તે દેવતાનું તે તે સ્થાનમાં સ્થાપન કર્યું એવો અર્થ છે. આરંભમાં (બાલકમાં) રહેલ અથવા તેમની આસપાસ રહેલ આધિભૌતિક વિગેરે ત્રણ પ્રકારના દૈત્યના સંબંધને ગાયનું પુચ્છ ફેરવીને વિગેરે (ઉપાયો)થી દૂર કર્યો. **આધિભૌતિક અનિષ્ટ તીર્થમાં સ્નાન વિગેરે (કરવા)થી જાય છે. ગાયના પુચ્છોમાં તીર્થો હોય** છે. તેઓને (પુચ્છોને) ફેરવતાં મંત્રથી તેમાં રહેલાં તીર્થોનું આસપાસ સ્થાપન થાય છે. '**आदि**' 'વિગેરે' શબ્દથી એમ જણાવેલ છે, કે મંત્ર અને ધ્યાન બીજા' એ (આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક અનિષ્ટ)ને[૨] દૂર કરનારાં છે. એવી રીતે એક પ્રકારથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલી બહારની રક્ષા કરી. (૧૯)

(ગોપીઓ ઋષિઓ હોવાથી) પોતાના ઋષિ તરીકેના જ્ઞાનથી પણ સિદ્ધ થએલી રક્ષા (તેમણે કરી, એમ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकम् ॥
रक्षां चक्रुः सशकृता द्वादशांगेषु नामभिः ॥ २० ॥

---

* 'ત્યારે તેઓએ ગોપોને પતિ તરીકે કેમ સ્વીકારેલા ?' એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે પરકીયા-(પારકી સ્ત્રી)ના (ભગવાનના) રસનું પોષણ કરવા તેમણે ગોપોને પતિ તરીકે સ્વીકારેલા અનન્યપૂર્વા અગ્નિકુમારરૂપ ગોપીઓને માત્ર ભગવાનની ઉપાસના કરનારી કહેલી છે.

અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપ ગોપીઓને તો ગોપોનો સંબંધ ન હતો એ સ્પષ્ટ જ છે. શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ અન્યપૂર્વા (ગોપોને જેમણે પતિ સ્વીકારેલા તેવી) હતી, છતાં ગોપોમાં માત્ર (તેઓના પતિપણાનું) અભિમાન જ હતું. તેથી તેમને ગોપોનો સંબંધ ન હતો. શ્રુતિરૂપાઓમાં પણ કેટલીક અનન્યપૂર્વા હતી એમ કેટલાક× કહે છે. તે પ્રમાણે હોય તો તેમને ગોપોનો સંબંધ ન હતો જ. આ પ્રમાણે સર્વ ગોપીઓ ગોપના સંબંધ વિનાની હતી, એમ સૂચવવા આ શ્લોકમાં '**ताः**' '**તેઓ**' એમ તેમની પ્રસિદ્ધિ જણાવેલી છે. એમ ન હોય તો આ પહેલાંના શ્લોકમાં 'ગોપીઓ' પદ આવેલ હોવાથી અહિં આ પદ યોજત નહિ. (**શ્રી**)

૧. માતાઓ સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળી હોવા છતાં રક્ષા કરવામાં તે પ્રધાન (મુખ્ય) ન હોય તે યોગ્ય નથી, એમ જણાય તેથી આ બીજો અર્થ કરેલ છે. (**લે**) આ અર્થ પ્રમાણે માતાઓ સાથે ગોપીઓએ બાલકની રક્ષા કરી. એમ થવાથી, માતાઓ અને ગોપીઓ બંનેનું રક્ષા કરવામાં પ્રધાનપણું થયું. પહેલા અર્થ પ્રમાણે ગોપીઓ માતાના ભેગી મળી, પછી તેઓએ (ગોપીઓએ) રક્ષા કરી એમ થાય. એટલે રક્ષા કરવામાં માતાઓનું ગૌણપણું (માત્ર હાજરી જ) રહી.

૨. આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક રાક્ષસોના સંબંધને. (**લે**) ભાષાંતરમાં પ્રકાશ પ્રમાણે 'અનિષ્ટ' શબ્દ મૂકેલ છે.

* પાન ૭૨ નોટ ૧ ચાલુ.   × લેખકાર.

બાલકને ગોમૂત્રથી અને ફરીથી ગોરજથી નવરાવી, છાણસહિત ગોરજથી (તેમના) બાર અંગોમાં (ભગવાનનાં) નામોથી રક્ષા કરી. ૨૦.

બાલક(શ્રીકૃષ્ણ)ને તેવી જ રીતે ગોમૂત્રથી સ્નાન કરાવી,[1] ફરીથી (સીમમાંથી ચરીને) આવતી ગાયોની સન્મુખ (રાખી) તેઓની (પગની) ખરીઓથી ઉડેલ રજથી સ્નાન કરાવ્યું. (ગોમૂત્રથી સ્નાન કરેલું હોવાથી) શરીર ભીનું હોય ત્યારે આખા શરીર ઉપર રજ ચોટી જાય તેથી ફરીથી (ગોરજથી) સ્નાન કરાવ્યું.

'ભગવાનને સંસ્કાર કેમ કરાવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાલક'[1] શબ્દ યોજેલો છે. પહેલાં માત્ર મંત્રથી રક્ષા કરેલી, અને હવે દ્રવ્યથી અને મંત્રથી રક્ષા કરે છે, એવો (પહેલાંની અને આ) રક્ષામાં ભેદ છે. 'છાણસહિત ગોરજથી' (રક્ષા કરી) એટલે છાણવાળી ગાયો(ના પગ)ની ખરીની માટી ફરીથી અંગો ઉપર ચોપડી. 'બે સાથળ'

૧. 'પહેલાં ભગવાનના પ્રાકટ્ય સમયે ગોપીઓએ આત્માને શણગારેલો હતો (૧૦. ૫. ૯) તેઓએ હવે તેમને ગોમૂત્રનો સંબંધ કેમ કરાવ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બાલક'પદ યોજેલું છે. પ્રિયને જ્યારે દુષ્ટનો સંબંધ થાય ત્યારે ઘણું વૈક્લવ્ય થવાથી સર્વ ભૂલી જવાય, અને જેમ તેમ અમંગલ હટી જાય તેવી ઇચ્છા થાય. સ્નેહનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તેમ સદા થાય જ; તો પછી પ્રિય બાલક હોય તો તો એમ થાય એમાં સંદેહ જ રહે નહિ; એમ જણાવવા અહિં 'બાલક' પદ યોજેલું છે. અહિં શંકા જણાવી શ્રીમહાચાર્યચરણ આ જ કહે છે. બીજા સાધારણ બાલકો પેઠે તે સમયને યોગ્ય રૂપનાં દર્શનના અભિપ્રાયથી આ પદ યોજેલું છે એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે આ સાધારણ બાલક હોવાની શંકા તો પહેલાં જ 'નિર્ભય રહીને ક્રીડા કરતા' એમ શ્લોક ૧૮માં કહેલું હોવાથી રહેતી જ નથી.

પૂર્વપક્ષી:-સ્નેહને લીધે ગોપીઓએ રક્ષા કરી એ સાચું, પણ તે રક્ષાનો ઉપયોગ શું? એ વિચારવું જોઈએ; દોષો મટાડવા રક્ષા કરી એમ ન કહી શકાય, કારણ કે ભગવાનમાં દોષો હોય જ નહિ. દોષોનો કોઈ ભગવાનમાં આરોપ ન કરે તે માટે રક્ષા કરી એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે તેવો આરોપ કોઈ કરશે એવા ભ્રમથી કરેલી રક્ષાનું મૂલ (કારણ) ભ્રમ હોવાથી તે રક્ષા અપ્રામાણિક ગણાય. એમ થાય તો ભક્તિમાર્ગીય ભજનમાત્ર તેવું (અપ્રામાણિક) થવાથી મોટો અનર્થ થાય. (ભગવાનમાં સ્નેહ હોવાથી તેમ થતું હોવાથી) સ્નેહ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવનાર થવાથી દોષ જ ગણાય. સ્નેહ દોષ છે એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે એમ હોય તો બધાં પ્રમાણોનો વિરોધ આવે. એ (સ્નેહનું પ્રતિપાદન કરનારાં) પ્રમાણો બીજા માર્ગને (ભક્તિ સિવાયના કર્મ, જ્ઞાન વિગેરે માર્ગને) લાગુ પડે છે એમ પણ ન કહેવાય, કારણ કે સર્વ સ્થલે સ્નેહનો જ અર્થ 'ભક્તિ' કરેલો છે.

(એકપક્ષી):-અહિં તો ગમે તે પ્રકારે નિરોધ કરવાનો છે. ભગવાનની રક્ષા કરવાથી, અમુક પ્રકારનો (ભગવાનમાં) આસક્તિરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ગોપીઓએ રક્ષા કરી તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષી:-એમ હોય તો, જેમ માલા ચંદન વિગેરે દેહ વિગેરેના અધ્યાસરૂપ અજ્ઞાનનાં મૂલ હોવાથી તજવાયોગ્ય ગણાએલાં છે તેમ લીલારસ પણ અજ્ઞાનનું મૂલ થવાથી તજવા યોગ્ય જ થાય. પરંતુ તેને તો ભક્તિમાં સર્વત્ર મોક્ષથી પણ અધિક જણાવેલ છે, તેથી એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી.

સિદ્ધાન્તી:-જ્યારે ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોય છે ત્યારે પણ ભગવાનમાં સ્નેહ હોવાથી ઉત્પન્ન થએલ 'ભાવ' હોય છે. તેથી સ્નેહથી ઉત્પન્ન થએલ ભાવ અજ્ઞાનથી થએલ નથી. (કારણ કે તે ભાવ હોય છે ત્યારે ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ હોય છે.) જુઓ દેવકીજીની સ્તુતિ (૧૦-૩. ૨૮, ૨૯.) (તેમાં શ્લોક ૨૮માં દેવકીજી ભગવાનના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરે છે, અને

વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે પુરુષના શરીરનાં બાર અંગો હોય છે, અથવા 'લલાટ, બે બાહુનાં મૂળ, હૃદય, નાભિપાસેનો ભાગ, કંઠ, બે સ્કંધ, કેડ, માથું અને બે સ્તનો એ (બાર ભાગ) બુદ્ધિવાળાઓ જાણે છે.' એ વચન પ્રમાણે શરીરના બાર સ્માર્ત (સ્મૃતિમાં જણાવેલા) ભાગ છે.(તેમની રક્ષા) નામોથી એટલે (૧) કેશવ (૨) નારાયણ (૩) માધવ (૪) ગોવિંદ (૫) વિષ્ણુ (૬) મધુસૂદન (૭) ત્રિવિક્રમ (૮) વામન (૯) શ્રીધર (૧૦) હૃષીકેશ (૧૧) પદ્મનાભ અને (૧૨) દામોદર એ નામોથી (કરી). એવી રીતે આ બીજી આધ્યાત્મિકી રક્ષાનુંનિરૂપણ કર્યું. (૨૦.)

શ્લોક ૨૯માં ભગવાનમાં સ્નેહ હોવાથી ઉત્પન્ન થએલ ભાવ જણાવે છે). તેથી **જ્ઞાન અને ભક્તિ એક સાથે હોય તો પણ સ્નેહનું કાર્ય (સ્નેહથી થતો ભાવ) સંભવે છે. તેથી જ્ઞાનમાર્ગના જ્ઞાન કરતાં સ્નેહ** વધારે બલવાન છે, એમ જણાય છે. વળી 'તે પરાવર(સર્વત્ર રહેલ ભગવાન)નું દર્શન થતાં આની 'હૃદયની ગ્રંથિ ભેદાય છે; સર્વ સંશયો છેદાય છે અને કર્મોનો ક્ષય થાય છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે જેઓને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થયા પછી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, તેઓમાં ભ્રમ હોવાની સંભાવના પણ કરી શકાય નહિ. તેથી **સ્નેહથી ઉત્પન્ન થએલો ભાવ ભ્રમ નથી, એમ જ સર્વથા માનવું જોઈએ.** આમ હોવાથી ભગવાનમાં (તે સમયે) રક્ષાનો વિષય (બાલભાવ) હતો જ એમ કહેવું જોઈએ. અહિં પણ પાછળ શ્લોક ૬માં કહેલું છે, કે ગોપીઓએ તેને પોતાના પતિનાં દર્શન કરવા આવેલી 'લક્ષ્મી જ માની. તેથી આ બાલક ભગવાન છે, એમ ગોપીઓ જાણતી હતી જ અને બાલકને ભગવાન જાણનારી ગોપીઓએ જ તેમની રક્ષા કરેલી છે એમ જણાય છે. આમ હોવાથી, જે સ્ત્રીનો એક પુરુષમાં 'પુત્રભાવ' હોય તે તેને જુએ ત્યારે તેને વાત્સલ્ય થાય, અને મારા ધાવણથી આ ઉછરેલો છે, અને મારે આનું પોષણ કરવાનું છે, એવો તેને ભાવ થાય છે; અને તે જ પુરુષમાં જે સ્ત્રીનો 'પતિભાવ' હોય તે તેને જુએ ત્યારે તેનામાં અમુક પ્રકારના વિનય સહિત રસભાવ થાય છે, અને મારા આલોક અને પરલોકનો નિર્વાહ કરનાર આ (પુરુષ) છે, એવો ભાવ થાય છે; અને જે સ્ત્રીનો તેનામાં 'જારભાવ' હોય તે તેને જુએ ત્યારે તેના દરેક અંગમાં આ મારા રસનું પોષણ કરનાર છે એવું જ્ઞાન હોવાથી, હિંમતપૂર્વક જાતજાતના રસભાવો ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે પુરુષમાં પણ તેને અનુકૂલ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધા ધર્મો જે જૂદા જૂદા ભાવવાળી સ્ત્રીને એક જ પુરુષમાં દેખાય છે, તે તેનામાં નથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ કહેવું એ અનુભવથી વિરૂદ્ધ છે. તેથી તે બધા ધર્મો તેનામાં છે, પણ તે જૂદા જૂદા ભાવથી પ્રાપ્ત થાય તેવા હોવાથી, જેનો જેવો ભાવ હોય તેને તેવા ધર્મો દેખાય છે. તેવી જ રીતે ભગવાનમાં સ્નેહભાવ હોવાથી જ સ્ફુરે તેવા જે ધર્મો છે તે ભગવાનમાં રહેલા જ છે, અને જેમનો તેમનામાં સ્નેહભાવ છે તેમને જ સ્ફુરે છે. તેમાં ભ્રમ હોવાની જરા પણ શંકા નથી.

વળી ૧૦-૯-૧૩માં કહેલું છે કે ભગવાન કોઈપણ પદાર્થથી બાંધી શકાય તેવા નથી. એ જ ગુણોવાળા ભગવાન પછી દોરડાંથી બંધાય છે. તેથી ભગવાન લોકથી જૂદા છે અને જ્ઞાનપ્રકરણમાં તેમના જે ધર્મો કહેલા છે તેથી વિપરીત લીલારૂપ ધર્મો પણ તેમના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારા પ્રભુમાં છે. તેથી ગોપીઓ રક્ષા કરે તેમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી. ૧૦-૯-૧૩માં ભગવાનના જે ધર્મો કહ્યા તે ધર્મવાળાને ધાવણથી તૃપ્તિ થાય અને ધાવણ ન મળતાં તૃપ્તિ ન થાય એવું ન બને, છતાં યશોદાજી તેમને તૃપ્તિ થયાવિના જ તજીને ઉતાવળથી ગયાં, એમ ૧૦-૯-૫માં કહેલું છે. આનું પણ એ જ કારણ છે (કે જ્ઞાનપ્રકરણમાં ભગવાનના જે ધર્મો કહેલા છે, તેથી વિપરીત લીલાધર્મો પણ ભગવાનમાં છે).

વળી જેનો જેવો અધિકાર તેને તેવું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શાસ્ત્ર જણાવે છે. જ્ઞાનમાર્ગીઓને ભક્તિના રસનું દાન નથી અને માત્ર મોક્ષનું દાન છે. તેથી રસાત્મક બ્રહ્મના ધર્મોનો તેમને બોધ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તેથી એ ધર્મોનું જ્ઞાનમાર્ગમાં શાસ્ત્ર નિરૂપણ કરતું નથી. જ્ઞાનમાર્ગમાં શાસ્ત્ર એ ધર્મોનું

ગોપીઓએ (ત્રીજા પ્રકારની) આધિદૈવિક રક્ષા કરી તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् ॥
न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजैर्न्यासमकुर्वत ॥ २१ ॥

ગોપીઓએ સારી રીતે જલનો સ્પર્શ કરી પોતાના અંગો અને કરોમાં (બીજનો) જૂદો જૂદો ન્યાસ કરી, પછી બાલકના (અંગો અને કરોમાં) બીજથી ન્યાસ કર્યો. ૨૧.

પહેલાં (પહેલી આધિભૌતિક રક્ષા શ્લોક ૧૯માં કહી તેમાં) કર્તા[1] અને કર્મનો[2] સંસ્કાર કરેલો ન હતો.[3] મધ્યમાં (વચ્ચે શ્લોક ૨૦માં આધ્યાત્મિક રક્ષા કહી તેમાં)

નિરૂપણ કરતું નથી, તેથી જ્ઞાનમાર્ગમાં જે બ્રહ્મના ધર્મોનું શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલું છે તે સિવાય બીજા કોઈ ધર્મો બ્રહ્મમાં નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. જેઓને તે લીલાના ધર્મો જણાવવાનું પ્રયોજન છે તેઓને (ભગવાન) તે ધર્મો જણાવે છે. તેથી વ્રજસીમન્તિનીઓને તે જણાવેલા છે. તે ધર્મો ભગવાનમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થતાં પોતાની મેળે અનુભવાય છે. તેથી તે ફલરૂપ હોવાથી સાધન(જ્ઞાન)માર્ગમાં તે કહેલા ન હોય એ યોગ્ય જ છે. **જ્ઞાનમાર્ગ કર્મમાર્ગ વિગેરે વિહિત (વેદમાં કહેલા) હોવાથી સાધનમાર્ગ છે.**

પૂર્વપક્ષીઃ-જ્ઞાનમાર્ગનો વિષય અક્ષરબ્રહ્મ છે, તેથી તેમાં લીલાના ધર્મો ન સ્ફુરે એ યોગ્ય છે; પરંતુ ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોમાં પણ કેટલાક મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારાઓને એ ધર્મો સ્ફુરતા નથી;જેઓને ભગવાનમાં સ્નેહ છે તેઓને સ્ફુરે છે, અને તેમાં જૂદા જૂદા ધર્મો કોઈને થોડા કોઈને વધારે સ્ફુરે છે તેનું શું કારણ ?

સિદ્ધાન્તીઃ-પાછળ એક જ પુરુષમાં જૂદા જૂદા ભાવવાળી સ્ત્રીઓને જૂદા જૂદા ધર્મો સ્ફુરે છે એમ કહેલું છે, તેથી આ શંકાનું પણ સમાધાન થઈ જાય છે. જેમ આંખ અને નાક બંને નજીકમાં હોવા છતાં, નાકને જ પાસેના પદાર્થની ગંધ આવે છે પણ આંખને ગંધ આવતી નથી, કારણ કે આંખને ગંધ આવે એ યોગ્ય નથી, તેમ અહિં પણ જાણવું. વળી 'તે રસ છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે ભગવાનની લીલા સ્વરૂપાત્મક છે, તેથી તેમાં (લીલા સ્વરૂપાત્મક હોવાથી, તેમાં વિરૂદ્ધ ધર્મો જણાય તેમાં) કાંઈ અયોગ્યતા નથી. આ અમે વિદ્વન્મંડનમાં વિસ્તારથી જણાવેલું છે.

વળી 'તેથી અમે બ્રહ્મ જાણનારાઓ પવિત્ર બ્રહ્મને પવિત્ર કરીએ છીએ' વિગેરે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને પવિત્ર કરવાનું કહેલું છે. આ 'પવિત્ર કરવું' તે માત્ર 'બ્રહ્મપણું વધારે સારી રીતે પ્રકટ કરવું' એ જ છે. અહિં પણ 'તે રસ છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે ભગવાન રસાત્મક છે, અને રસ એ અમુક પ્રકારનો ભાવ છે, તેથી ગોપીઓએ રક્ષા કરી તેથી તેમનો અમુક ભાવ ઘણી સારી રીતે પ્રકટ થયો. આ જ રક્ષા કરવાનો ઉપયોગ થયો. જેમ વધારે સુંદરતા દર્શાવવા અલંકારો ધારણ કરવામાં આવે છે તેમ (વધારે સારી રીતે ભાવ પ્રકટ કરવા) ગોપીઓએ ભગવાનની રક્ષા કરી. તેથી જ હમણાં પણ ભગવાન પોતાના ભક્તોને 'હું ભૂખ્યો છું અથવા તરસ્યો છું' એમ જણાવે છે. ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ સાથે ધાવણનું પાન કરી, તેનામાંથી તેણે હણેલા બાલકોને પોતામાં આણેલા, તે બાલકો ભવિષ્યમાં વિનિયોગ લેવા યોગ્ય થાય તે માટે તેઓને રાક્ષસીના સ્પર્શથી જે દોષ થએલો તે દૂર કરવો જ જોઈએ. તેથી તે દોષનું નિવારણ કરવું, એ પણ સ્વામિનીઓએ રક્ષા કરી તેનું એક પ્રયોજન ભગવાનને ઇષ્ટ હતું એમ પણ જાણવું; કારણ કે **ભગવાનની એક લીલા અનેક કાર્યો સાધનારી હોય છે.** (टि)

૧. **કર્તા** એટલે રક્ષા કરનારી ગોપીઓ. (**प्र**)

૨. **કર્મ** એટલે જેમની તે રક્ષા કરે છે તે બાલક ભગવાન. (**प्र**)

૩. શ્લો. ૧૯માં માત્ર ગોપુચ્છ ફેરવ્યું, તેમાં ભગવાન અથવા ગોપી કોઈનો સંસ્કાર થયો ન હતો. (**यो**)

કર્મનો જ સંસ્કાર કર્યો હતો.[1] ત્રીજીમાં (અહિં કહેવામાં આવે છે તે આધિદૈવિક રક્ષામાં) કર્તાનો પણ સંસ્કાર કરે છે.[2] પહેલાં પોતાનો (ગોપીઓનો) બે પ્રકારનો (સંસ્કાર) કર્યો, તેનું "સારી રીતે જલનો સ્પર્શ કરી" શબ્દોથી નિરૂપણ કરેલું છે. આથી (એમ) કહેલું છે કે તેમણે બહારથી (દેહના બહારના ભાગમાં) સ્નાન કર્યું અને અંદર (જલનું) આચમન કર્યું. પછી તેમણે અગીઆર બીજમંત્રોનું[3] પોતામાં સ્થાપન કર્યું. (કારણ કે) દેવતા પોતામાં આવે ત્યારે (તે દેવતાનું) બીજામાં સ્થાપન (પોતાનો) અનુભવ જેમાં સાક્ષી હોય તેવું થાય છે. (બીજામાં સારી રીતે સ્થાપન થયું, એમ પોતાની ખાતરી થઈ શકે છે). અથવા 'ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ' એ મંત્રમાં કહેલું છે કે (કોઈનો) સર્વથી બલવાન દોષ (તજાવવામાં આવે ત્યારે તે દોષ) તજાવનારને પકડે છે. તેથી તેમનામાંથી (ભગવાનમાંથી) કઢાવેલો આધિદૈવિક દોષ પોતાને કદાચ પકડે, તેથી (દોષ પોતાને ન પકડે તે માટે) (પોતામાં બીજમંત્રોનું સ્થાપન કર્યું.)

(ગોપીઓએ) પોતાની પણ કરણ અને કર્તાના[4] ભેદથી બે પ્રકારની રક્ષા કરી; કારણ કે બારોબાર (સીધો)[5] કરણોને તથા કર્તાને દોષનો સંબંધ હોવાનો સંભવ છે. આ 'અંગોમાં' શબ્દથી કહેલ છે. 'અંગોમાં' એટલે (આવતા શ્લોકમાં) કહેવામાં આવશે તે અંગોમાં,[6] અથવા (ગયા શ્લોકમાં) કહ્યાં તે અંગોમાં તે જ નામોથી[7] (બીજમંત્રોનું સ્થાપન કર્યું.)

'કરોમાં' એટલે હથેળી તથા (હાથના) પાછલા ભાગ સહિત જમણા હાથના અંગુઠાથી આરંભી ડાબા હાથના અંગુઠા સુધીની દશ આંગળીઓમાં.* અથવા 'જૂદો જૂદો' શબ્દનો 'કરો' સાથે જ સંબંધ છે. આ પ્રમાણે 'આંગળીઓ અને અંગુઠાના ભાગોમાં' એવું વચન હોવાથી, ચાર આંગળીઓનાં (દરેકનાં ત્રણ) પર્વોમાં સ્થાપન થાય છે.×

---

૧. શ્લોક ૨૦ માં ગોમૂત્ર વિગેરેથી બાલક ભગવાનને સ્નાન કરાવેલ, તેથી રક્ષાના કર્મ ભગવાનને જ સંસ્કાર કરેલ; ગોપીઓએ પોતાને સંસ્કાર કરેલા ન હતા. (यो)

૨. આ શ્લોકમાં રક્ષા કરનાર ગોપીઓએ પોતાને પણ સંસ્કાર કરેલા છે, પોતે જલથી સ્નાન કર્યું, આચમન કર્યું, (અને પોતામાં પ્રથમ બીજમંત્રોથી દેવતાઓનું સ્થાપન કર્યું) અને ભગવાનને પણ સંસ્કાર કરેલા છે. (यो)

૩. આવતા શ્લોક ૨૨માં કહેવામાં આવશે તે અગીઆર **બીજમંત્રોનું**. (प्र)

૪. અંગો કરણ છે, અને આત્મા (પોતે) કર્તા છે. (टि). ગોપીઓ રક્ષા કરતી હોવાથી પોતે કર્તા છે અને તે પોતાના અંગોથી રક્ષા કરે છે તેથી અંગો કરણો (જેનાથી કાર્ય કરવામાં આવે તે સાધન) છે.

૫. साक्षात्करणे એટલે ખુલ્લી રીતે કરવાથી.(प्र) પ્રકાશના આ અર્થ પ્રમાણે 'कर्तरि' પછી 'च' શબ્દ આવે છે તે તદ્દન નિરર્થક થાય છે. તેથી 'साक्षात्'નો અર્થ 'બારોબાર' અથવા 'સીધી રીતે' કરેલ છે. કરણમાં પણ બારોબાર દોષ હોય અને પોતામાં પણ દોષ હોય, તેથી તે બંનેના દોષ મટાડવા કરણ અને આત્માના ભેદથી બે પ્રકારે ગોપીઓએ પ્રથમ પોતાની રક્ષા કરી.

૬. આ પક્ષમાં અંગોમાં બીજમંત્રોનો જ ન્યાસ કરી (તે તે દેવતાનું સ્થાન કહેલ છે). (प्र) આવતા શ્લો.૨૨માં અગીઆર અંગો કહેલાં છે, તેથી અગીઆર બીજમંત્રોનું સ્થાપન કરેલું છે. (ले)

૭. કેશવ વિગેરે બાર નામો(ગયા શ્લોકનાં સુબોધિનીજીમાં કહ્યાં તે)થી. (प्र) ગયા શ્લોકમાં ૧૨ અંગો કહેલાં હોવાથી, તે શ્લોકપરનાં સુબોધિનીજીમાં કહેલ કેશવ વિગેરે ૧૨ નામોથી. (ले)

* બાર નામો કેવી રીતે કરવડે ગણે છે તે જણાવેલ છે.

× બાર નામો આ બીજી રીતે ગણે છે. અહિં 'કરો' બે હોવા છતાં એક હાથની ચાર આંગળીઓ

અથવા 'જૂદો જૂદો' શબ્દથી માતૃકાનું સ્થાપન વિગેરે દશ જૂદાં જૂદાં સ્થાપન કહેલાં છે.[1] (ગોપીઓએ) એ પ્રમાણે પોતામાં (દેવતાઓનું) સ્થાપન કરી; (પોતે) સર્વ દેવતાઓના આધારરૂપ થઈ, પછી જૂદા આરંભથી બધા દેવતાઓને બહાર રહેલા કરી (પોતામાંથી બહાર કાઢી), બાલક ભગવાનના અંગોમાં અગીઆર બીજોથી (તેઓનું) સ્થાપન કર્યું. (૨૧)

(મંત્રના) બીજો અને (દેવતા સ્થાપન કરવાનાં) સ્થાનો ગુપ્ત રાખવાયોગ્ય હોવાથી (શુકદેવજી) નીચેના શ્લોકમાં જૂદા પ્રકારથી[2] દેવતાની પ્રાર્થના કરવાના રૂપથી સ્તોત્રરૂપ રક્ષા કહે છેઃ-[2]

अव्यादजोंघ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ॥
हृत्केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कंठं विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम् ॥२२॥

અજ ચરણનું રક્ષણ કરો, અણિમાન્ તમારા ઢીંચણોનું રક્ષણ કરો, વળી યજ્ઞ સાથળોનું, અચ્યુત કેડનું, હયાસ્ય ઉદરનું, કેશવ હૃદયનું, ઈશ તમારી છાતીનું, ઇન તો કંઠનું, વિષ્ણુ ભુજાનું, ઉરુક્રમ મુખનું અને ઈશ્વર મસ્તકનું રક્ષણ કરો. ૨૨.

વૈષ્ણવતંત્રમાં ભગવાનનાં અગીઆર રૂપો મૂલથી (ઘણા જૂના સમયથી) પ્રસિદ્ધ છે. બીજાં (આ અગીઆર સિવાયનાં) રૂપો શક્તિવાળાં નથી, અથવા નજરાણાં તરીકે તેમનામાં સામર્થ્યનું આરોપણ કરેલું હોય છે (જરૂર પડે ત્યારે તેમનામાં સામર્થ્ય મૂકેલું હોય છે).

(૧) તેમાં (આ અગીઆર રૂપોમાં) પ્રથમ **અજ** (છે). અજ એટલે જે જન્મતા નથી, એટલે વિકારરહિત મૂલરૂપ છે તે, એમ થયું. તે અક્ષરરૂપ છે. તે અક્ષરરૂપ ભગવાન ચરણનું રક્ષણ[3] કરો. આ ચરણ આધ્યાત્મિક છે,[4] 'અન્તર્યામીના અવતાર વિગેરે રૂપ થાય ત્યારે આ ચરણ થાય છે' એમ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તે તો આધિદૈવિક છે.

અને તે દરેકના ત્રણ ભાગ (બે આંકા મધ્યેનો ભાગ) ગણ્યા છે. તેથી એક જ કરથી બાર ગણાય છે. પણ ગોપીઓએ પોતામાં ભગવાનનાં નામોનું સ્થાપન કર્યું ત્યારે એક હાથની આંગળીઓથી ગણત્રી કરી, અને પછી ભગવાનમાં સ્થાપન કર્યું ત્યારે તે જ રીતે બીજા હાથની આંગળીઓથી ગણત્રી કરી એમ લઈએ તો જ 'બે કરો' શબ્દનો અર્થ બરાબર આવે. એવી રીતે કરથી બે પ્રકારે સ્થાપન કર્યાની વિગત કહેલી છે.

૧. અંગોમાં **સ્થાપન** કરવાનો આ જૂદો પ્રકાર કહેલો છે. **(प्र)**

૨. અહિં અમુક દેવતા અમુક અંગમાં રહો (અને રક્ષણ કરો), એમ ગોપીઓએ કહેવાનું છે; પણ તેમ કહેલું નથી; પણ **જૂદા પ્રકારથી** એ વૃત્તાંત શ્રીશુક સ્તુતિરૂપે આગળના વાક્યમાં કહે છે. તેથી અહિં પેટા અર્થ કહેલો છે. આ શ્લોકનો અર્થ આ શ્લોકનાં સુબોધિની પૂરાં થાય છે ત્યાં જણાવેલો છે. **(ले)**

૩. અહિં ભગવાનના ચરણારવિંદનું રક્ષણ અક્ષરરૂપ ભગવાને કરવાનું છે. તેની યોગ્યતા 'આ ચરણ આધ્યાત્મિક છે અને તે આધિદૈવિક છે' વિગેરેથી આગળ જણાવે છે. આ ઉપપત્તિ વ્યાસજીની ઇચ્છેલી જ હતી; કારણ કે 'જલમાં વારાહ રક્ષણ કરો, ભૂમિપર વામન રક્ષણ કરો, જંગલમાં નરસિંહ રક્ષણ કરો, અને કેશવ સર્વ રીતે રક્ષણ કરો' વિગેરે સ્થલે યોગ્યતાપૂર્વક જ રક્ષા કહેલી છે; કારણ કે વારાહ જલમાં પ્રવેશ કરવા સમર્થ છે. જંગલમાં તેથી જ નરસિંહને રક્ષક કહેલા છે, તેથી તે તે નામથી તે તે સ્થલોએ યોગ્યતાપૂર્વક જ રક્ષા કહેલી છે. તેથી અહિં (સુબોધિનીમાં) શ્રીમદાચાર્યચરણ સર્વત્ર યોગ્યતા જણાવે છે. **(यो)**

૪. આ ચરણ જેનું રક્ષણ કરવાનું છે એમ કહેવામાં આવે છે, તે **આધ્યાત્મિક છે,** અને જેમનું

(૨) પછી તે (અજ) જ સર્વ જેની ઉપાસના કરે છે તેવા રૂપવાળા થતાં જાણી ન શકાય તેવા થવાથી **'અણિમાન્'** થાય છે. આ નામો બીજરૂપ હોવાથી વિકારવિનાનાં[1] છે. સ્થૂલ પછી સૂક્ષ્મભાવ થએલ હોવાથી[2] તે (અણિમાન્) એ ઢીંચણોનું રક્ષણ કરો. પ્રમેયબલવાળાં એ રૂપોથી આ બે(રક્ષાનું)નું નિરૂપણ કર્યું.

ફરીથી હવે 'અથ' 'વળી' શબ્દથી પ્રમાણબલથી (રક્ષાનું) નિરૂપણ જૂદું કરે છે. આથી[3] એમ જણાવેલું છે કે **ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમેયબલથી જ સિદ્ધ થાય છે.**

(૩) **યજ્ઞ** સાથળોનું રક્ષણ કરો. કારણ કે[4] તે (યજ્ઞ) પ્રજનન(ઉત્પન્ન કરનાર)રૂપ[5] છે.

(૪) યજ્ઞનું જ આધિદૈવિક રૂપ **અચ્યુત**[6] કેડનું રક્ષણ કરો; કારણ કે તે રક્ષણ કરનાર

ત્યાં દર્શન થાય છે તે (શ્રીકૃષ્ણ જ) આધિદૈવિક છે અને તેમને 'અજ'. કહેલા છે. તે પોતાના સ્થાનભૂત પોતાની અંદર જ રહેલ આધ્યાત્મિક ચરણારવિંદનું રક્ષણ કરો, એવી પ્રાર્થના છે એવો ભાવ છે. (**टि**)'

૧. 'અણિમાન્'નો અર્થ 'જાણી ન શકાય તેવું' કરવો હોય ત્યારે તેનું રૂપ 'अणिष्ट' (સર્વથી ઝીણું) થાય; (છતાં **'અણિમાન્'** રૂપ જ રાખેલ છે, કારણ કે નામ વિકારરહિત છે). તેથી (રૂપનો) બહુ આગ્રહ ન રાખવો એવો ભાવ છે. (**ले**)

૨. અક્ષરભાવ સ્થૂલ છે. તેમાંથી પછી સર્વ જેમની ઉપાસના કરે છે તેવો સૂક્ષ્મભાવ થયો. [તે જાણી ન શકાય તેવું (અણિમાન્) રૂપ થયું.] તેથી ચરણારવિંદની ઉપરના ભાગ ઢીંચણનું તે રક્ષણ કરે, એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. (**प्र**)

૩. **આથી** એટલે "અહિં ચરણારવિંદ અને ઢીંચણોની રક્ષા પ્રથમ કહેલી છે, તે પ્રમેયબલવાળાં રૂપથી થાય છે. પ્રમાણથી પ્રમેય સિદ્ધ થાય છે, એ ન્યાયનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ અહિં પહેલાં પ્રમેયબલનું નિરૂપણ કરેલું છે" તેથી. (**प्र**) **'આથી'** એટલે ચરણની રક્ષાની પ્રાર્થનામાં પ્રમેયબલ કહેલું છે **તેથી** ઢીંચણને પણ ચરણમાં ગણી આ કહેલ છે. શ્રીમદ્ભાગવત ૨–૬–૬ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણારવિંદ ભક્તિરૂપ છે; વળી તે અક્ષરરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે. (**ले**)

'આથી'એટલે અક્ષરને ભક્તિમાર્ગરૂપ આધિદૈવિક ચરણારવિંદ કહેલ છે તેથી. અક્ષરનાં બે રૂપો છે, અને તેથી તેનાથી બે સ્થલોની રક્ષા કહેલી છે. અજ રૂપથી ચરણની રક્ષા કહેલી છે, એ ભક્તિમાર્ગ કહેલો છે; કારણ કે ભગવાનનું ચરણારવિંદ ભક્તિરૂપ છે. 'અણિમાન્' પદથી જાણી શકાય નહિ તેવું કહેલ હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગ કહેલો છે, કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રમેયને જાણી ન શકાય તેવું કહેલ છે. 'કોઈક ધીરે પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કર્યું' વિગેરેથી જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રમેયને દુર્જ્ઞેય (જાણી ન શકાય તેવું, ઘણા શ્રમથી જણાય તેવું) કહેલું છે. (**यो**)

૪. 'અગ્નિહોત્ર કરે છે. એ પ્રમાણે જે કંઈ યજમાનનું છે તેનું જ તે બીજ પ્રજનન (ઉત્પન્ન કરવામાં) સિંચે છે' શ્રુતિની સંમતિ દર્શાવવા '**हि**' 'કારણ કે' શબ્દ યોજેલો છે. (**ले**)

૫. **પ્રજનનરૂપ** એટલે પ્રજનન (ઉત્પત્તિ કરવી તે) જેના સ્વરૂપમાં છે તેવો.(**ले**)

'યજ્ઞમાંથી વરસાદ થાય છે' એ ગીતાવાકયમાં અન્ન વિગેરેને ઉત્પન્ન કરનાર વરસાદની પણ ઉત્પત્તિ યજ્ઞમાંથી થાય છે એમ કહેલું છે, તેથી તે પ્રજનનરૂપ છે. સાથળ પણ પ્રજનનરૂપ છે, કારણ કે તે ઉત્પત્તિ કરવામાં કારણરૂપ છે, એમ 'જ્યારે સાથળ નગ્ન થાય છે' શ્રુતિમાં કહેલું છે. (તેથી યજ્ઞ સાથળનું રક્ષણ કરે તે યોગ્ય છે. (**यो**)

૬. **અચ્યુત** યજ્ઞરૂપ છે, તેથી પૃથ્વીરૂપ (ભગવાનની) કેડની તે રક્ષા કરે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે પૃથ્વી કર્મક્ષેત્ર (કર્મ કરવાની ભૂમિ) હોવાથી યજ્ઞ ઉપર તેનો આધાર છે. પોતાંના ઉપર જેનો આધાર હોય તેની રક્ષા કરવી એ યોગ્ય જ છે. (**यो**)

છે. તે (અચ્યુત) કોઈપણ પ્રકારથી ચ્યુત (હારેલ, પડેલ) નહિ હોવાથી વેદો અને યજ્ઞોની નિત્યતા[1] પણ કહેવાઈ.

(૫) **હયાસ્ય** ઉદરનું રક્ષણ કરો. તેણે (હયાસ્યે) વેદો નષ્ટ થયા ત્યારે (વેદોની રક્ષા માટે અવતાર લીધેલો. આખુંય જગત્ (ભગવાનનું) ઉદર છે, અને તેનું પરિપાલન કર્મથી થાય છે, તેથી તે (હયાસ્ય) યજ્ઞમાં પ્રાદુર્ભૂત થએલ (એમ) કહેલ છે.

(૬) **કેશવ** હૃદ્ એટલે હૃદયનું રક્ષણ કરો. क અને ईश તે કેશૌ. તેઓનું व એટલે સુખ જેમનાથી છે તે (કેશવ). એટલે બુદ્ધિ અને અહંકારના નિયામક બ્રહ્મા અને શિવને પણ સુખ આપનાર અંતર્યામી (કેશવ) હૃદયનું રક્ષણ કરનાર થાઓ. બે સ્તનોની વચ્ચેનો નીચો ભાગ હૃદય છે.

(૭) છાતી તો ઊંચો ભાગ છે. સ્તનોની ઉપર અને કંઠથી નીચે તમારી છાતીનું **ઈશ** રક્ષણ કરો. આ ઇશ આધિદૈવિક કાલરૂપ છે, અને તેમનાથી પ્રકૃતિના ગુણો ક્ષોભ પામે છે. 'તમારી છાતી' કહેલું છે, (કારણ કે) (ભગવાનની) છાતીમાં લક્ષ્મી પણ રહે છે તેથી તેમનો (લક્ષ્મીનો) સમાવેશ ન થાય તે માટે 'તમારી' પદ યોજેલું છે.

(૮) **ઇન** તો કંઠનું રક્ષણ કરો. 'तु' 'તો' શબ્દ બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા (ઇનને) જણાવવા માટે, (બ્રહ્માંડની) બહાર રહેલાથી તેમને જૂદા પાડે છે. (તેથી) ઇન એટલે સૂર્યની અંદર રહેલા નારાયણ, તે કંઠનું રક્ષણ કરો. તે (કંઠ) સરસ્વતીનું સ્થાન છે, અને તે (ઇન) ત્રણ વેદોરૂપ છે.

(૯) પછી ક્રિયા બે ભુજાઓમાં જ રહેલી છે. તેથી જગતનું રક્ષણ કરવા રહેલ ક્રિયાશક્તિવાળા **વિષ્ણુ** ભુજાનું રક્ષણ કરો.

(૧૦) પછી ભક્તોને પીડા કરનાર દૈત્યો આવે ત્યારે તેઓને નસાડવા માટે પધારેલા, બલિનું બંધન કરનાર **ઉરુક્રમ** (મોટાં પગલાંવાળા) વામન મુખનું રક્ષણ કરો.

(૧૧) પછી ઈશ્વર મસ્તકનું રક્ષણ કરો, જે (ઈશ્વર) સંકર્ષણરૂપ છે, અને જેમના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે કેશો છે. તે શિરઃ એટલે મુખ્ય હોવાથી શિર(મસ્તક)નું પાલન કરે તે યોગ્ય જ છે.

એ પ્રમાણે ચરણથી આરંભી મસ્તક સુધીના (અવયવોની) રક્ષાનું પ્રાર્થના વડે નિરૂપણ કર્યું. (૨૨)

નીચેના શ્લોકમાં સર્વ બાજુ તરફથી બહારની રક્ષા કરે છેઃ–

चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात् त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाजनश्च ॥
कोणेषु शंख उरुगाय उपर्युपेन्द्रस्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥२३॥

ચક્રી આગળ (રક્ષણ કરો). ગદાસહિત (ગદાધર) હરિ પાછલ હો, તમારી બંને બાજુએ ધનુષ્યધારી મધુના સંહારક અને અસિધારી અજન (રક્ષણ કરો). ખૂણાઓમાં શંખધારી ઉરુગાય, ઉપર ઉપેંદ્ર ગરુડ, ભૂતલપર હલધર, અને સર્વબાજુએ પુરુષ (તમારૂં રક્ષણ કરો.) ૨૩.

[1] વેદમાં જેનું નિરૂપણ કરેલું છે,તેવા યજ્ઞનું આધિદૈવિકરૂપ અચ્યુત છે. તે ચ્યુતિવિનાના છે એમ કહેલું છે, તેથી વેદો અને યજ્ઞો બંને નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.(લે) યજ્ઞનું આધિદૈવિકરૂપ અચ્યુત (ચ્યુતિવિનાનું) છે, તેથી યજ્ઞ નિત્ય છે, અને તેનું પ્રતિપાદન વેદમાં કરેલું છે તેથી વેદ પણ નિત્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે.

પુરુષના જેટલા ભાગો બહાર હોય છે તે તે ભાગમાં તે તે ભાગના પ્રયોજક (ઉત્તેજક) રક્ષણ કરો, એવી પ્રાર્થના કરે છે. **ચક્રી** એટલે ચક્ર જેમના હાથમાં છે તે ચક્ર ધારણ કરી આગળ રક્ષા કરો, એટલે (બાલક શ્રીકૃષ્ણના) પૂર્વભાગમાં (મુખ તરફના પ્રદેશમાં) રક્ષણ કરો. **ગદાસહિત** એટલે ગદાધર હરિ (પોતાની) ગદા સાથે પાછલ રક્ષણ કરો, એટલે પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરો.

'મોટાને પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરવાનું કેમ કહેલ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી પ્રાર્થના કરવાનું કારણ 'હરિ હો' શબ્દોથી કહેલું છે; કારણ કે તે (ગદાધર હરિ) સર્વ દુઃખોને હરનાર છે. જેમ (તેમણે) પ્રાર્થના થતાં આવી ગજેંદ્રનો ઉદ્ધાર કર્યો, પરંતુ (પોતાના) વૈમનસ્ય(શ્રમ)નો વિચાર કર્યો નહિ (તેમ તે દુઃખ હરનાર છે). તેથી હમણાં પણ (આ) પ્રાર્થનાથી હરિ પોતે પાછલ હો; એટલે પાછલ રહી પાલન કરો એવો અર્થ છે.

તમારી બંને બાજુએ એટલે જમણી તથા ડાબી બાજુએ **ધનુર્ધર મધુસૂદન** અને **અસિધારી અજન** રક્ષણ કરો. જમણી બાજુએ (મધુનો સંહાર કરનાર) ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી ત્યાં રહેલા રાક્ષસોનો દૂરથી જ સંહાર કરો, ડાબી બાજુએ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવા કરવા યોગ્ય, સર્વના જન્મ વિગેરે સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનાર અજન[1] અસિ (તલવાર) ધારણ કરી અવિદ્યાનો નાશ કરતા[1] રક્ષણ કરો. આયુધોમાં પણ પોતાનું સામર્થ્ય છે, એમ જણાવવા તેઓને પણ જૂદાં જણાવેલાં છે, '**च**' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ઉત્તરભાગમાં રહેલી હરિવર્ષ વિગેરે મૂર્તિઓ પણ રક્ષણ કરો.

ખૂણાઓમાં એટલે ચારે દિશાઓની મધ્યના ભાગોમાં **ઉરુગાય** શંખ ધારણ કરીને રક્ષણ કરો, કારણ કે[2] 'વિષ્ણુના મુખમાંથી નીકળેલા પવનથી પૂરાએલા....' વાક્ય પ્રમાણે તે (શંખનો) શબ્દ સર્વ દૈત્યોના અહંકારનો નાશ કરનારો છે. તેથી જ દરેક ખૂણામાં જૂદા જૂદા (શંખો) કહેલા છે. તે[3] (રક્ષણ કરનાર) પણ ઉરુ એટલે નારદ વિગેરે ઉત્તમ (પુરુષો) જેમનું ગાન કરે છે તેવા ઉરુગાય છે, તેથી (તેમના) એકલાથી જ સર્વત્ર રક્ષા થવાનું સંભવે છે. ઉપર **ગરુડ** અને **ઉપેન્દ્ર** રક્ષણ કરો. ગરુડ ઉપર બેઠેલા મન્વંતરના અવતારરૂપ (ઉપેંદ્ર રક્ષણ કરો). ગરુડ પણ રક્ષણ કરનાર છે. તે બંને ઉપર જ રહે છે. ભૂતલ ઉપર **હલધર** (રક્ષણ કરો), એટલે નીચેના ભાગમાં સંકર્ષણ હલ ધારણ કરી રક્ષણ કરો.

એ પ્રમાણે દરેક (બાજુએ) રક્ષા કહી, **'સર્વ બાજુએ પુરુષ'** શબ્દોથી સામાન્ય રીતે (રક્ષા) કહેલી છે. પુરુષ એટલે નારાયણ સર્વ બાજુએ રક્ષણ કરો; કારણ કે તેમના (નારાયણના) ઉદરમાં સર્વ રહે છે, તેથી તે સર્વ સ્થલે રહેલા છે. (૨૩)

---

૧. જેમને લીધે જના એટલે અવિદ્યા રહેતી નથી તે અજન, એવી અજનની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી તે સર્વ **અવિદ્યાનો નાશ** કરનાર છે. (લે)

૨. શ્રીમદ્ભાગવત સ્ક.૪ અ.૯ શ્લોક ૪માં જણાવ્યું છે, કે ધ્રુવને ભગવાનના શંખનો સ્પર્શ થતાં તેને દૈવી વાણી પ્રાપ્ત થઈ. તેનું તાત્પર્ય જણાવતાં તત્ત્વદીપ ૩-૪-૮૮માં શ્રીમદાચાર્યચરણ કહે છે કે ભગવાનના શંખમાં હરિનો આસન્ય (પ્રાણવાયુ) પોતાની તૃપ્તિ માટે સદા રહે છે (તે વેદનું મૂલ કારણ છે, તેથી શબ્દબ્રહ્મમય છે. તેથી તે વાયુવાળા શંખના સ્પર્શથી ધ્રુવને દૈવી વાણી પ્રાપ્ત થઈ), તેની સંમતિ દર્શાવવા '**हि**' '**કારણ કે**' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

૩. **તે** એટલે જેમણે શંખ ધારણ કરેલ છે તેવા (રક્ષણ કરનાર). **(લે).**

એ પ્રમાણે બહારથી રક્ષા કહી, હવે નીચેના શ્લોકથી આધ્યાત્મિકના[1] અંશરૂપ[2] પ્રાણ[3] વિગેરેની રક્ષા કહે છે:-

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणोऽवतु ॥
श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ २४ ॥

હૃષીકેશ ઇંદ્રિયોનું (રક્ષણ કરો). નારાયણ પ્રાણોનું રક્ષણ કરો. શ્વેતદ્વીપના પતિ ચિત્તનું (રક્ષણ કરો). યોગેશ્વર મનનું રક્ષણ કરો. ૨૪.

હૃષીક એટલે ઇંદ્રિયો, તેઓના જ નિયામક (નિયમમાં રાખનાર, ઈશ્વર) તરીકે રહેલા (**હૃષીકેશ**) (ઇંદ્રિયોનું) રક્ષણ કરો, એમ પહેલાં (શ્લોક ૨૨માં) કહેલું છે તે સાથે સંબંધ છે. ઇંદ્રિયો દશ છે. (હૃષીકેશ) ચક્ષુના ચક્ષુરૂપ હોવાથી (ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ કરો). **નારાયણ** ભગવાનના પ્રાણોનું રક્ષણ કરો. પ્રાણ અપાન વિગેરે દશ* પ્રાણો છે. નાર એટલે જીવોનો સમૂહ, તેને જે અયન કરે છે એટલે પ્રેરે છે અથવા તેમાં પ્રવેશ કરે છે (તે નારાયણ). સર્વ પ્રાણમૂલ છે (પ્રાણીઓ સર્વ પ્રાણથી જીવે છે), તેથી નારાયણથી પ્રાણની રક્ષા થાય છે. (હવે) ચાર અંતઃકરણની રક્ષા કહે છે. (૧) શ્વેતદ્વીપ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ હોવાથી, **શ્વેતદ્વીપના પતિ** વાસુદેવ છે. તે ચિત્તના રક્ષક હોય જ. (૨) અનિરુદ્ધ યોગીઓથી આરાધના કરવા યોગ્ય છે. તેથી **યોગેશ્વર** (અનિરુદ્ધ) મનનું રક્ષણ કરો. યોગશાસ્ત્રનું મૂલ મન જ છે, (મનને નિયમમાં રાખવાનું જ તે શાસ્ત્ર છે). (૨૪)

पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ॥
क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥ २५ ॥

પ્રદ્યુમ્ન તમારી બુદ્ધિનું (રક્ષણ કરો), આત્માનું પર ભગવાન (રક્ષણ કરો). ગોવિંદ રમતાનું રક્ષણ કરો. માધવ શયન કરેલાનું રક્ષણ કરો. ૨૫.

(૩) **પ્રદ્યુમ્ન** બુદ્ધિનું (રક્ષણ કરો). તે વંશ કરનાર (વધારનાર) છે. તે પ્રથમ પૃશ્નિના ગર્ભમાંથી પ્રકટ થએલ, તેથી તે જ (બુદ્ધિનું) રક્ષણ કરો. (૪) **આત્માનું** એટલે અહંકારનું ભગવાન સંકર્ષણ રક્ષણ કરો. તે (સંકર્ષણ) આનાથી પર (છે)[4] એમ ચતુર્મૂર્તિમાં કહેલો છે. (અથવા) **આત્મા** એટલે જીવરૂપ (બાલકનું) **પર** એટલે પુરુષોત્તમ રક્ષણ કરો;

---

૧. **આધ્યાત્મિકના અંશરૂપ** એટલે અક્ષરના અંશભૂત. (**प्र**)

૨. ઇંદ્રિયો, પ્રાણ અને અંતઃકરણનો સમૂહ આધ્યાત્મિક છે, તેમના અંશરૂપ એટલે ઇંદ્રિયો, પ્રાણ અને અંતઃકરણ એ દરેક. (**ले**)

૩. અહિં 'પ્રાણ' શબ્દનો અર્થ ઇંદ્રિયો છે, એટલે ઇંદ્રિયો વિગેરે'ની રક્ષા કરે છે એમ જાણવું. ઇંદ્રિયો પણ 'પ્રાણ' કહેવાય છે, એમ બ્રહ્મસૂત્ર ૨–૪–૧માં નિરૂપણ કરેલું છે. (**ले**)

* પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચ, અને નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય.

૪. તે સંકર્ષણ આનાથી એટલે પ્રદ્યુમ્નથી પર છે, કારણ કે ચતુર્મૂર્તિ કહેતાં તેમને પ્રદ્યુમ્નથી પહેલા કહેલા છે એવો અર્થ છે. (**प्र**) **તે** એટલે ચતુર્મૂર્તિમાં (વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધમાં) કહેલ સંકર્ષણ. અહિં 'च' 'અને' શબ્દ યોજેલો છે, તેથી શ્લોક ૨૩માં કહેલ હલધરનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે આનાથી એટલે બલદેવથી પર છે. (દશમસ્કન્ધના) પહેલા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે કે બલદેવ, વાસુદેવનો જેમનામાં આવેશ છે તેવા સંકર્ષણનો જેમનામાં આવેશ છે તેવા શેષરૂપ છે. તેમનાથી

અને[1] દેહનું સર્વને નિયમમાં રાખનાર **ભગવાન** રક્ષણ કરો; અથવા આત્માનું જ ભગવાન રક્ષણ કરો. (ભગવાનનું) ભગવત્પણું કૃત્રિમ (ખોટું, બનાવટી) નથી, એમ જણાવવા 'પર' વિશેષણ યોજેલું છે.

હવે સર્વ અવસ્થાઓ(સ્થિતિ)માં રક્ષાની પ્રાર્થના કરે છે. **રમતાં** એટલે બાલકની રમત કરતાં, પર્વત ઉપર અથવા અગ્નિમાં, વિગેરેમાં પણ જતા હોય ત્યારે ગોવિંદ રક્ષણ કરો; તે (ગોવિંદ) સદા ગાયોના ઈંદ્ર એટલે ગુપ્તપણાથી રક્ષણ કરનાર[2] છે. શયન કરેલાનું **માધવ** રક્ષણ કરો, કારણ કે તેમાં (શયનમાં) લક્ષ્મી પ્રયોજક[3] છે. (૨૫)

व्रजन्तमव्याद् वैकुण्ठस्त्वासीनं त्वां श्रियः पतिः ॥
भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्वग्रहभयङ्करः ॥ २६ ॥

વૈકુંઠ ચાલતા તમારૂં રક્ષણ કરો, લક્ષ્મીના પતિ બેઠેલા તમને (રક્ષો) સર્વ ગ્રહોને ભય ઉત્પન્ન કરનાર યજ્ઞભોક્તા ભોજન કરતા (તમારૂં) રક્ષણ કરો. ૨૬.

ચાલતા એટલે ધીરે ધીરે (તમે) બાલકની લીલા કરતા જતા (હો) ત્યારે **વૈકુંઠ** રક્ષણ કરો, કારણ કે તે ગતિ(ચાલવાની ક્રિયા)નું દાન કરવા માટે જ વૈકુંઠ બનાવીને રહેલા છે. આથી એવી પ્રાર્થના કરેલી છે, કે જ્યાં જ્યાં (બાલક) ચરણ મૂકે તે સર્વ સ્થલે કોમલપણું વિગેરે પ્રકારથી (વૈકુંઠ) તેમને સુખ આપનાર થાઓ. તમે બેઠેલા (હો) ત્યારે લક્ષ્મીના પતિ (તમારૂં) રક્ષણ કરો, કારણ કે લક્ષ્મીના વિવાહ સમયે તે બેઠેલા હતા ત્યારે લક્ષ્મી તેમને વરેલાં. એવા ભાવવાળા સર્વ સૌભાગ્યવાળા **લક્ષ્મીપતિ** બેઠેલા (તમારૂં) રક્ષણ કરો, કારણ કે બધુંય જગત્ ભગવાનમાં બેસીને (સ્થિતિ કરીને) રહેલું છે, તેથી '**त्वां**' 'તમને' કહેલું છે.

એ પ્રમાણે દેહની ચાર અવસ્થા(રમતા, શયનકરતા, ચાલતા અને બેઠેલા)ની (રક્ષા) કહી, ક્રિયા(કરતા)ની[4] અવસ્થાની રક્ષા ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સ્હેજે પ્રાપ્ત (થએલ) અથવા ચોરી વિગેરેથી (પ્રાપ્ત કરેલ) ધાવણ દૂધ વિગેરે જમતા (પીતા) હો ત્યારે (તમારૂં) **યજ્ઞના ભોક્તા**-વિષ્ણુ રક્ષણ કરો.

આ, (સંકર્ષણ) પર છે, એટલે તેમનાથી ઉત્કૃષ્ટ, તેમને નિયમમાં રાખનાર છે એવો અર્થ છે. 'ચતુર્મૂર્તિમાં કહેલા' શબ્દથી તેમને ઓળખાવે છે. ચાર પ્રકારનાં અંતઃકરણ પૈકી અહંકારના દેવતા તરીકે તેમને વર્ણવેલા છે એવો અર્થ છે. પાંચમા સ્કંધમાં હલધરનું વર્ણન કરેલું છે. વસ્તુતઃ આ સંકર્ષણ અને હલધર એક જ છે તેથી તેમને જૂદા વર્ણવવા યોગ્ય નહિ લાગવાથી, 'આત્મા' અને 'પર' શબ્દના બીજા અર્થો નીચે કહેલા છે.(**લે**)

૧. અહિં વિકલ્પ (બેમાંથી એક અર્થ લેવાનો) નથી, પણ સમુચ્ચય (સરવાળો, બંને અર્થ લેવાના) છે, તેથી '**च**' '**અને**' શબ્દ યોજેલો છે. (**લે**)

૨. કારણ કે તે ગોવર્ધનનું ઉદ્ધરણ કરવાના મિષથી અલૌકિક સામર્થ્ય આપનાર છે એવો ભાવ છે.(**પ્ર**)

૩. પ્રયોજન એટલે ફલ (તે આપનાર પ્રયોજક). શયનમાં ફલ આપનાર લક્ષ્મી છે, (તેથી તે **પ્રયોજક** છે) એવો અર્થ છે. (**લે**)

૪. અહિં (ભોજન કરતાં) ક્રિયાની અવસ્થામાં યજ્ઞભોક્તા રક્ષણ કરો, એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. ક્રિયામાં ભોજનક્રિયા મુખ્ય છે અને તે ક્રિયામાં રક્ષાની પ્રાર્થના કરી, એટલે તેથી સૂચવેલી ક્રિયામાત્રમાં સામાન્ય રીતે રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી એવો ભાવ છે. તેથી ચાર અવસ્થામાં, અવસ્થા જણાવી રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી, અને પછી ક્રિયાની અવસ્થામાં સામાન્ય રીતે યજ્ઞભોક્તાના રક્ષણની પ્રાર્થના કરી, એમ શુકદેવ કહે છે એવો ભાવ છે. (**લે**)

'ભોજનની ક્રિયામાં કાલના ફલના નિયામક (નિયમમાં રાખનાર, ફલ આપનાર) ગ્રહો હોય છે. પોતાના કાલથી ઉત્પન્ન થતું ફલ તેઓ જરૂર આપે જ' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ ગ્રહોને ભય કરનાર' શબ્દ યોજેલો છે. **સર્વ ગ્રહોને** એટલે કાલ, ક્રિયા, દ્રવ્ય વિગેરેના નિયામક નવે ગ્રહોને ભય ઉત્પન્ન કરનાર (યજ્ઞભોક્તા) છે. **જો એમ ન** હોય (યજ્ઞભોક્તા ગ્રહોને ભય ઉત્પન્ન કરનાર ન હોય) તો યજ્ઞ વિગેરે ફલનું દાન કરનાર ન થાય (હોઈ શકે), અને તે તે કાલનું ફલ જ તેઓથી થાય.[1] તેથી **જ્યારે યજ્ઞભોક્તા ફલનું દાન કરે છે ત્યારે ગ્રહો ખસી જાય છે. તેઓ ખસી જાય છે, તે પણ વચન વિગેરેથી ખસી જતા નથી; પરંતુ (યજ્ઞભોક્તાનું) રૂપ જ જોઈને તેથી ભય પામી ખસી જાય છે**, તેથી (યજ્ઞભોક્તા તેઓને) ભય કરનાર છે એમ કહેલું છે. (૨૬)

એ પ્રમાણે જે સહજ દોષોને જે મટાડનાર હતા તેઓથી તે મટે એવી પ્રાર્થના કરી, હવે આગન્તુક (આવી ચડેલા) દોષોને ગણતાં, તેઓ પોતાની મેળે ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી હટી જાય છે, એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકથી કહે છેઃ-

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कूष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः ॥
भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥ २७ ॥
कोटरारेवतीज्येष्ठापूतनामातृकादयः ॥
उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः॥ २८ ॥
स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये ॥
सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः॥ २९ ॥

ડાકણો અને યાતુધાનીઓ, જે કૂષ્માંડો છે તેઓ, બાલગ્રહો, ભૂત, પ્રેત અને પિશાચો, યક્ષો રાક્ષસો અને વિનાયકો. (૨૭) કોટરા, રેવતી, જયેષ્ઠા, પૂતના, માતાઓ વિગેરે, જે ઉન્માદો અને અપસ્મારો છે તેઓ, દેહ પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોને પીડા કરનારાઓ, (૨૮) સ્વપ્નમાં દેખાતા, મોટા ઉત્પાતો (કરનારા), અને જે વૃદ્ધ અથવા બાલક (બનાવનાર) ગ્રહો છે તે સર્વે તમો વિષ્ણુનું માત્ર નામ લેવાથી ભય પામનારા (પોતાની મેળે) નાશી જાઓ. ૨૯.

કેટલાક (ત્રણ પૈકી પહેલા એટલે ૨૭મા શ્લોકમાં કહેલા) મહાદેવના સંબંધવાળા સ્થૂલ દોષો છે, બીજા (૨૮મા શ્લોકમાં કહેલા) આધ્યાત્મિક મધ્યમ દોષો છે, અને તેમનાથી પણ હલકા આધિભૌતિક (શ્લોક ૨૯માં કહેલા) દોષો છે, અને તે (આધિભૌતિક દોષો) સ્વપ્ન વિગેરેમાં જ ભય ઉત્પન્ન કરે છે.

૧. યજ્ઞભોક્તા સર્વ ગ્રહોને ભય કરનાર છે, એની ઉપપત્તિ (યોગ્યતા) '**अन्यथा**' 'એમ ન હોય તો...' વિગેરેથી જણાવી છે. યજ્ઞો જે ફલ આપે છે તે પહેલાં કરેલાં કર્મને યોગ્ય ગ્રહો વિગેરેથી વિરૂદ્ધ છે. જો ગ્રહો જ ફલ આપનારા હોય અને યજ્ઞભોક્તા તેમને ભય કરનાર ન હોય તો ગ્રહોને દબાવી દઈ સ્વતંત્ર રીતે ફલ આપવાનું સામર્થ્ય યજ્ઞોમાં હોઈ શકે નહિ. પરંતુ ગ્રહોને લીધે તે તે કાલનું ફલ જ (યજ્ઞ કરનારને પણ) મળે. (આમ હોય તો યજ્ઞનું ફલ જ મળી શકે નહિ) પરંતુ તેમ થતું નથી. ગ્રહોથી વિરૂદ્ધ ફલ યજ્ઞોથી મળે છે. તેથી યજ્ઞ ફલદાન કરે ત્યારે ગ્રહો અવશ્ય ખસી જ જાય છે. **(प्र)**

ડાકણો દાસીઓની પેઠે પતિવગરની દુષ્ટ સ્ત્રીઓ જ છે, અને (મહાદેવની) સેનારૂપ છે. **યાતુધાનીઓ** યજ્ઞ વિગેરેની સ્ત્રીઓ છે. અહિં 'च' 'અને' શબ્દ છે, તેથી તેમના (યાતુધાનીઓના) પેટા ભેદોનો (પણ સમાવેશ થાય છે). **કૂષ્માંડ** વિગેરે (એની પછી કહેલ મહાદેવના સંબંધવાળા દોષો) પુરુષો છે. **कुत्सित** એટલે ખરાબ જે **ऊष्मा** એટલે ગરમી, તેનાથી થએલા **अण्डाः** ઇંડા જેવા જે હોય (તે કૂષ્માંડો). કૂષ્માંડ શબ્દનો યૌગિક (વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો) અર્થ 'મહાદેવનો દુષ્ટ ગણ' થાય છે, અને તેઓનો ઉપયોગ પ્રલય(કરવા)માં હોય છે. રૂઢ[1] (પ્રચલિત) અર્થ 'અપવિત્ર' છે. નૈમિત્તિક[2] (નિમિત્તથી થતો) અર્થ વૈદિક[2] (વેદમાં આવતો) છે. તેથી દોષની ગણનામાં તે બંનેનો (રૂઢ અને નૈમિત્તિક અર્થનો) સમાવેશ ન થાય તે માટે 'જે (કૂષ્માંડો છે)' એમ કહેલું છે. **બાલગ્રહો** એટલે બાલકરૂપ ગ્રહો. તેઓ પણ અમુક પ્રકારના પિશાચો છે, અને બાલકો જ બની સર્વને પકડે છે (વળગે છે). **ભૂત, પ્રેત** અને **પિશાચો** પ્રસિદ્ધ છે, **યક્ષો** અને **રાક્ષસો** પણ (પ્રસિદ્ધ છે). **વિનાયકો** એટલે વિઘ્ન કરનારાઓ, તેઓ છેદાએલા અને છૂટા છૂટા હોય છે, તેથી વિનાયક(ગણેશ)ને તેમના અધિપતિ કહેલ છે; પરંતુ તે (ગણેશ) પોતે ક્યાંય આવતા નથી, તેથી તેમનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'જે (વિનાયકો છે)' એવું અહિં પણ ('જે' શબ્દનું) અનુસંધાન કરવું. (૨૭)

તેમનાથી હલકા સ્વતંત્ર સ્ત્રીરૂપ (દોષો હવે કહે છે). **'કોટરા'** પૂર્વદેશમાં 'કુઠારા' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેવી જ **રેવતી** છે. કેટલાક તેને 'રેણુકા' કહે છે. **જયેષ્ઠા** દક્ષિણદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. **પૂતના** આ (પોતે) જ. તેને (ગોપીઓ) નહિ જાણતી હોવાથી (તેનું નામ) કહેલું છે. ખરી રીતે તો આ મંત્રો છે અને તે જેવા હોય તેવા જ ભણવા જોઈએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો, 'સ્વર અથવા વર્ણથી હીન મંત્ર....' વાક્ય પ્રમાણે મંત્ર ખોટો થવાથી રક્ષા કરવામાં ઉપયોગી થતો નથી. તેથી તેને (પૂતનાને) જાણવા છતાં તેનું નામ (મંત્રમાં હોવાથી) કહેલું છે. તેથી જ સંબંધ વગરના (કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ બાલક છે, તેમને વૃદ્ધ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી) વૃદ્ધ ગ્રહને પણ (શ્લોક ૨૯)માં કહેલ છે. **માતાઓ** સોળ પ્રસિદ્ધ છે. **'વિગેરે'** શબ્દથી બધી ગામડાની દેવતાઓ (દેવીઓ) (કહેલી) છે. આટલી સ્ત્રીઓ (કહી). **ઉન્માદો** વિગેરે પુરુષો છે. જેમનાથી માદ (ગાંડપણ) ઉત્પન્ન થાય, જેમને લીધે પ્રાણીઓ ગાંડા થાય તે ઉન્માદો. (ઉન્માદ) રોગનો સમાવેશ ન થાય તે માટે (અહિં) 'જે' શબ્દ યોજેલો છે. **અપસ્મારો** પણ બુદ્ધિનો નાશ કરનાર છે. અપસ્મારો રોગરૂપ પણ હોય છે, તેથી તેઓમાં પણ 'જે' એમ (રોગનો સમાવેશ ન થાય તે માટે) કહેલ છે. (ઉન્માદ અને અપસ્માર) બંને બંનેરૂપ (દોષરૂપ અને રોગરૂપ) લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેમને (રોગરૂપ ઉન્માદ અને અપસ્મારને) કાઢી

૧. રૂઢ એટલે અમુક ફલ જણાવનાર. (प्र) યૌગિક અર્થ વિરૂદ્ધ રૂઢ અર્થ છે. તેનો અર્થ વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ નહિ, પણ લોકમાં પ્રચલિત અર્થ થાય છે.

૨. જનોઈ આપવી વિગેરે ક્રિયા કરવાની હોય ત્યારે સૂતક હોવાની સંભાવના હોવાથી, તે નિમિત્તે જે હોમ કરવામાં આવે છે તેમાં નૈમિત્તિક 'કૂષ્માંડ' શબ્દ આવે છે. આ વૈદિક કર્મમાં પ્રસિદ્ધ છે. (प्र)

નાખવા એ યોગ્ય જ છે. 'દેહ પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોને પીડા કરનારાઓ' એમ બીજા ત્રણ પ્રકારના (દોષો) કહેલા છે. કેટલાક દેહનો દ્રોહ કરે છે, જેથી દેહમાં સદા પીડા થાય છે. તેવી જ રીતે (બીજાઓ) પ્રાણનો દ્રોહ કરે છે, તેથી ભૂખ વિગેરે લાગતાં નથી. (બીજાઓ ઇંદ્રિયોનો દ્રોહ કરે છે, તેથી) ઇંદ્રિયોમાંથી(લોહી) વહે છે અને બહેરાશ વિગેરે થાય છે. (૨૮)

હવે ભૌતિક (દોષો) કહે છે-'સ્વપ્નમાં દેખાતા' એટલે સ્વપ્નમાં જ ભય, પલાયન, શિરચ્છેદ વિગેરે જણાય તેના કારણરૂપ (દોષો) અને મોટા ઉત્પાતો (કરનારા). આમનું લક્ષણ સ્વપ્નાધ્યાયમાં (જણાવેલું) હોય છે. વળી ચોક્કસ વૃદ્ધ અથવા બાલક ગ્રહો હોય છે. ભગવદીય ન હોય તેને તેઓ ભમાવે છે જ, (અને) તેથી તે પિશાચની પેઠે અથવા ભ્રાંતની પેઠે વૃદ્ધ અથવા બાલક થઈ રહે છે. કાલરોગ(કાલ લાવનાર રોગ)નો સમાવેશ ન થાય તે માટે અહિં પણ 'જે' એમ કહેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વ(દોષો)ને કહી, ઉત્તરાર્ધમાં તેમને કહેવાનું પ્રયોજન કહે છે. જે ઉપર કહ્યા તે અને જે નથી કહેલા તે બધા અમારા વચનથી પોતાની મેળે નાશી જાઓ એટલે હટી જાઓ. તેઓને હટાવવામાં બહુ પ્રયાસની જરૂર નથી એમ (જણાવવા), 'માત્ર નામ લેવાથી ભય પામનારા' એવું (તેઓનું) વિશેષણ કહે છે. તમો વિષ્ણુનું, એટલે તમારૂં જ નામ લેવાથી તે રહેતા નથી (ભાગી જાય છે), તો પછી તમારી નજીક તો કેમ જ રહે? તેથી અમે વચનથી જ તેમને નસાડીએ છીએ. (૨૯)

એવી રીતે સર્વપ્રકારે ત્રણે જાતની રક્ષા (ગોપીઓએ) કરી. ત્યાર પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

श्रीशुक उवाच । શ્રીશુક કહે છેઃ-

इतिप्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ॥

पाययित्वा स्तनं माता सन्यवेशयदात्मजम् ॥३०॥

એ પ્રમાણે પ્રણયથી બંધાએલી ગોપીઓએ રક્ષણ કરેલા પુત્રને માતાએ સ્તનનું પાન કરાવી પોઢાડયા. ૩૦.

પ્રણય એટલે સ્નેહથી બંધાએલી (ગોપીઓ હતી) પરંતુ લૌકિકન્યાયથી બંધાએલી ન હતી. 'બંધાએલી' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેમણે (કોઈની) પ્રેરણાથી રક્ષા કરી ન હતી, તેમજ (રક્ષા કરતાં) અટકાવવામાં આવે તો અટકે તેવી પણ ન હતી. (આ રક્ષા ગોપીઓએ કરી એમ રક્ષાના પ્રારંભમાં (શ્લોક ૧૮માં) કહેલું છે, (છતાં) મધ્યે બ્રાહ્મણ વિગેરેના ઉપદેશથી તેમણે રક્ષા કરી ન હતી, એમ જણાવવા 'ગોપીઓએ' એમ ફરીથી અહિં કહેલું છે. **રક્ષણ કરેલા** (જેમનું રક્ષણ કરેલું છે) એ શબ્દોથી એમ જણાય છે, કે (ગોપીઓએ) રક્ષાબંધન વિગેરે પણ કરેલું હતું. 'સ્તનનું પાન કરાવી' શબ્દો પૂતનાનું ધાવણ પીવાથી (ભગવાનને) અજીર્ણ થયું હશે, એવી શંકા મટાડે છે. માતા એટલે યશોદા. ગોપીઓ વિગેરે ભવિષ્યમાં શું થવાનું છે તે જાણતી હોવાથી તેઓએ (ભગવાનને) ધવરાવ્યા નહિ. સ્તનપાન એમ દર્શાવનાર છે કે (ભગવાનને) કાંઈપણ ઉપદ્રવ થયો ન હતો. આત્મજને એટલે પુત્રને પોઢાડયા એટલે સારી રીતે (સંભાળ પૂર્વક)

પર્યંકમાં પધરાવ્યા અથવા સુવાડ્યા. આવી બુદ્ધિ (ભગવાને ગોપીઓ તથા માતામાં) ઉત્પન્ન કરી, તેથી આ ભગવાનનું ચરિત્ર છે, અને તે નિરોધરૂપ[1] છે એ સ્પષ્ટ છે. (૩૦)

એ પ્રમાણે પૂતનાનો વધ કરીને, ભવિષ્યની લીલા સિદ્ધ થાય તે માટે મંત્રોચ્ચાર વિગેરેથી સારી રીતે ઉત્પન્ન થએલ બાકીના અજ્ઞાન[2](અભિમાન)નું (એવી રીતે) સ્થાપન કરીને, પૂતનાનો મોક્ષ થયો છે એમ જણાવવા, નીચેના શ્લોકથી ભગવાને તે પછી કરેલ ચરિત્ર (કહેવા)નો આરંભ કરે છે, (અને) અધ્યાય પૂરો થાય ત્યાંસુધી (તે કહે છે):–

(પૂતનાનો) મોક્ષ થયો છે, એમ તેના દેહની સુગંધથી જણાય; (પણ) તેનું સ્વરૂપ જોઈને ભય થાય છે, તેથી (કોઈ) તેની ગંધ લે નહિ. તે (દેહની સુગંધ) (પૂતનાને) બાળવામાં આવે ત્યારે સ્પષ્ટ થાય[3] (જણાય); અને તેને બાળવાનું કામ શક્તિવાળો કરી શકે. તેથી પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં નંદજી આવે છે એમ કહે છેઃ–

तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः ॥
विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः ॥ ३१ ॥

તેટલામાં નંદ વિગેરે ગોપો મથુરાથી વ્રજ ગયા; (અને) પૂતનાનો દેહ જોઈને ઘણો વિસ્મય પામ્યા. ૩૧.

જેટલા સમયમાં ગોપીઓએ આટલું (રક્ષાનું કામ) કર્યું તેટલો સમય ગયો એટલામાં મથુરા ગએલા નંદ વિગેરે (ગોપો એટલે) પહેલાં વર્ણવેલી[4] ગોપીઓના પતિઓ મથુરાથી વ્રજ ગયા.[5] (રક્ષાના કાર્યમાં) ગોપિકાઓનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ગોપોનું અહિં પ્રધાનપણાથી[6] વર્ણન કરેલું છે. શુક ત્યાં જ ભગવાનમાં રહીને કહે છે, તેથી તેમણે 'ગયા' એમ કહેલું છે. (તેઓ) પૂતનાનો એવો દેહ જોઈને બહુ વિસ્મય પામ્યા. તેમને લૌકિકનું સ્મરણ ન રહ્યું, નહિ તો (લૌકિકનું સ્મરણ રહ્યું હોત તો) તેમનો નિરોધ ન થાત. (૩૧)

---

૧. **નિરોધરૂપ** એટલે શક્તિઓ સાથે (તેમની) પછી શયન કરવારૂપ, એવો અર્થ છે. (**લે**) સંસારમાંથી ચિત્ત કાઢી ભગવાનમાં પરોવવું એ નિરોધ. આ ચરિત્રથી તેમ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે.

૨. પાછળ પાંચમી કારિકામાં 'અવિદ્યારૂપ પૂતના નાશ પામી, માત્ર તેની ગંધ રહી' એમ કહેલું છે, તેથી મંત્રોચ્ચાર વિગેરેથી સારી રીતે થએલ બાકીનું અજ્ઞાન અથવા અભિમાન રહેવા દઈને...(**લે**)

૩. પૂતનાના દેહની સુગંધ ન જણાય ત્યાંસુધી તેને મુક્તિ મળી એમ ન જણાય, અને પૂતનાનો દેહ જોવાથી ભય થતો હોવાથી તેની ગંધ લઈ શકાય નહિ. તેથી તે દેહ બળે ત્યારે તે જોવાથી થતો ભય રહે નહિ અને તેથી તેની સુગંધનો અનુભવ થાય. (**લે**)

૪. શ્લોક ૧૯નાં સુબોધિનીજીમાં વર્ણવેલી 'અન્યપૂર્વા' (**લે**)

૫. અહિં 'આવ્યા' એમ કહેવું જોઈએ તેને ઠેકાણે 'ગયા' કહેલું છે, તેનું કારણ એ છે કે શુક ત્યાં એટલે પરીક્ષિત્ રાજા પાસે રહીને જ ભગવાનમાં એટલે ભગવાન વિષેની વાતમાં કહે છે, તેથી (શુક પોતે ત્યાં વ્રજમાં હાજર નહિ હોવાથી) 'ગયા' એમ કહે છે. (**પ્ર**)

ત્યાં જ એટલે મથુરામાં, ભગવાને વસુદેવ અને નંદ વચ્ચે સંવાદ (અધ્યાય ૫. શ્લોક ૨૩થી૩૧) કરાવ્યો, તે સંવાદ કરાવનાર ભગવાનમાં જ ભાવનાથી રહીને શુક આ કહે છે, તેથી '**ગયા**' એમ કહેલું છે.(**લે**)

૬. અધ્યાય ૫ શ્લોક ૧૯માં બધા મથુરા ગયા ત્યાં નંદજીનું જ પ્રધાનપણું કહેલું છે, અને આ શ્લોકમાં પાછા આવે છે ત્યાં 'નંદ વિગેરે ગોપો' એમ કહી બધાનું પ્રધાનપણું કહેલું છે, તેનું કારણ અહિં કહે છે. રક્ષા કરવામાં યશોદા પણ ગૌણ હતાં, અને ગોપીઓ જ મુખ્ય હતી એમ કહેલું છે. તેથી ગોપીઓના સંબંધથી તેમના પતિઓનું પણ પ્રધાનપણું કહેલું છે. (**લે**)

બાલકની ક્રીડામાં તેઓની (નંદજી તથા ગોપોની) આસક્તિ કહેવી જોઈએ નહિ,[૧] તેથી તેને (તેઓની આસક્તિ થાય તે) માટે બીજું કાંઈ કાર્ય કરવું જોઈએ.[૨] તે માટે તેઓ પ્રમાણપરાયણ છે, એમ[૩] નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

नूनं बतर्षिः सञ्जातो योगेशो वा समास सः ॥
स एव दृष्टो ह्युत्पातो यथाहानकदुन्दुभिः ॥ ३२ ॥

હા ! વસુદેવજી ખરેખર ઋષિ થયા છે, અથવા તે સારી રીતે યોગેશ થયા છે, કારણ કે આનકદુંદુભિ (વસુદેવજી)એ જે કહેલ તે જ ઉત્પાત (આપણે) જોયો.૩૨.

'बत' 'હા' શબ્દ ખેદ દર્શાવવા યોજેલો છે. વસુદેવ ખરેખર ઋષિ જ થયા છે. પહેલાં ક્ષત્રિય હતા, હવે ઋષિ થયા છે, કારણ કે ઋષિનું વાક્ય જ પ્રમાણ (સત્ય) હોય છે.

લૌકિક(વિષય)માં ઋષિ નકામા છે, એમ ન હોય તો (લૌકિકમાં પણ ઋષિ પ્રમાણ હોય તો) મંત્રો લૌકિક થઈ જાય' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'તે સારી રીતે યોગેશ થયા છે.' યોગેશો યોગરૂપી ચક્ષુથી સર્વ જાણે છે. 'સારી રીતે' કહેલ છે, તેથી (કંસની) સભામાં (શું થયું તે) પણ જાણે છે (એમ જણાવેલું છે). **'તે'** વસુદેવ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમને તેવું જ્ઞાન હોય તે યોગ્ય છે, તેથી તેમાં કાંઈ અસંભાવના (અયોગ્યતા, શંકા) નથી. પોતાનું જ્ઞાન (માન્યતા) દૃઢ થાય[૪] તે માટે તેમણે (વસુદેવે) (પોતાના) વાક્યથી આપેલ સમાચાર કહે છે કે 'જે ઉત્પાત આનકદુંદુભિએ કહેલ તે જ આપણે જોયો.' 'જે જેની પછી (થએલો) છે તે તેમાં કહેલો છે,'[૫] એ ન્યાય પ્રમાણે આ અર્થ (વાત) યોગ્ય છે, એમ જણાવવા 'हि' 'કારણ કે' શબ્દ યોજેલો છે. અણધારા ખબર આપ્યા ન હતા (ગપાટો માર્યો ન હતો), એમ જણાવવા 'આનકદુન્દુભિ' કહેલ છે. તેમના જન્મ સમયે આનકો (નોબતો) અને દુંદુભિઓ વાગેલાં, તેથી તેમનું જ્ઞાન પ્રામાણિક (સત્ય) જ છે. (૩૨)

कलेवरं परशुभिश्छित्त्वा ते तु व्रजौकसः ॥
दूरे क्षिप्त्वावयवशो निर्दहन्* काष्ठवेष्टितम् ॥ ३३ ॥

તે વ્રજવાસીઓએ તો મડદાને કુહાડાઓથી કાપી અવયવ અવયવ દૂર નાખી, લાકડાથી ઢાંકી દઈ બાળ્યું. ૩૩.

પછી વ્યવહાર સિદ્ધ થાય (જળવાઈ રહે) તે માટે (તે) બધાએ તેના (પૂતનાના) મડદાને કુહાડાઓથી કાપી કાપી, અવયવ અવયવ દૂર નાખી, (તે અવયવોનો) ઢગલો કરી,

૧. ગોપોની ભગવાનમાં આસક્તિ તામસપ્રમેયપ્રકરણમાં મધ્યમલીલામાં કહેવા યોગ્ય છે. એવો ભાવ છે. (લે) બાલકની ક્રીડામાં પુરુષોની આસક્તિ હોતી નથી, પણ સ્ત્રીઓની જ આસક્તિ હોય છે, તેથી બાલકની ક્રીડામાં ગોપોની આસક્તિ કહેવી યોગ્ય નથી.

૨. આધ્યાત્મિક અવિદ્યાને મટાડવારૂપ બીજું કાર્ય પ્રમેયપ્રકરણમાં કહેવા યોગ્ય છે એવો અર્થ છે.(લે)

૩. **એમ** આ શ્લોકના તાત્પર્યથી કહે છે. (એટલે આ શ્લોકનું એવું તાત્પર્ય છે.) (લે)

૪. વસુદેવ જે કહે તે સત્ય જ કહે છે એવું જે પોતાનું જ્ઞાન છે, તે દૃઢ **થાય** તે માટે. (प्र)

૫. કંસે કરેલ મંત્રણા પછી જે ઉત્પાત થયો તે કંસની મંત્રણામાં કહેલો (ચર્ચાએલો) જ હોવો જોઈએ એવો અર્થ છે. (લે)

* પાઠભેદ ददहुः । न्यदहन् ।

ગંધ વિગેરે આવે નહિ તે માટે[1] લાકડાંથી (ચોતરફ) ઢાંકી દઈ, (તેને) બાળ્યું.[2] જો જલમાં (મડદાને) નાંખે તો રાક્ષસોની ગતિ જાણી શકાય તેવી નહિ હોવાથી, તે કદાચ ફરી જીવતી થાય. જો તેને બાળે નહિ તો (રાક્ષસો) કટકે કટકે લઈ જાય અને પછી (કટકાઓને) ભેગા કરે (એટલે તે પાછી જીવતી થાય,) તેથી તેને બાળવી જ યોગ્ય છે, એવી તેઓને (વ્રજવાસીઓને) બુદ્ધિ થઈ. તેને (પૂતનાને) મુક્તિ મળી છે, એમ જણાવવા ભગવાને એ પ્રમાણે (તેમની એવી બુદ્ધિ) કરેલી. શ્રુતિનો (વેદનો) અભિપ્રાય એવો છે કે **(મડદાની) ભસ્મ થયા પછી જ મુક્તિ થાય.** (૩૩)

दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागरुसौरभः ॥
उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ॥ ३४ ॥

અને શ્રીકૃષ્ણે કરેલ ભોગથી તરત જ જેનાં સર્વ પાપો નાશ પામ્યાં હતાં તેવા બળતા દેહ(મડદા)નો ધૂમાડો અગરના જેવી સુગંધવાળો ઊંચે ચડ્યો. ૩૪.

તેને (પૂતનાને) મુક્તિ મળી તે દર્શાવનાર ચિહ્ન કહે છે, બળતા દેહના સંબંધવાળો ધૂમાડો (અગરના જેવી સુગંધવાળો ઊંચે ચડ્યો). (આ) કાષ્ઠનો ધૂમાડો હશે, એવો ભ્રમ ન થાય તે માટે 'બળતા દેહનો ધૂમાડો' એમ કહેલું છે. મૂલશ્લોકમાં '**च**' 'અને' છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે (તેના) અંગારાઓ પણ ઉજળા[3] થતા અને દેહ પણ ઘીની પેઠે બળતો હતો. (**अगरु**) અગરથી ઉત્પન્ન થએલ ધૂમાડા જેવી જેની (**सौरभ्य**) સુગંધ હતી, તેવો '**अगरुसौरभ**' (ધૂમાડો) સર્વ લોકોની જાણ માટે[4] ઊંચે ચડ્યો. (ધૂમાડાનું) ઊંચે જવું પણ (પૂતનાની) ઉત્તમ ગતિ જણાવનારૂં છે.

'દુષ્ટા(પૂતના)ના દેહનું કેમ એવું થયું? (એવો સુગંધી ધૂમાડો કેમ ઊંચે ચઢયો?)' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણે કરેલ ભોગથી તરત જ જેનાં સર્વ પાપો નાશ પામ્યાં હતાં' એમ કહેલું છે. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે સારી રીતે તેનાં ધાવણ અને પ્રાણોનો ભોગ કર્યો ત્યારે, શ્રીકૃષ્ણે ભોગ કર્યો કે તરત જ એટલે શ્રીકૃષ્ણે ભોગ કર્યો તે જ ક્ષણે (તેનાં સર્વ પાપો નાશ પામ્યાં) એવો અર્થ છે. '**सपदि**' 'તરત જ' અવ્યય છે. શ્રીકૃષ્ણે ભોગ કર્યો કે **सपदि** તે જ ક્ષણે, એક ક્ષણ પણ ગયા પહેલાં તે જ ક્ષણે* સર્વ તરફથી નાશ પામેલું હતું પાપ જે દેહનું તેવો નાશ પામેલ પાપવાળો તે દેહ હતો. (તેથી તેનો ધૂમાડો સુગંધવાળો નીકળે અને ઊંચે ચડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી). (૩૪)

---

૧. (પૂતનાના) મડદાને બાળવામાં આવે તો તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે, એમ વ્રજવાસીઓ માનતા હતા. તેથી એ દુર્ગંધ પોતાને ન આવે તે માટે પોતાની બુદ્ધિને અનુસરી (તેમણે ઉપાય કર્યો). (**લે**)

૨. (મૂલશ્લોકમાં શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈએ છપાવેલા ગ્રંથમાં ' **ददहुः** ' શબ્દ છે. સુબોધિનીમાં ' **निर्दहन्** ' લખેલ છે.) તેમાં ' **निरदहन्** ' જોઈએ (તે શાસ્ત્રીજીએ કૌંસમાં મૂકેલ છે) ' **अ** ' નો લોપ છાંદસ (વેદના નિયમ પ્રમાણે) છે. શ્રીધરે ' **न्यदहन्** ' પાઠ લીધેલો છે. (**प्र**)

૩. (' **सोज्ज्वलाः** ' શબ્દ છે) તેનો અર્થ ' ઉજળા વર્ણવાળા ' થાય છે. (**લે**)

૪. સર્વ લોકોને તેની સુગંધ જણાય તે **માટે**. (**લે**)

* અહિં શાસ્ત્રીજીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથ પ્રમાણે '**अप्यवहितः क्षणः**' પાઠ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં '**अव्यवहितः क्षणः**' છે. ખરો પાઠ '**अव्यवहितः क्षणः**' હોવો જોઈએ. '**सपदि**' શબ્દનો અર્થ પણ ' **अव्यवहिते क्षणे** ' યોગ્ય છે.

અહિં (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) છ શ્લોકો સંબંધવગરના (ક્ષેપક) સર્વત્ર (બધા ગ્રંથોમાં) જોવામાં આવે છે. ત્રણ (ક્ષેપક) અધ્યાયો પેઠે તેમની પણ ટીકા કરવી જોઈએ; પરંતુ તે સ્પષ્ટ હોવાથી તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે. (ટીકા કરવામાં આવતી નથી).

पूतनाल्लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना ॥ जिघांसयापि हरये स्तनं दत्त्वाप सद्गतिम् ॥३५॥

લોકોના બાલકોનો સંહાર કરનારી, રૂધિરનું પાન કરનારી રાક્ષસી પૂતના મારી નાખવાની ઇચ્છાથી પણ હરિને ધવરાવી સદ્ગતિ પામી. ૩૫.

किं पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ॥ यच्छन् प्रियतमं लोके रक्तास्तन्मातरो यथा ॥३६॥

તો પછી તેમની (શ્રીકૃષ્ણની) અનુરાગવાળી માતાઓ પેઠે જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને શ્રદ્ધાથી અને ભક્તિથી (પોતાને) લોકમાં સર્વથી વધારે પ્રિય હોય તે આપે તેનું તો કહેવું જ શું (તેને મોક્ષ મળે તેમાં શંકા જ શું હોઈ શકે)? ૩૬.

તેમની માતાઓ એટલે વસુદેવની સ્ત્રીઓ એમ ટીકાકારો કહે છે.

पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वन्द्याभ्यां लोकवन्दितैः ॥ अङ्गं यस्याः समाक्रम्य भगवानपिबत् स्तनम् ॥
यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिम् ॥ कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावो नु मातरः ॥३८॥

ભક્તોના હૃદયમાં રહેતા અને લોકોમાં પૂજાએલાઓએ પૂજવા યોગ્ય (પોતાના) બે ચરણોથી જેના અંગ ઉપર ચઢીને ભગવાને જેના ધાવણનું પાન કર્યું, તે રાક્ષસીને પણ માતાની ગતિ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ. તો પછી જેમનાં સ્તનનું દૂધ શ્રીકૃષ્ણે પીધેલું છે તેવી ગાયો અને માતાઓનું તો કહેવું જ શું? ૩૭. ૩૮.

पयांसि यासामपिबत् पुत्रस्नेहस्नुतान्यलम् ॥ भगवान् देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलार्थदः ॥३९॥
तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ॥ न पुनः कल्प्यते राजन् संसारोऽज्ञानसम्भवः ॥४०॥

હે રાજન! કૈવલ્ય (મોક્ષ) વિગેરે સર્વ પરમાર્થને આપનારા ભગવાન દેવકીપુત્રે જેમનાં પુત્રપરના સ્નેહને લીધે સ્રવતાં દૂધોને ખુબ પીધેલાં છે તેવી શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સદા પુત્રદૃષ્ટિ રાખનારીઓને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતો સંસાર ફરી સંભવતો જ નથી. ૩૯-૪૦.

એ પ્રમાણે (શ્લોક ૩૪માં જણાવ્યું તે પ્રમાણે) (પૂતનાના) દેહનો ધૂમાડો નીકળતાં શું થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः ॥
किमिदं कुत एवेति वदन्तो व्रजमाययुः ॥ ४१ ॥

શ્મશાનના ધૂમાડાની સુગંધને સૂંઘીને, 'આ શું (છે)? આ ક્યાંથી (આવે છે)?' એમ બોલતા વ્રજવાસીઓ વ્રજમાં આવ્યા. ૪૧.

કટ એટલે મરેલાંને બાળવાનું સ્થાન (શ્મશાન), તેમાં રહેલી ચિતાના સંબંધવાળા ધૂમાડાની સુગંધને સૂંઘીને, (ચરવા ગએલી) ગાયોના રક્ષણ માટે અથવા બીજા કોઈ કામ માટે દૂર ગએલા વ્રજવાસીઓ, 'આ શું આશ્ચર્ય?' એમ વ્યાકુલ થઈને, સારી ગંધ સૂંઘીને (આ) અગર બળે છે એમ જાણીને, (આ) 'ક્યાંથી આવે છે?' એમ બોલતા, તે તે (પોત પોતાનું) કામ પડતું મૂકીને વ્રજમાં જ આવ્યા. **આથી બધાય વ્રજના રહેવાશીઓને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ, અને તેમની અંદર (તેમના દેહમાં) ભગવાનના પ્રભાવે પ્રવેશ[1] કરેલો છે એમ કહેલું છે, તેથી** (ભગવાનના પ્રભાવે તેમનામાં કરેલા પ્રવેશથી) **તેમની અંદર રહેલો પ્રપંચ[2] મટી જશે. પ્રપંચ તામસ**

૧. પૂતનામાં પોતાના સંબંધથી સુગંધનો પ્રવેશ કરાવવારૂપ જે ભગવાનનો પ્રભાવ, તેણે વ્રજવાસીઓમાં પ્રવેશ કર્યો એવો અર્થ છે.(प्र) ૨. અંદર રહેલો પ્રપંચ એટલે વાસનારૂપ પ્રપંચ.(प्र)

છે, અને પૂતના પણ તામસી હતી,[1] તેથી (પૂતનાના દેહની) ગંધ પ્રપંચનો નાશ કરે એ યોગ્ય છે. (૪૧)

તેઓને પણ (સુગંધ આવવાનું) કારણ જાણીને વિસ્મય જ થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकम् ॥
श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोरासन् सुविस्मिताः ॥ ४२ ॥

ગોપોએ વર્ણવેલું ત્યાં પૂતનાનું આગમન વિગેરે, તેનું મરણ (અને) બાલકની કુશલતા સાંભળીને તેઓ બહુ વિસ્મય પામ્યા. ૪૨.

ત્યાં એટલે ગોકુલમાં ગોપોએ વર્ણવેલું, (૧) પૂતનાનું આગમન વિગેરે સાંભળીને (તેઓ વિસ્મય પામ્યા). 'વિગેરે' શબ્દથી (પૂતનાએ ભગવાનને) ધવરાવવા માંડ્યા વિગેરે પ્રકાર કહેલા છે. (૨) તેનું મરણ એટલે પૂતનાનું મરણ, (અને) (૩) બાલકની કુશલતા એટલે (ભગવાનનું) કલ્યાણ, (એ) ત્રણ (વૃત્તાંત) સાંભળીને તેઓ બહુ વિસ્મય પામ્યા. સર્વથી પહેલાં પૂતનાનું આગમન જ આશ્ચર્ય(કારક) હતું; તેનાથી પણ (તેનું) અકસ્માત્ મરણ (આશ્ચર્યકારક હતું). સર્વથી વધારે સારી રીતે વિસ્મય એ થયો કે તે મોટી (પૂતના)નું ભક્ષણ કરનાર મૃત્યુએ બાલકને તજી દીધો (કાંઈ અનિષ્ટ કર્યું નહિ). (૪૨)

બહાર(ગામ) ગએલાએ (જઈ આવેલાએ) પુત્રને આઘ્રાણ કરવું (સૂંઘવું) એ વિહિત (વેદમાં કહેલુ) હોવાથી નંદજીએ જન્મારામાં દુર્લભ (એ) કાર્ય તે સમયે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

नन्दः स्वपुत्रमादाय प्रोष्यागत उदारधीः ॥
मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ॥४३॥

હે કુરુના વંશજ! બહાર જઈ આવેલા ઉદાર બુદ્ધિવાળા નંદે પોતાના પુત્રને લઈને, માથા ઉપર સૂંઘીને ઘણો જ આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો. ૪૩.

આશ્ચર્ય થાય ત્યારે જીજ્ઞાસા[2] (કારણ જાણવાની ઇચ્છા) થાય છે, કારણ કે નટ-

૧. સજાતીયથી સજાતીયનો નાશ થાય છે, એમ ગંધ તૈલ વિગેરેમાં જોવામાં આવે છે. તેથી તામસી અવિદ્યારૂપ પૂતનામાં પોતાના સંબંધનો (પ્રભાવનો) પ્રવેશ કરાવી, તેને માત્ર ગંધમાં જ રહેવા દઈ, તેનાથી જેની માત્ર ગંધ રહી છે તેવા અંદરના તામસ અવિદ્યારૂપ પ્રપંચનો ભગવાને નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રપંચનો સ્હેલાઈથી નાશ થાય તે માટે ભગવાને પોતાના પ્રભાવનો પૂતનાદ્વારા વ્રજવાસીઓની અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો. (प्र)

૨. "'બાલકે (શ્રીકૃષ્ણે) પૂતનાના સ્તનને પકડવાથી તે મરણ પામી એમ સાંભળ્યા પછી, 'આ બાલકે રાક્ષસીને કેવી રીતે મારી?' એ જાણવાની ઇચ્છા નંદજીને કેમ ન થઈ?" એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલું છે. આશ્ચર્ય થાય તો જીજ્ઞાસા થાય. (प्र) (નંદજીને ઉત્પાત ગોકુલમાં છે એમ વસુદેવે કહેલું હોવાથી, ઉત્પાત જાણવાથી આશ્ચર્ય થયું ન હતું, તેથી તેમને એવી જીજ્ઞાસા પણ થઈ ન હતી.)

'ઉત્પાતો ગોકુલમાં થશે, એવો સંદેહ નંદજીને હતો જ. તેથી શ્લોક ૧૨માં વર્ણવેલ પૂતનાનો અવાજ સાંભળીને તેમને ઉત્પાતનો નિશ્ચય થવો જોઈએ; છતાં તેમના પ્રાણો કેવી રીતે ટકી શક્યા?' એવી શંકાનું સમાધાન આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકના 'ઉત્પાતો આવવાની શંકાવાળા' શબ્દપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કરેલું છે. (प्र)

વિધીમાં એ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. બલભદ્રનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'પોતાના પુત્રને' એમ કહેલું છે. (વેદમાં તેવી) વિધિ કહેલી હોવાથી, (પુત્રને) લઈને એટલે હાથથી પકડીને (માથે સૂંઘ્યા). તેમ કરવાનું કારણ 'બહાર જઈ આવેલા' શબ્દોથી કહેલું છે. આ નવીન કર્મ કરીને બહુ દાન આપવું જોઈએ, એમ તેમણે મનમાં વિચાર્યું, અને ભગવાનને માટે ભાતભાતનાં આભરણો કરીને (કરાવીને) લેતા આવ્યા હતા એમ 'ઉદારબુદ્ધિવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. ('ઉદારબુદ્ધિવાળા' એટલે) તે સમયે જેમને બધીય ઉદાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેવા. તેમની બુદ્ધિ ઉદાર હતી એટલે નંદજીને પણ મોક્ષ આપનારી હતી; અને જેઓ તેમની (નંદજીની) એ અવસ્થાની ભાવના કરે તેમને પણ મોક્ષ આપનારી હતી. 'दिवस्परि....' વિગેરે वात्सप्र (પુત્ર ઉપરનો પ્રેમ જણાવનાર) સૂક્ત(વેદના મંત્ર)માં માથા ઉપર સૂંઘવાનો વિધિ કહેલો છે. (પૂતનાના દેહની) ગંધથી પ્રપંચનો (ભગવાને) નાશ કરેલો હોવાથી, ભગવાનને (માથા ઉપર) સૂંઘતાં (નંદજીનાં) હૃદયમાં પરમ આનંદ થયો, એમ 'ઘણો જ આનંદ' શબ્દથી કહેલું છે. 'હે કુરુના વંશજ' એ સંબોધન આખા ઉપાખ્યાનમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. (૪૩)

પૂતનાનો મોક્ષ થયો છે, એમ કૈમુતિકન્યાયથી (એ ચરિત્ર સાંભળનારને પણ મોક્ષથી અધિક ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તો તેને મોક્ષ થયો હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? એવી રીતે) સિદ્ધ કરવા, તે ચરિત્ર સાંભળનારાઓને પણ ફલ તરીકે મોક્ષથી પણ અધિક ફલવાળી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्‌भुतम् ॥

शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविन्दे लभते गतिम् ॥४४॥

જે શ્રીકૃષ્ણનું બાલ્યના સંબંધવાળું આ પૂતનાના મોક્ષરૂપ અદ્‌ભુત (ચરિત) શ્રદ્ધાથી સાંભળે અને (તેને) સત્ય માને તે ગોવિંદમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પૂતનાના મોક્ષરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું આર્ભક એટલે બાલકપણાના સંબંધવાળું, અદ્‌ભૂત એટલે લૌકિક ઉત્પત્તિ વિનાનું (કોઈ પ્રકારે લૌકિક સિદ્ધ થઈ શકે નહિ તેવું) અથવા અનિષ્ટ અર્થનો (અવિદ્યાનો) નાશ કરનારૂં અને ઇષ્ટને[1] ઉત્પન્ન કરનારૂં (આપનારૂં), ચરિત્ર સાંભળીને (જે) શ્રદ્ધાવાળો રહે, અથવા અમર્ત્ય થાય એટલે દેવભાવ પ્રાપ્ત કરે એટલે દેવોની સત્યમાં પ્રતિષ્ઠા હોવાથી 'આ સર્વ પ્રકારે સત્ય છે' એમ માને, તે ગોવિંદમાં ગતિ એટલે મોક્ષ અથવા ('रतिम्') ભક્તિ[2] પ્રાપ્ત કરે છે. આ (શ્લોક) પણ વિગીત (ક્ષેપક) છે, એમ કેટલાક (ટીકાકારો) કહે છે. (૪૪)

.. એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના વિવરણમાં તામસપ્રકરણનાં પ્રમાણ પેટા પ્રકરણમાં ધર્મ જેનું બીજું નામ છે તેવા વીર્યનું નિરૂપણ કરનારા બીજા અધ્યાયનું સ્કંધના આરંભથી છઠ્ઠા અધ્યાયનું વિવરણ સંપૂર્ણ.

૧. ઇષ્ટને એટલે મોક્ષને. (टि)

૨. 'गतिम् અને रतिम्' એવા બે પાઠ હોવાથી અહિં બે પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (टि)

અધ્યાય છઠ્ઠો સંપૂર્ણ.